

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА**

на правах рукопису

ЗАХАРЧУК ОЛЬГА ІГНАТІВНА

УДК 1:316.3]:326(091)

**СУСПІЛЬНО-ІСТОРИЧНІ ФОРМИ РАБСТВА: ЗМІСТ ТА
ОСОБЛИВОСТІ ПРОЯВУ**

09.00.03 – соціальна філософія та філософія історії

Дисертація

на здобуття наукового ступеня
кандидата філософських наук

Науковий керівник –
доктор філософських наук, доцент
Сайтарли Інна Анатоліївна

КИЇВ - 2016

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ РАБСТВА	11
1.1. Поняття рабства у соціогуманітарних науках.....	11
1.2. Рабство в контексті європейського філософського доробку	24
1.3. Стан розробки проблеми рабства в колі вітчизняних дослідників	45
Висновки до першого розділу.....	59
РОЗДІЛ 2. ІСТОРИЧНІ ФОРМИ РАБСТВА	61
2.1. Інституціональний зміст класичного рабства.....	61
2.2. Особливості рабства в сучасних суспільних реаліях.....	79
2.3. Постіндустріальні засади рабства «постнекласичного».....	98
Висновки до другого розділу.....	115
РОЗДІЛ 3. РАБСТВО ТА СУЧАСНЕ УКРАЇНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО	118
3.1. Постіндустріальний вимір українського суспільства.....	118
3.2. Практики закабалення людини у доіндустріальній Україні.....	134
3.3. Прояви рабства в сучасній Україні.....	149
Висновки до третього розділу.....	169
ВИСНОВКИ	172
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ	178

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Як відомо, рабство завжди було однією із традиційно-історичних форм експлуатації, способом використання людського ресурсу, поруч із кріпацтвом та найманою працею. Попри те, що сучасне суспільство виділяє свої пріоритети та систему стандартів, які жодним чином не співпадають з означеним феноменом, а також втрату рабством легітимного характеру, воно є реально існуючим як в економічному так і в екзистенціальному сенсах.

На відміну від античного розуміння рабства, за якого раб постає власністю господаря, його сучасний зміст окреслений набагато ширшим спектром фактичного поневолення людини людиною, капіталом, віртуальним простором тощо. Іншими словами, у сучасному суспільстві рабство характеризується економічним примусом до роботи, створенням штучного попиту на псевдо-потрібні товари, втягненням до фінансово-банківської системи, за допомогою якої потрапляють до кредитної кабали тощо.

У багатьох дослідницьких працях наголошено, що постсучасна “постекономічна” система тяжіє над суб’єктом виробничого процесу у такий спосіб, що справляється враження про її повне панування над ним. По суті сучасна людина перетворюється на її “раба” у всіх можливих сенсах – від форм трудової діяльності до дозвілля. Розуміння ж свободи у сучасному світі для багатьох зводиться до простого задоволення матеріальних потреб.

Втім, за умов постіндустріальної виробничої системи, людина потрапляє у стан специфічного рабства. Науковці наголошують, що і по сьогодні суспільство не позбулося економічних проявів рабства у тому сенсі, що “сучасних рабів” можна придбати та продати, розпоряджатися їхнім життям та продуктивністю як завгодно. Це зумовлено, насамперед, проблемним ринком праці, який характеризується системою мінімальних заохочень. Більше того, на сьогодні феномен рабства має не лише економічне, а й глибоко психологічне підґрунтя у тому розумінні, що усталена система виробництва-споживання

прагне тотальної влади над свідомістю її носіїв. До того ж, у постіндустріальному суспільстві рабство набуває надособистісного або надперсонального характеру, коли людина перетворюється радше на раба “споживання”, аніж на “раба виробництва”, має неусвідомлений характер і є доволі різноплановим за своїм змістом.

Актуальність дисертаційного дослідження зумовлена також відсутністю у вітчизняному науковому просторі соціально-філософського аналізу рабства з позиції дослідження його суспільно-історичних форм, змісту та особливостей прояву.

Ступінь розробленості теми дослідження. Науково-дослідницька база за темою дисертаційної роботи має міждисциплінарний характер, охоплює значне коло соціогуманітарних досліджень, базується на врахуванні численного наукового доробку авторів, у таких галузях як соціальна філософія, філософія історії, історія, соціологія, правознавство тощо.

Концептуальні засади філософії рабства сформувалися ще в працях античних мислителів, таких як Платон та Арістотель. Давньогрецькі філософи осмислювали рабство як необхідний атрибут тогочасних виробничих відносин, цілком природне явище, яке не викликає жодних сумнівів щодо своєї легітимності. Середньовічна філософська думка обертається навколо екзистенціального змісту рабства, зокрема такі її відомі постаті як Аврелій Августин та Фома Аквінській акцентують увагу на понятті духовного рабства. Натомість представники епохи Відродження (Еразм Роттердамський, Мартін Лютер та інші) розглядають питання рабства через призму проблеми свободи.

Аналіз проблеми рабства з боку представників філософії Нового часу та німецької класичної філософії пов'язаний із його соціально-економічним змістом. Ґрунтовної розробки поняття рабства набуде в працях Томаса Гоббса, Джона Локка та Георга Вільгельма Фрідріха Гегеля.

Своєрідну метафізику рабства запропонує Ф. Ніцше, за яким рабство складає сутнісну основу відповідного йому антропологічного типу – раба за

природою, атрибутивною характеристикою якого є слабкість волі та покірливість.

На особливу увагу заслуговують екзистенціальні та психоаналітичні інтерпретації рабства, представлені широким колом сучасних філософів. Так, Еріх Фромм аналізує рабство під кутом свідомого вибору людиною означеної форми залежності, опосередкованою її невгамовним бажанням “речей”, коли принцип “мати” домінує над принципом “бути”. Натомість Жан-Поль Сартр відтіняє екзистенціально-особистісний аспект проблеми, визначаючи рабство як усвідомлено обрану модель відносин в системі “панування-підкорення”, враховуючи ірраціональний аспект.

Неабиякої розробки проблема рабства набуде в працях представників франкфуртської школи та французького постмодернізму. Наприклад, один із розробників соціальної критичної теорії Герберт Маркузе питання рабства пов’язує із феноменом дегуманізації високорозвиненої індустріальної цивілізації, зауважуючи на принциповому перетворенні змісту рабства в сучасному суспільстві. Маркузе наголошує на поневоленні сучасної людини світом штучно створених об’єктів, до чого є дотичним впроваджене ним поняття “уречевленої свідомості”: “раб людей” стає “рабом речей”.

Найкритичніший підхід до проблеми рабства в реаліях постсучасного суспільства був запропонований філософами-постмодерністами, а саме Ж. Бодріаром, Ж. Дельозом та Ф. Гваттарі та багатьма іншими. Абстрагуючись від розуміння рабства як суспільно-історичного явища чи структурного елементу в системі рабовласницького суспільства, постмодерністи послуговуються цим поняттям як своєрідною метафорою для позначення та критики найвищої стадії розвитку капіталістичного суспільства. Постсучасному суспільству притаманне таке рабство, яке символізує безпрецедентне поневолення у сенсі залучення усього суспільного загалу до виробничої системи, враховуючи систему обміну та споживання.

Особливого теоретичного наголосу тематика рабства набуває у вітчизняній науковій літературі, де рабство розглядається в різних його

аспектах, з перевагою соціологічного та правознавчого. Йдеться про ідейний доробок таких вчених як – Е. Вінгловська, В. Глушков, В. Голина, А. Грушова, Н. Гуторова, Д. Казначеев, В. Калуга, М. Козловець, Г. Кохан, А. Мацко, Ю. Нагачевська, А. Небитов, Н. Плахотлюк, А. Орлеан, Ю. Римаренко, Г. Чумак та інших.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана в межах комплексної наукової програми Київського національного університету імені Тараса Шевченка «Модернізація суспільного розвитку України в умовах світових процесів глобалізації», науково-дослідної теми філософського факультету № 11БФ041 - 01 «Філософсько-світоглядні та політологічні аспекти гуманітарного розвитку сучасного суспільства», а також у межах науково-дослідницької проблематики кафедри філософії гуманітарних наук.

Метою дослідження є концептуалізація суспільно-історичних форм рабства та визначення їх змісту.

Постановка мети зумовила необхідність вирішення таких **дослідницьких завдань:**

- виокремити основні підходи до рабства у соціогуманітарних науках;
- окреслити специфіку філософського розуміння феномену рабства;
- визначити ступінь розробки проблеми рабства в колі вітчизняних дослідників;
- означити суспільно-історичні форми рабства;
- охарактеризувати рабство в умовах сучасних та постсучасних суспільств;
- визначити елементи постіндустріалізму в сучасній Україні;
- проаналізувати практики рабства в реаліях українського суспільства.

Об'єкт дослідження є рабство як суспільно-історичний феномен.

Предмет дослідження: суспільно-історичні форми рабства, їх зміст та особливості прояву.

Методи дослідження. Методи дослідження зумовлені специфікою даної дослідницької роботи, потребами комплексного і міждисциплінарного аналізу теми. Методологічною основою дисертаційного дослідження є загальнонаукові та філософські підходи, використання яких дозволило забезпечити обґрунтованість і достовірність результатів наукового пошуку.

Враховуючи особливості мети, поставлених дослідницьких задач та предмету дослідження, застосовувались принцип об'єктивності, аналіз, синтез, узагальнення та компаративний підхід. Разом з тим методологічною основою дослідження постали філософські методи, такі як феноменологія та діалектика.

Компаративістський метод дозволив здійснити порівняльний аналіз джерельної бази, відтак зорієнтуватися щодо стану розробки тематики рабства у сфері соціо-гуманітарного знання, а також відтінити специфіку філософського розуміння досліджуваного предмету. Феноменологія уможливила визначення рабства як потужної (економічної, духовної, віртуальної) залежності індивіда чи частини соціуму, що мінімалізує можливість свободи вибору, аж впритул до її повного заперечення.

Діалектика сприяла висвітленню еволюційної природи феномену рабства, зокрема виокремленню його історичних форм (модальностей), зумовлених відповідними їм суспільно виробничими відносинами.

Наукова новизна одержаних результатів. У дисертаційному дослідженні здійснений соціально-філософський аналіз феномену рабства та виокремлено його суспільно-історичні форми. Наукова новизна дисертаційного дослідження розкривається у таких теоретичних положеннях, які виносяться на захист:

Вперше:

- здійснено порівняльний аналіз підходів до проблеми рабства у різних соціогуманітарних науках, зокрема в історії, соціології, правознавстві тощо, та виявлено, що переважна більшість досліджень обертається навколо його розуміння як соціально-економічної категорії; найдавнішого типу соціально-економічної нерівності (стратифікації) та суспільної залежності, зумовлених

відповідними їм виробничими відносинами; як інституціалізовану чи, навпаки, не інституціалізовану модель соціальних відносин, спричинену примусом до праці;

- з'ясовано, що у процесі суспільно-історичного поступу рабство актуалізується у кількох основних формах, а саме як класичне (традиційне) рабство у сенсі соціально-економічного інституту чи інституціональної залежності, інкорпорованої у соціальну структуру суспільства; некласичне (сучасне) – як така модель соціально-економічної залежності, основу якої складає нелегітимна експлуатація людського ресурсу; постнекласичне (постіндустріальне) рабство, яке пов'язують із свідомо чи несвідомо обраною екзистенціальною залежністю людини від “благ” та технологій постіндустріальної цивілізації;

- наголошено, що практики рабства притаманний і українським суспільним реаліям, до яких дотичні усі різновиди залежності, зумовлені, насамперед, економічними чинниками, враховуючи техногенно-інформаційний розвиток постсучасного виробництва.

Уточнено:

- що поняття “постнекласичне рабство” має більш метафоричний сенс, разом із тим, його зміст передбачає диференціацію на кілька видів, серед яких переважають “кредитно-боргова” та “інформаційно-віртуальна” практики залежності, опосередковані потужним зростанням консуматорних мотивацій.

Набуло подальшого розвитку:

- що суспільно-історична інкорпорованість рабства в античну соціальну структуру знайшла своє теоретично-концептуальне обґрунтування у філософських творах тих часів, зокрема у соціально-філософських працях Платона та Арістотеля. Натомість у філософській думці Середньовіччя вперше сформується ідея “духовного рабства”, яка набуде подальшої розробки в екзистенціалізмі. Вагомий внесок у дослідження проблеми рабства на тлі розгортання критичної теорії належить представникам марксистської філософії, франкфуртської школи та французького постмодернізму;

- розуміння рабства як історично усталеної моделі соціальних відносин (поведінки), пов'язаної із перетворенням людини на засіб виробництва та отримання прибутку, опосередкованого застосуванням різних технологій, враховуючи сучасні механізми обмеження людської свободи (права) та можливість вибору.

Теоретичне і практичне значення дисертаційного дослідження визначається, насамперед, новизною і сукупністю положень, що виносяться на захист. Використані в роботі підходи та одержані з їх допомогою теоретичні положення можуть скласти методологічну базу для подальшої розробки проблем, що пов'язані із феноменом рабства. Основні ідеї та висновки дисертації можуть бути використані в науково-дослідній роботі та в педагогічній практиці. Йдеться насамперед, про підготовку лекційних курсів та семінарських занять з соціальної філософії та філософії, а також при написанні відповідних розділів підручників, навчальних посібників, курсових та дипломних робіт, енциклопедичних і довідкових видань.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійною науковою роботою автора. Висновки, положення наукової новизни одержані автором самостійно.

Апробація результатів дисертації. Основні положення дисертації обговорювались на науково-теоретичних семінарах кафедри філософії гуманітарних наук філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка, а також були оприлюднені у доповідях на щорічних міжнародних наукових конференціях: Міжнародна наукова конференція студентів, аспірантів і молодих вчених «Ломоносов-2014» (м. Москва, 7-11 квітня, 2014), Міжнародна наукова конференція «Дні науки філософського факультету – 2014» (м. Київ, 15-16 квітня, 2014), Міжнародна наукова конференція «Дні науки філософського факультету – 2015» (м. Київ, 21-22 квітня, 2015), Міжнародна науково-практична конференція «Наукова дискусія: питання соціології, політології, філософії та історії» (м. Одеса, 22-23 травня, 2015), «IV Всеукраїнська науково-практична конференція з

міжнародною участю «Науковий діалог «Схід-Захід» (м. Кам'янець-Подільський, 25 травня 2015 р.), Міжнародна наукова конференція «Дні науки філософського факультету – 2016» (м. Київ, 20-21 квітня, 2016).

Публікації. Основні положення і результати дисертаційного дослідження викладено у 12 публікаціях – 6 статтях у наукових фахових виданнях України, з них 1 стаття у наукових фахових виданнях України, які включені до міжнародних наукометричних баз, 1 – в іноземному фаховому виданні; 6 тезах наукових доповідей, опублікованих у збірках матеріалів конференцій, в тому числі й закордонних.

Структура та обсяг дисертації. Структура роботи обумовлена специфікою предмету дослідження, логікою розкриття проблеми, а також метою і завданнями дисертаційної роботи. Дисертаційна робота складається із вступу, трьох розділів кожен з яких має підрозділи, висновків, списку використаних джерел та літератури. Загальний обсяг роботи становить 193 сторінки, основна частина 177 сторінок. Список використаних джерел і літератури нараховує 171 найменування, обсягом 16 сторінок.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ РАБСТВА

1.1. Поняття рабства у соціогуманітарних науках.

Аналіз значного обсягу наукових джерел, присвячених проблемі рабства засвідчує, що даний вид суспільно-історичного поневолення (експлуатації) є, насамперед, об'єктом ретельного інтересу з боку істориків та правознавців. Втім, відомо, що починаючи з Античної Греції, проблемі рабства неабияку увагу приділяли і філософи, що викликає цілком логічне у межах наукової стратегії питання. Йдеться, головним чином, про специфіку різних підходів до розуміння рабства в рамках спільного для багатьох наук соціогуманітарного пізнання.

Ознайомлення з науковими дослідженнями на тлі історичної науки дає підстави стверджувати про її заангажованість тематикою «патріархального та класичного рабства», що, ймовірно, пов'язано з особливою значимістю рабства в історії суспільного розвитку цивілізації. Йдеться про такий відомих істориків як С. Ю. Абрамова та М. І. Романова [2, 109]. Втім, вважається, що найбільш ґрунтовне дослідження проблеми рабства в історичних науках здійснили Джон Інгрем, Анрі Валлон та Герман Нібур [50, 19, 93].

Так, Дж. Інгрем присвятив дослідження проблемі рабства та кріпосного права. Відомою його працею є «Історія рабства від давніх до нових часів», де автор аналізує процес переходу від рабства стародавніх часів до системи вільної праці. Ним докладно розглядаються усі регіонально-історичні практики рабства, починаючи з Давньої Греції, рабства в Стародавньому Римі та кріпосне право в середньовічній Європі, рабство в Росії та на теренах мусульманського Сходу, а також описується система колоніального рабства і торгівля невольниками як така.

Натомість запропонована А. Валлоном «Історія рабства в античному світі» демонструє спробу системного викладу щодо розвитку рабства як суспільно-історичного феномену [19]. Зокрема, розглядаючи дану проблему А.

Валлон зауважує, що «рабство було санкціоновано у греків самим фактом свого існування, законом і суспільною думкою» [19, с.267-272]. Дану позицію поділяють і відстоюють більшість дослідників з історії стародавнього світу.

Зокрема, Г. Нібур у своїй праці «Рабство як економічна система» [93] особливу увагу приділяє рабству в так званих «примітивних» культурах, крім того зосереджує увагу на становищі чорношкірих рабів США і кріпосного права в Росії. Г. Нібур вважав, що інститут рабовласництва з'являється в той момент, коли розвиток продуктивних сил людства досяг такої стадії, коли додатковий продукт вже може бути вироблений, тобто для рабовласника використання раба має сенс остільки і тоді, коли після покриття витрат виробництва і витрат на утримання раба у нього (рабовласника) залишається додатковий продукт, який, будучи реалізований на ринку, дає об'єктивний дохід від рабовласництва.

Більше того, етнолог був переконаний, що сприятливою умовою у розвитку рабства виступає сільське господарство, адже створює сприятливі умови для його поширення, а економічні причини виникнення рабства він бачив в заміщенні важкої фізичної праці, стимулювання торгівлі і промисловості, поповнення армії, полюванні і рибальстві тощо. В окремих випадках він, справді, вказує, що вигідність рабства зростає тоді, коли продукти праці раба перевищують його нагальні потреби. Крім того, дослідник виокремлює три класичні ознаки раба, а саме: наявність господаря, значно нижче суспільне становище та примусову працю [93, с.14].

Науковці також зауважують на тому, що в стародавніх греків стан неволі був різноманітним у проявах, адже був обумовлений різноманітними причинами. За часів Давньої Греції існували різні джерела поневолення, зокрема війна (коли захоплювали під час військових дій), тоді невольники отримували такий статус внаслідок підкорення жителів, а іноді - через поневолення на основі договору внаслідок захоплення їхньої території, чи купували за гроші. Рабство було не тільки наслідком війни, часто воно було і її причиною. Ті ж, хто не міг розплатитися за свої борги, продавали у рабство

своїх дітей, а пізніше і самі ставали рабами. Рабами ставали і в наслідок скоєння злочину і не в змозі відкупитися грошовим штрафом. Для того, щоб отримати кошти на проживання люди добровільно ставали рабами, отримуючи за свою працю лише харчі. Так поширювалося добровільне рабство.

Історики зауважують, що тогочасна потреба в рабстві виникала внаслідок необхідності виконувати важку “чорну” роботу людям які не мали громадянських прав. При чому часто посиляються на факти організованої торгівлі рабами на острові Хіос та Афінах, що було основною причиною продовження основних тенденцій заміни натурального господарства, зокрема мінової торгівлі «грошовою економікою в результаті карбування монет і зміцнення та оформлення стану торгівців. Загалом у давньогрецькому законодавстві виділяли не менше десяти категорій рабів» [19, с.457]. Валлон, зазначає, що раб не мав ніякого економічного стимулу до праці, а працював завдяки фізичному примусу та покарання. Однак, дослідник переконаний, що рабство є виключно негативним явищем. Поруч із тим у своїх дослідженнях автор уподібнює рабство Сатурну, який пожирав власних дітей [19, с.15]. Більш того, Валлон намагається показати масштабність існування та впливу даного явища, адже за своєю суттю рабство мало руйнівний вплив не тільки на рабів, але й на вільних людей. Значну увагу дослідник приділяє використанню рабської праці. Так, рабів використовували для обслуговування будинку і для різних робіт як в місті так і в селі. Обслуговування будинку повністю було покладене на рабів. Не залежно від кількості рабів у господаря, вони повинні були виконувати покладену на них роботу у веденні домашнього господарства від охорони будинку до приготування обіду, а також служби за столом. Вважалося не можливим обійтися без їхніх послуг, адже наявність рабів говорила про престиж господаря. Тим рабам, які мали неабиякі заслуги перед господарем надавалась змога приглядати за дітьми свого господаря [19, с.95].

Дослідник класичного рабства А. Валлон зазначав, що завжди був в статусі “купленої” речі, “живого знаряддя”, що має природні руху, але не має власного розуму. Такою істотою, яка абсолютно поглинена іншим. Власник цієї

речі є його розумом. Рабу не були властиві якості, які роблять його членом суспільства, більше того, переконаний історик, ніщо не може зробити раба моральною людиною, він не може мати свої особистості та індивідуальності, він є «раб безособовий» [19, с.271]. Для раба не було характерним розмежування добра та зла, а також розуміння законів життя вільних людей, оскільки для нього була знайома лише одна команда, яка характеризувала все його життя і виражалася в одному слові – коритися [19, с.271]. Для рабів моральність виражалася лише у намаганні бути максимально слухняними та виконувати волю пана та бути відданим його інтересам господаря. Тобто, вищий закон для рабів – це бути нічим іншим як річчю в руках свого пана.

Історики переконані, що рабство було поневоленням як окремих осіб так і цілих народів. З погляду істориків, рабство є історично перша та найбільш груба форма експлуатації, де раб поруч із знаряддям виробництва є власністю свого господаря (рабовласника).

Справді, як в історичних так і в більшості наукових джерел поширене визначення рабства як такої форми виробничих відносин, яка базується на власності рабовласника як на засоби виробництва, так і безпосередньо на виробників, тобто рабів: «рабство – це найдавніший вид експлуатації та пригнічення первіснообщинного ладу незадовго до створення давньо-східних класових держав» [124]. Таке розуміння спирається насамперед на ґрунтовні дослідження патріархального рабства в умовах давніх рабовласницьких суспільств. Як слушно зауважив один із дослідників даної проблеми історик А. Крюковський «Патріархальне рабство – початкова форма рабства, яка була обмежена рамками натурального господарства патріархальної родини, в складі якої раби виконували найбільш тяжку роботу» [125]. Однак, чималу увагу історики приділяють дослідженню класичної форми рабства, яке вважається більш зрілою формою рабства на відміну від рабства патріархального. За класичного рабства раби вже не входили до складу родини господаря (як раніше), а слугували виключно знаряддям праці. Господарі могли здійснювати щодо них будь-які дії і ставитися як до худоби. В античності «раб був

найбільше рабом, а вільний найбільш вільним» [53]. Разом із тим, більшість істориків вважають, що колоніальні захоплення Азії, Африки, Америки дали поштовх до нового поширення рабства, використовувавши підневільну працю місцевого населення. Найбільшого економічного значення рабство набуло з розвитком так званого плантаційного господарства.

Більшість істориків переконані, що на відміну від патріархальної системи за класичного рабства виробництво було направлене на створення додаткової вартості. У рабовласницькому господарстві було організоване товарне виробництво, яке похитує устрій натурально-господарських відносин, а раніше ізольовані господарства встановлюють є більш або менш тісні зв'язки з ринком. Якщо в період класичного рабства місто домінувало над сільською округою і античну цивілізацію в цілому визначити як міську, то натуралізація господарства, скорочення товарно-грошових відносин у зв'язку з поширенням латифундій привели до розриву зв'язків між містом і помісним господарством та переміщенню центру ваги економічного життя в село.

З огляду на історичне розуміння рабства можна сказати, що рабство зародилося під час первісно суспільних відносин і було однією із найперших форм суспільної залежності. Рабство від початку мало патріархальний характер, і було поширене практично скрізь. Отже, з точки зору історичної науки, рабством є форма експлуатації, яка базується на рабовласниках та рабах як засобах виробництва. Основна увага істориків зосереджена на дослідженні патріархальної та класичної форм рабства на прикладі античного суспільства, яка мала легітимний статус та характеризувалася своїм інституціалізованим існуванням в тогочасній полісній структурі.

Однак, на сьогоднішній день проблема рабства найбільш активно розглядається в юридичних джерелах та, в переважній більшості, у контексті проблеми торгівлі людьми. Чимало уваги приділяється “жіночому рабству” зокрема в роботах таких сучасних правознавців Л. Брауна, Р. Гранта, Б. Елдера, Р. Кука, та ін. Не залишаються осторонь і вітчизняні дослідники серед яких В. Іващенко, В. Козак, Г. Кохан, Н. Плахотнюк та ін.

Під кутом існування різних форм людського поневолення у сучасному світі значна кількість науковців намагається відмежувати поняття рабства від поняття торгівлі людьми: торгівлі жінками та торгівлі дітьми. Хоча більшість із них визначає, що торгівля людьми може визначатися як практика сучасного рабства. На їхню думку, оскільки жертви торгівлі людьми перебувають в умовах, схожими на рабські, поняття «рабство» є сумісним поняттям щодо понять «торгівля людьми», «підневільний стан» і т.п. [73, с.176]. Тому у декотрих юридичних джерелах рабство визначається більш узагальнено, як дії, спрямовані на позбавлення свободи людини, що властиві праву власності. Адже, сучасне рабство також позбавляє людину свободи та досить часто передбачає незаконне її утримання з метою подальшого продажу або обміну чи здійснення будь-якої іншої форми експлуатації щодо неї. До того ж у сучасному світі рабство не завжди пов'язано виключно із експлуатацією та обмеженням волі, а існує як залежність, яка може бути викликана різними чинниками.

Розуміння експлуатації людини передбачає всі способи сексуальної експлуатації, підневільний стан, а також боргову кабалу та інші прояви рабства. Торгівля людьми існувала з давніх давен та на різних етапах суспільного розвитку. Втім, як зауважує вагома частина авторів: трансформуючись історично рабство не втратило своєї *сутнісної природи, а саме бажання перетворити людину на товар чи річ*. Це прагнення дозволяє дії купівлі-продажу людей, чим фактично прирівнює їх до рабів, адже в такому випадку людину девальвовано до підневільної “речі-власності” на кшталт рабу. Однак, поруч із суміжністю понять рабства та примусової або обов'язкової праці у сучасних юридичних джерелах вказують на існуючі відмінності серед яких виокремлюють наступні: у сучасному світі рабство та підневільний стан знаходяться в абсолютній забороні на законодавчому рівні. Примусова ж праця в декотрих випадках може бути легальною.

Перебування в рабстві чи примусовому стані пов'язані перш за все із експлуатацією людини та експлуатацією праці, тоді як примусова праця

передбачає використання чужої праці; «примусова праця є публічним зобов'язанням, яке покладено державою, а рабство знаходиться виключно в межах приватних стосунків» [73, с.176].

Особливої уваги правознавці приділяють питанню правового та майнового статусу раба. Так, декотрі науковці наголошують, що за своїм правовим статусом раб не мав ні “свобод”, ні прав на публічні обов'язки. В архаїчні часи раби не мали майнових прав та не платили податок. Раб міг бути лише об'єктом власності та предметом угоди купівлі-продажу тощо. Наприклад, внаслідок отримання тілесних ушкоджень, будучи на рівні із твариною, раб не мав ніякого права на звернення до суду. Цю функцію виконував господар, як його власник. Раб не ставав вільним він лише змінював статус з *servus Marci* або *servus Tullii* на *servus nullius*, тобто раб такого-то на раб нічийний. Таким чином, період розквіту класичного рабства, характеризувався посиленою експлуатацією рабів. Така експлуатація людини людиною по суті вказувала на основну сутність римського держави. Більше того, всі речі, які мав раб, незалежно від їхнього походження, юридично належали господареві. Єдине, що перебувало у беззастережній власності раба – це свідома воля та здатність служити інтересам пана шляхом прояву цієї волі.

Більшість правознавців посилається на численну кількість фактів. Так, з історії розвитку інституту рабовласництва відомо що, поступово раби почали отримувати декотрі права. Зокрема, господар наділяв раба певними майновими цінностями: худобою, землею і т.п., задля ведення господарства та гарантованої ренти. Проте така діяльність була можлива за умови повної відповідальності з боку раба перед господарем. Таким чином, раб на більш пізньому етапі розвитку інституції рабства міг вже отримувати доходи із майна (пекулія).

Втім, відомо, що протягом історичного поступу цивілізацій рабство змінювалося іншими формами експлуатації. В країнах Азії, Африки та Америки поширення рабства пов'язують із колоніальним плантаційним господарством, де в якості рабів були переважно чорношкірі африканці. У сучасному міжнародному праві рабство визначається як злочин міжнародного формату,

що посягає на особисті права людини. Перші міжнародні угоди стосувалися боротьби торгівлі рабами, це Віденський конгрес 1815 р. Аахенський конгрес 1818 р. Пізніше було підписано ряд документів, які підтверджували міжнародно-правову заборону рабства та визначали комплекс конкретних дій щодо викорінення цього явища та забезпечення кримінальної відповідальності за рабство. Починаючи з ХХ століття, а саме прийняття Конвенції про рабство 1926 р., складається розуміння рабства, яке зберігається в міжнародному праві до сьогодні та заборона рабства та работоргівлі, незалежно від статі чи раси. Що пізніше було закріплено в Загальній декларації прав людини, в Міжнародному Пакті про громадянські і політичні права, та інших міжнародних договорах. Першою міжнародною угодою про ліквідацію стала Конвенція про рабство 1926 р. учасником якої був і Радянський союз. В даному документі рабство визначалося як «стан чи положення людини, над якою здійснюються атрибути права власності чи деякі із них», крім того «торгівля невольниками включає всякий акт захоплення», «торгівля невольниками включає будь-яку дію захоплення, придбання чи передачі людини з ціллю продажу його в рабство: всяку дію передачі шляхом продажу чи обміну невольника, придбаного з ціллю продажу чи обміну, так само як і взагалі будь-яку дію торгівлі чи перевозки невольника» [70]. Також в Конвенції вперше зверталася увага на небезпеку примусової праці чи обов'язкової праці, що може створити стан, який є аналогічним рабству.

В 1956 році була прийнято додаткову Конвенцію про скасування рабства, работоргівлі і звичаїв подібних до рабства. Як вважалося, рабство в його традиційному вигляді зникає та модифікується в подібні до рабства звичаї. До них відносять: продаж дітей та експлуатацію дитячої праці, тобто використання дитини в якості безкоштовної робочої сили; домашнє рабство жінок, купівлю нареченої та її передачу іншій особі не залежно яким чином, в тому числі і в спадок; боргова кабала «положення чи стан, що виникає внаслідок застави боржником у забезпечення боргу своєї особистої праці або праці залежної від його особи, якщо належним чином визначається цінність виконуваної роботи

не зараховується в погашення боргу або якщо тривалість цієї роботи на обмежена і характер її не визначений» [45].

Правознавці переконані, що процес поневолення, підневільного стану і примусової праці досить часто супроводжується й іншими порушеннями прав людини.

Отже, у юридичній площині рабство розглядається з точки зору його легітимності чи нелегітимності, у зв'язку із чим значна увага приділяється питанню правового та майнового статусу раба. В юридичних джерелах рабство – це найдавніший з правових інститутів, який являє собою право власності, як приватної особи, так і держави та спільноти. Атрибутами рабства є економічний примус до праці та торгівля рабами. Доволі часто панування над рабами дозволяє застосувати до них жорстокі покарання та навіть позбавлення життя.

На окрему увагу заслуговує і соціологічний підхід до проблеми. У соціологічних дослідженнях рабство розуміється як один із різновидів соціальної стратифікації, відтак соціальної нерівності. Відомо, що соціальна стратифікація, історично відображена в таких основних системах: рабство, стани, касти, де рабство визначається як «гранична форма нерівності, за якої одні люди є в буквальному сенсі власністю інших» [32, с.197]. Іншими словами, в історії розвитку людських цивілізацій відмічено чотири системи соціальної стратифікації. Де рабство визначається, як – історично перший тип стратифікації, який був сформований як економічна, соціальна та юридична форма закріпачення людей, за якої панує повна безправність і крайній ступінь нерівності [128]. Відтак, з позиції соціологів, рабством є така система соціальної стратифікації, яка заснована на насильницькій експлуатації та абсолютному позбавленні будь-яких прав тих, хто є її об'єктом.

Грунтовне дослідження проблеми рабства здійснив Ентоні Гіденс, який розглядав його як одну із форм нерівності, та наголошував, що рабство у всі часи викликало супротив. Про це свідчать повстання рабів, які за допомогою спільних зусиль не досить часто супроводжувалися звільненням від ярма свого

господаря. Проте системи, які мали в своїй основі рабство були нестабільними, адже задля досягнення значних результатів рабської праці раби постійно повинні були бути під наглядом та відповідно піддаватися жорстоким покаранням, тобто, характерним для рабовласницької стратифікаційної системи було те, що вона базувалася на фізичному примусі. Всі права були зосереджені у рабовласників, а раб був власністю свого господаря. За такої системи статус раба, зазвичай передавався у спадок. Е. Гідденс стверджує, що деякі із рабів навіть знали грамоту та працювали на посадах урядовців [32, с.198].

Окрім акцентування уваги на стратифікаційній аспекті рабства соціологи наголошують на його інституціалізації, у сенсі інкорпорованості рабства у соціальну структуру суспільства та легітимізації у свідомості широкого загалу. Слушним є визначення рабства як «інституціалізованого панування над людьми, які не мають ніякої власності чи прав від народження» [41]. Адже традиційною поведінкою щодо рабів є ставлення до них як до інших форм власності, яке є неконтрольованим та необмеженим у принципі. Тому така система панування суттєво відрізнялася від інших його форм, наприклад, від кріпосного права.

Змістовним прикладом соціологічного дослідження рабства є праці американського історика та соціолога кінця ХХ ст. Орландо Паттерсона. Паттерсон зауважував, що «рабство – це постійне й насильницьке панування над людьми, які позбавлені права бути членом сім'ї та мати ім'я і чия соціальна позиція не відзначається ніякою власністю чи престижем» [165, р.13] та виокремлював такі його загальні риси: відчуження (оскільки раб від самого народження є генеалогічно ізольованим і не має ніяких прав, тому він перебуває в стані відчуження з народження) та необмежене право на насилля з боку рабовласника над рабом [166]. На відміну від інших дослідників проблеми рабства Паттерсон акцентує увагу на відсутності у господарів-рабовласників зацікавленості у відтворенні рабів. Така байдужість, як зазначає автор, ймовірно була зумовлена тим, що престиж господаря не залежав від кількості рабів, якими він володів. Паттерсон акцентує на тому, що досвід стародавньої

Греції та Риму і довоєнних південних штатів Північної Америки в XVII-XIX ст., для якого звернення в рабство мало на меті перш за все забезпечення працею, не може бути врахованим при визначенні загального поняття. Також дослідник звертає увагу та ставить під сумнів визначення рабів із точки зору власності господаря. Оскільки юридичне поняття абсолютної власності, яке є загальним для Європи, з'явилося лише із римським правом та виникнуло швидше за все із інституту рабства. Крім цього до категорії власності відносять інших суб'єктів, які перебувають в залежності, однак які не є рабами за визначенням. За Паттерсоном суттєвою характеристикою раба є те, що він не має жодних прав власності. Виключенням є згадані вище практики пекулії, за допомогою яких господар наділяв раба тимчасовими та частковими правами володіння зберігаючи за собою право власності. Відштовхуючись від вищезначеного міркування Паттерсон визначає рабовласництво як «постійне, насильницьке панування над відчуженими з народження і загалом підданими ганьбі людьми» [166].

Не менш значущим доробком Паттерсона, присвяченим проблемі рабства, є його книга «Рабство і соціальна смерть. Порівняльне дослідження», у якій науковець більш ґрунтовно аналізує відносини між рабом та рабовласником. Йдеться про те, що у системі «рабовласник-раб», господар-рабовласник володіє необмеженим правом на насилля над рабом, в той час коли раб не має ніякої поваги до себе. Як підкреслює дослідник, історично рабство не завжди і не в усіх культурах мало однакове функціональне навантаження. Інакше кажучи, що в «різних суспільствах дана інституція могла виконувати різні функції: від виконання та забезпечення працею до визначення престижу та статусу господаря» [165].

У багатьох давніх суспільствах, як наголошує Паттерсон, були достатньо поширеними сексуальні зловживання господарів рабинь та співжиття. Проте вкладання шлюбу між ними були досить рідкими явищем. Траплялися випадки залучення до рабства членів власної етнічної групи, про що свідчить історія Росії XVII-XVIII ст., яка була одним із небагатьох прикладів таких практик.

Поряд із тим соціологи детально аналізують різноманітні способи залучення в рабство, найбільш поширеними з яких було захоплення в полон під час воєн. Існувало багато інших способів набуття невільницького статусу. Більш того, у різних географічних регіонах характер поневолення відрізнявся. Наприклад, за ісламськими традиціями діти змішаного походження, тобто від рабів і вільних, зазвичай ставали вільними. Натомість у римлян дана практика визначалася статусом “не римлянина”. Рабів також здобували внаслідок сплати приданого (калиму) чи зовнішньої або внутрішньої торгівлі. Як зауважує Паттерсон, цей фактор і сприяв виникненню торгівлі як такої.

Однак не всі соціологи уникають категорії власності у визначенні рабства. Н. Аберкромбі, С. Хілл, Б. Тернер вважають, що рабство як інститут є такою формою власності, за якої один індивід має право володіти іншим, що супроводжується низкою суттєвих недоліків. Так, з точки зору ефективності виробництва рабство має низку проблем, серед яких основною є: самовідтворення, оскільки система рабства не відтворюється сама по собі, а через постійне поповнення рабів у результаті завоювань та купівлі. Це призводило до постійного дефіциту робочої сили, постійної загрози повстань, що вимагало ретельного контролю над рабами. Окрім того, рабська праця була переважно низько кваліфікованою, що вимагало додаткових стимулів. Означені проблеми є свідченнями того, що рабство не може слугувати належною базою для довготривалого економічного зростання [1].

Деякі інші дослідники в галузі соціології, наприклад, В. Добреньков та А. Кравченко [44], аналізуючи питання рабства доходять висновку, що рабство характеризувалося нерівністю прав, яке доповнювалося нерівністю власності: всі права були зосередженими у вільних громадян, тобто рабовласників.

Таким чином, у соціології під рабством розуміють найдавніший тип соціальної стратифікації поруч із кастами, станами та класами. Соціологи змушені визнати, що основою для розмежування на рабів та рабовласників виступали закони, які були регламентовані правом та обов'язками в тому числі для усього суспільного загалу. Крім цього, ще однією рисою рабовласницької

стратифікації було те, що раби були у власності своїх господарів нахшталт речей: «рабство – це економічна, соціальна та юридична форма закріпачення людей, яка межує із безправ'ям і крайньою мірою нерівності» [44].

Разом із тим, у багатьох соціологічних дослідженнях привертається увага до практики звільнення від рабства. Зазвичай, в більшості випадків раби ставали вільними від господаря. Зокрема, це міг бути шлюб з господарем, що давало змогу звільнитися від рабства. Дана практика була характерною для ісламських суспільств. Були запровадженні також різноманітні заохочення. Наприклад, можливість отримати свободу та право отримати майно для свого викупу. Проте дане звільнення не дозволяло рабові бути вільним. Як засвідчує практика, в більшості випадків раб продовжував залежати від господаря, або набував найнижчого статусу в суспільстві. Постійні повстання рабів, які були характерною історичною рисою, свідчать про недосконалість постійного тотального контролю над рабами.

Однак, сучасні соціологічні дослідження, зокрема К.Б. Левченко, І.М. Трубанової [129] більш заангажовані таким проявом існування рабства як торгівля людьми, що супроводжується порушенням прав людини, до якої застосовується право власності у результаті маніпулювання. Йдеться, насамперед, про насильницьке вивезення людей за кордон, примус до праці, боргову залежність тощо. Отже, психологічну, фізичну і сексуальну практики поневолення.

Отже, у соціології рабство виступає першою історичною формою стратифікації, яка сягає своїм корінням ще у Стародавній Єгипет, Грецію, Китай, та Новий світ, адже США мали досвід існування рабства до XIX ст. Більше того, беззаперечно можна стверджувати, що рабство зберігає своє існування і по сьогоднішній день. В кожній країні рабство мало свої особливості, але характерним залишається те, що воно завжди виступало формою суспільної нерівності, яка характеризувалася абсолютним безправ'ям цієї соціальної групи.

Таким чином, аналіз вищезначеного наукового доробку у галузі соціогуманітарних наук дає підстави стверджувати, що історичний підхід до феномену рабства ґрунтується на його розумінні як соціально-економічної категорії та об'єктивно існуючого феномену в історії давніх суспільств, зумовленого відповідними йому виробничими відносинами та відносинами власності (рабовласницьке суспільство). Правознавці акцентують увагу на питаннях легітимності чи нелегітимності інституту рабства, а соціологи - кваліфікують його як найдавнішу форму соціально-економічної нерівності (стратифікації), або як різновид інституціалізованого поневолення (Девід Джері, Джулія Джері). Відсутність всезагального та всеохоплюючого розуміння феномену рабства зокрема з точки зору різних історичних форм і відповідно змістів зумовлює необхідність філософського дослідження, відтак віднайдення такої стратегії пізнання, яка надає можливість виокремити різні стадії розвитку та здійснити їх концептуалізацію.

1.2. Рабство в контексті європейського філософського доробку

З історії розвитку людських цивілізацій відомо, що суспільний феномен рабства був звичайним явищем укоріненим як у соціальну структуру суспільства, так і у суспільну свідомість, відтак не викликав особливого інтересу та занепокоєння, принаймні на рівні широких мас.

Втім, попри свій інституціалізований характер в античній культурі рабство постало предметом пильного теоретичного інтересу з боку таких видатних її діячів як Платон та Арістотель. Так, у своїх філософських працях «Держава» та «Закони» Платон запропонує такий проект суспільства, який на його глибоке переконання, передбачає існування трьох основних класів, а саме: філософів, які повинні керувати державою «суспільний клас, який є носієм ідеї, споглядачем ідеї, специфічним провідником ідеї в матеріальний світ» [78, с.813]; воїнів, основне завдання яких полягає в обороні держави і забезпечення порядку в ній, адже «вони фізично здійснюють те, що розумно і духовно

наказують філософи, вони позбавлені права на приватну власність, мають жити узгоджено, поза будь-якими власними інтересами, враховуючи приватне життя» [78, с.821] та землеробів, ремісників і торговців, тобто усіх тих, хто змушений займатися господарською діяльністю.

Між тим, таку соціальну категорію як «раби» Платон залишає по той бік соціальної стратифікації, редукуючи раба до звичайної матеріальної речі – «знаряддям праці», яке здатне говорити. Засоби існування для вищих станів мусять постачати члени третього стану, а також раби. Відомий знавець античності О. Ф. Лосєв, наприклад, зауважує, що в соціальному сенсі платонізм є філософія монахів, поліції та рабів-послушників. Хоча Платон і не пише нічого про рабство, але очевидно, що його третій клас в сутності мало чим від нього відрізняється. Разом з тим, платонівське розуміння рабства, запропоноване у його «Законах» не є конгруентним реальному рабству, яке існувало в класичній Греції. За влучним зауваженням Лосєва: «Платонізм необхідно вимагає, щоб були монахи, поліція і раби. Мало того, Платонізм категорично забороняє, щоб були які-небудь інші суспільні класи, окрім цих трьох [78, с.823]. Хоча у Платона відсутнє чітке розуміння рабства з текстів античного мислителя стає зрозуміло те, що під рабством Платон розуміє не лише найнижчий соціальний статус людини, а й окремий духовний стан, який вирізняє відсутність сильної волі та схильність до сліпої покори. Тому, за Платоном, рабство - це не лише соціальна верства, рабською може бути і ціла держава, а саме така, яка має тиранічний устрій. І якщо окрема людина подібна до такої держави, то і в самій цій людині буде панувати такий самий порядок, як і в державі, а її душа буде переповнена безпросвітним рабством і слабодухістю, а ті її частки, які були самими порядними, будуть перебувати у неволі. Така душа є рабською [107, с.334].

Так, у соціально-метафізичному трактаті Платона «Держава» [106] ще не має чіткого уявлення про раба, як економічну категорію. Згідно з Платоном головною причиною рабовласництва є «перетворення на рабів військовополонених із варварів» [106, с.247]. Більш того, для Платона, варвар і

раб - одне і теж за своїми природними властивостями. Справді, вагому частку невольних людей в давньогрецьких містах складала варвари. Однак, Платон наголошує на тому, що «війна – це зло, і в добре влаштованій державі цього зла не має бути» [106, с.135].

Особливої уваги Платон приділяє інституту громадянства. Філософ вважає цілком справедливим той факт, що важку фізичну працю мають виконувати виключно раби. А також і те, що вся власність на засоби виробництва, зокрема на землю належить та успадковується рабовласниками. Натомість «вільні» люди мають виконувати виключно духовну роботу і для того, щоб раби легше корилися своїм господарям Платон радить не поповнювати їх своїми співвітчизниками, радше навпаки, намагатися якомога більше від них відрізнятись: «І для того, щоб раби легше підкорювалися, вони не повинні бути співвітчизниками, а, навпаки, по можливості, як можна більш відрізнятись по мові» [107, с.528]. Володіти рабами тяжко. Це багаторазово було доведене виникненням частих повстань, які стали звичайними. Скільки трапляється лих в державах, які володіють великою кількістю рабів, що розмовляють однією мовою. Залишається лише два засоби: по-перше, щоб раби краще корилися, вони не мають бути між собою співвітчизниками, а, навпаки, мають по можливості більше відрізнятись за мовою; по-друге, потрібно виховувати рабів належним чином, і не лише заради них самих, але й задля власної честі [107, с.528]. У порівнянні з Арістотелем розуміння раба та рабства у Платона є і специфічним і розуміється аморфно та розширено, часом навіть поза класовою характеристикою. Крім цього, в деяких місцях «Законів» [107] помітне гуманне ставлення до рабів. Наприклад, поводження з рабами не має порушувати правил благочестя, по відношенню до рабів можна говорити про характер рабовласника. Філософ переконаний, що багато рабів по чеснотах є значно вище вільних, адже рятували своїх панів та їхній матеріальний статок. Раби та вільні стоять на одному рівні в судовому відношенні, а за крадіжку для вільного покарання є більшим ніж для раба. Якщо раб був свідком злочину, вчиненого вільним, і був за це вбитий, то його вбивство в такому випадку розглядається як

вбивство вільно народженого [107]. Але не зважаючи на все це Платон висловлює достатньо жорстоке відношення до раба. Тут раб є значно нижчий за своєю природою. Так, грати комедійну роль для вільного принизливо та соромно, тому такі ролі мають виконувати раби, щоб уникнути порушення добродесної поведінки. Платон наголошує, що даремно деякі зневажають рабів і жартують над ними - жодним чином і ніколи не треба жартувати з рабами - ні з жінками, ні з чоловіками. Майже кожне звернення до раба має бути наказом.

Раб за вбивство вільного піддається побоям на могилі цього вільного, а якщо при такому побитті він не помре, то його просто страчують. Платон побоюється повстання рабів, чому і радить не мати рабів однієї і тієї ж національності і звертатися з ними гуманно. Раб не має права пити, а його дитину за проступок карає перший зустрічний. Ув'язнені в тюрму нечестивці не можуть відвідувати вільними, а тільки рабами. Рабам віддається землеробство, а вільні повинні займатися тільки духовною працею.

Накшталт Платону, Арістотель також розглядає рабство як цілковито природне явище, наголошуючи, що суспільство не може функціонувати як ціле без наявності в ньому панів і рабів: «Очевидно, що одні люди за природою вільні, інші – раби, і цим останнім бути рабом і корисно, і справедливо» [6, с. 691]. Поряд із тим, Арістотель пов'язує питання рабства з власністю зазначаючи, що «раб – це певна одухотворена, “жива” власність» [6, с. 689], яка до того ж має статус члена сім'ї. Більш того, Арістотель притримується поширеної в ті часи думки: раб має повністю залежати від господаря лише через те, що є неспроможним відповідати за свої вчинки. «Рабу взагалі не властива здатність вирішувати» [6, с. 703]. Адже той, хто від природи належить не собі, а іншому, і по своїй природі, все таки є людиною, той є рабом. «Всі ті, хто в такій сильній мірі відрізняється від інших людей, в якій душа відрізняється від тіла, а людина від тварини (це буває з усіма, чия діяльність полягає в застосуванні фізичних сил, і це найкраще, що вони можуть дати), ті люди від природи – раби; для них найкраще бути в під владою інших» [6, с.690]. Діяльність рабів полягає в застосуванні ними фізичної сили і це

найкраще, що вони здатні робити, оскільки вони є рабами по суті і тому повинні беззастережно коритися господарю. Арістотель вважав, що «природа влаштувала все так, що сама фізична організація «вільних» людей відрізняється від фізичної організації рабської частини суспільства: у рабів тіло міцніше, придатне для виконання необхідної фізичної праці, а люди «вільні» не здатні для виконання такої праці, зате придатні для політичного життя [6, с. 691].

Античний філософ визнає, що деякі люди впали в рабство тільки завдяки випадковості (такими дуже часто були військовополонені), але вважає разом з тим, що багато хто створений бути рабами і в цьому - їхнє справжнє призначення. Будь-яка людська істота влаштовано, за його словами, таким чином, що душа велить, а тіло підкоряється; так і людина: «якщо вона стоїть нижче собі подібних в такій мірі, як тіло нижче душі або тварина нижче людини, то вона є рабом за своєю природою, і для нього ж краще бути в рабстві. Подібними людьми є всі ті, кого доля приречла добувати собі засоби прожитку за допомогою своїх фізичних сил і хто не має ніякої можливості займатися чимось кращим» [6, с.184].

Таким чином, Арістотель пропонує більш вичерпне розуміння рабства, яке ґрунтується на чітко визначеному понятті: рабом від природи, згідно з Арістотелем, є той, хто належить іншому, володіє розумом лише настільки, що здатний сприймати тільки накази, сам по собі розум йому непідвладний [6, с.691]. Філософ не допускав ніякого переходу від раба до вільного і від вільного до раба. Отже, античний філософ оперує концептом «рабства» як окремою соціальною категорією.

Таке некритичне по суті розуміння рабства з боку вищезначених мислителів було зумовлене тогочасними економічними та політичними обставинами, а саме тогочасним способом господарювання.

Отже, філософський інтерес до тематики рабства виникає ще з часів Давньої Греції, що знайшло своє безпосереднє відображення у працях Платона та Арістотеля.

У Середньовіччі питання рабства розглядається як в соціальному, так і в духовному контекстах, тобто у світлі відношення людської екзистенції до трансцендентного, що цілком відповідало тогочасному теоцентричному світогляду. Більш того, декотрим середньовічним мислителям було притаманне критичне ставлення до соціального рабства. Так відомий представник патристики, Аврелій Августин (Блаженний), філософія якого була симбіозом античних і християнських доктрин поділяв людей на дві категорії: пануючих і підлеглих, володарів і рабів. Життя є гріховним і ця гріховність проявляється саме в експлуатації людиною людини, у підкоренні, управлінні, господарюванні та рабстві. Завдяки першородному гріху, який відобразив гріховність людської природи, рабство стало звичайним явищем у житті людини. І хоча рабство суперечить початковій природі людини завдяки людській гріховності воно стає природнім.

Щодо джерел виникнення рабства, то Августин вбачає його у гріху. «Гріх – перша причина рабства, за яким людина підкорюється людині в силу свого стану; і це буває не по іншому, як по суду Божому, у якого нема неправди і який вміє розподіляти різні покарання у відповідності з провинною грішних» [3, с.348]. Втім, мислитель наголошував на тому, що краще бути рабом у людини, ніж рабом у бажання, оскільки наприклад, бажання до панування, досить жорстоко спустошує душі смертних. «Та за природою, з якою Бог від початково створив людину, нема раба людини чи гріха. Втім, і присуджене в покарання рабство визначається в силу того ж закону, який наказує зберігати природній порядок і заперечує його порушувати; тому що не було б провини проти цього закону не було б чому наказувати примусом до рабства» [3, с.348]. Інакше кажучи, на відміну від Арістотеля, у розуміння Августина переніс ваги з ролі розуму на волю людини, вважаючи, що без свободи волі людину не можна взагалі розглядати як моральну істоту. Разом з тим, Августин виправдовує соціальне рабство, особливо у наслідок військового полону, оскільки війни, на його думку, не суперечать божим заповідям. Таким чином, у Августина вперше

в історії філософської думки оформлюється ідея духовного або екзистенціального рабства.

Наступний представник середньовічної філософії і теології Фома Аквінський у праці «Сума теології» описуючи соціальний устрій суспільства, зазначав, що поділ на стани походить від Бога, так він визнавав соціальну ієрархію. А підставою для такої станової ієрархії є поділ праці «одні повинні обробляти рілля, інші - зводити будинки, а частина людей, будучи вільною від людських клопотів, має присвятити себе духовній праці заради спасіння решти» [4, с.71]. Аналізуючи питання праці теолог наголошував, що праця виступає невід'ємним «атрибутом» віруючої людини, та тяжка праця, тобто фізична є «рабським заняттям» [4, с.75].

Свої корективи у розгляд проблеми рабства приносить епоха Відродження. Так відомий представник північного Відродження Еразм Роттердамський у своїй полеміці з Мартіном Лютером зазначав, що «...у священних книгах існує дуже багато місць, які, здається, прямо твердять про наявність у людини свободи волі, але деякі місця її, схоже, заперечують...» [119, с.229-230]. І в цьому контексті філософ надавав таке розуміння свободної волі: «під свободною волею ми тут розуміємо силу людського бажання, за допомогою якого людина може наблизитись до того, що веде до вічного спасіння, чи відвернутися від цього» [119, с.230].

Щодо первородного гріха, який Августин наприклад розглядав як безпосередню причину рабства, Еразм Роттердамський наголошує що «значення первородного гріха надто перебільшують і, таким чином, хочуть показати, що навіть чудові сили людської природи так зіпсовані, що людина сама по собі не здатна ні до чого...» [119, с.284]. Натомість Мартін Лютер у відповідь Еразму Роттердамському видає свій трактат «Про рабство волі», де говорить, що «тільки Бог вільний», посилаючись на апостола Павла [79, с.367]. Сама ж людина для Лютера постає як «істота, воля якої спалена блискавкою» [79, с.308]. Людська воля «знаходиться десь посередині, між Богом і бісом, ніби в'юча худоба. Якщо заволодіє людиною Господь, вона охоче піде туди,

куди Господь забажає ... Якщо ж володіє нею нечиста сила, вона охоче піде туди, куди ця сила забажає» [79, с.332]. Лютер робить висновок «Вільна воля без Божої благодаті нітрохи не вільна, а незмінно виявляється полонянкою і рабиною зла, бо сама по собі вона не може звернутися до добра» [79, с.333]. В іншій своїй праці Еразм Роттердамський дає таку відповідь Мартіну Лютеру: «Адже ти не усунув тиранію князів, єпископів, теологів і монахів... а пробудив її. Все що вони роблять відразу визиває ж підозру! Про те, про що раніше можна було розмірковувати так чи інакше, тепер не можна і рот розкрити! Рабство, яке ти збирався викоринити, подвоїлося» [118, с.580-581].

Відтак, питання рабства у середньовічній та ренесансній філософії осмислювалась через призму проблеми свободи волі, отже набуло не лише соціального, але й духовного та морально-етичного забарвлення.

Інтерес до існування рабства через категоричне заперечення його легітимності буде реанімовано мислителями Нового часу. Так, відомий представник XVI ст. Томас Гоббс у своїй праці «Левіафан» зазначав, що «природа створила людей рівними в відношенні фізичних і розумових здібностей» [34, с. 150], тобто всі люди є рівні між собою фізично та духовно, і кожен рівний у використанні свої сил і здібностей. Ця рівність з однієї сторони дає можливість на досягнення рівних статків у суспільстві, а з іншої – є поштовхом для ворожнечі. У «Левіафані» автор зазначає, що природня рівність людей дає кожному право на все, кожен мав право робити все, що забажає і володіти всім, чим захоче і міг отримати, так само як і отримати з цього вигоду [34, с. 151].

В природньому стані людина володіє абсолютною свободою. «Людина не зустрічає перешкод до вчинення того, до чого її тягне її воля, бажання і схильність» [34, с.155], тобто свобода, як відсутність примусу, який присутній природньому стану. Людина суспільна істота не за бажанням, а за необхідністю, і у суспільстві будь-хто хоче панувати над іншими, відіграючи вирішальну роль, таким чином здійснюючи власні плани та наміри. Говорячи про деспотичну владу автор зазначає, що таке право керувати іншими дає не

перемога, а власна згода переможеного, і не стільки те, що він є переможеним, а те, що він приходить і підкорюється переможцю [34, с.210-211]. Таким чином, той хто отримує свободу, насправді отримує лише відстрочку відносно прийняття рішення щодо покарання. І отримавши рішення зберегти життя такому переможеному, служба його вже є обов'язковою, оскільки він отримав фізичну свободу. «Так як раби, які працюють в тюрмах чи в ланцюгах, працюють не в силу обов'язку, а для того, щоб уникнути жорстокості наглядача» [34, с.211]. Так само влада господаря поширюється на все те, що має слуга, і господар може вільно всім цим користуватися. Це стосується як праці слуг, так і його дітей. Аналогічна думка існувала і в античності, щодо права власності господаря на рабів і їхню працю, як відомо, в античності, оскільки раб мав статус речі, то дитина, яка народжувалася, належала не своїм батькам, а автоматично переходила у власність господаря. «Так як слуга отримує своє життя від господаря і в силу домовленості про підкорення, тобто домовленості, що зобов'язує слугу признати себе відповідальним і вважати себе довірителем всього, що господар зробить» [34, с.211]. І навіть якщо господар у випадку непокори вбиває його, чи одягає ланцюги, таким чином караючи його, це все є виправданим, і його не можна звинуватити в несправедливості, оскільки слуга сам на це все уповноважив господаря.

Говорячи про свободу громадян Гоббс розмежовує свободу в природньому стані і в суспільному стані. «Свобода підданих полягає в свободі робити те, що не вказано в згоді з владою» [34, с. 217] в такому контексті мова йде про свободу підданих. Співвідносячи свободу підданих і право суверена автор зазначає, що «свобода підданого поєднується з необмеженою владою суверена. Однак це не потрібно розуміти так, ніби цією свободою скасовується чи обмежується влада суверену над життям і смертю його підданих... Адже все, що б верховний представник не зробив по відношенню до підданих і під яким би то не було приводом, не може вважатися несправедливістю чи беззаконням в власному сенсі, так як кожний підданий являється винуватцем кожного акту, здійсненого сувереном. Суверен таким чином, має право на все з

тим лише обмеженням, що, являється, сам підданим Бога, він зобов'язаний в силу цього дотримуватися природніх законів» [34, с. 218].

Інший автор філософської доби Нового часу Джон Локк у праці «Два трактати про врядування» міркуючи про свободу, людину та державу зазначав, що «рабство - це такий неподобний і жалюгідний стан людини і воно так суперечить шляхетній вдачі та волелюбності нашого люду, що важко собі уявити, аби англієць, а тим паче джентльмен заповзявся його обстоювати» [77, с.10].

Говорячи про суспільний договір автор аналізує поняття свободи та державності, наголошуючи, що природня свобода людини полягає в тому, що вона вільна від якої б то не було, стоячої вище неї влади на землі і не підкорюється волі чи законодавчій владі іншої людини, але керується лише законами природи. «Свобода людини має бути підкорена тій законодавчій владі, що встановлена, за згодою всіх, у спільнотворенні, а не пануванню чиєїсь волі, чи обмеженням якихось законів, - крім тих, які будуть введені в дію згаданим законодавчим органом згідно з виявленою до нього довірою» [77, с.142]. Тобто, свободна людина не є рабом з народження, для неї рабство навпаки – огидна форма існування. «Коли нам кажуть, що всі ми природжені раби, і нам судилося лишатися в цьому рабському стані, і з цим нічого не вдієш – нам доводиться вірити їм тільки на слово. Ми входимо в життя і водночас попадаємо в рабство і вже ніколи не можемо вивільнитися з одного, доки не позбудемося іншого. Ані Святе Письмо, ні здоровий глузд, я певен, нам цього не кажуть, незважаючи на всю балаканину про божественне право, згідно з яким буцімто божественна влада звеліла нам коритися сваволі іншої влади. Пречудове майбутнє для людства, яке їм пощастило завбачити тільки щойно» [77, с.11].

На думку Ж.-Ж. Руссо, крім державного регулювання власності держава має проводити активну морально-виховну роботу. Псування звичаїв як наслідок розвитку цивілізації є незворотній процес, повернення до «природнього стану» є неможливим. Розкіш, розбещеність, рабство – це наслідок не стільки

цивілізації, скільки антогоністичної приватної власності. Тому необхідно прийняти ці реалії як існуючі факти і спрямувати зусилля на політично-громадянське і моральне виховання громадян. Ж.-Ж. Руссо зауважує, що необхідно із рабів виховувати громадян, потрібно вчити гідно жити. «Людина народжується вільною, але всюди вона в кайданах. Один вважає себе повелителем інших, що не заважає йому бути рабом, ще в більшій мірі ніж вони» [120, с.152]. В кайданах раби втрачають все, аж до бажання від них звільнитися, вони починають любити рабство. «Раб, який став таким під час війни, чи завойований народ нічим іншим не зобов'язаний своєму повелителю, крім як покорою до того часу, скільки його примушують. Взявши еквівалент його життя, переможець зовсім не помилював: замість того, щоб вбити переможеного, без всякої вигоди, він вбив його з користю для себе. Він зовсім не отримав над ним ніякої влади, поєднаною з силою; стан війни між ними продовжується, як раніше, самі їх відносини являються наслідком цього стану, а застосування права війни не передбачає ніякого мирного договору. Вони уклали угоду, нехай так; але ця угода ніяк не приводить до знищення стану війни, а, навпаки, передбачає його продовження» [120, с.158-159].

Говорячи про свободу та рабство мислитель зазначав наступне: «За суспільним договором людина втрачає свою природню свободу і необмежене право на те, що її спокушує і чим вона може заволодіти; набуває свободу суспільну і право власності на все те, чим володіє. Щоб не помилитися в визначенні цього відшкодування, потрібно точно розрізняти природню свободу, межами якої є лише фізична сила індивідуума, і громадську свободу, яка обмежена загальною волею, а також розрізняти володіння, яке являє собою лише результат застосування сили чи право того, хто прийшов першим, і власність, яка може гуртуватися лише на законному документі. До того, що вже було сказано про надбання людини і суспільного стану, можна було б додати моральну свободу, яка одна робить людину господарем самої себе; так як вчиняти лише під дією свого бажання є рабство, а підкорюватися закону, який ми самі собі встановили, є свобода» [120, с. 164-165].

Не менш цікавим внеском у розробку проблеми рабства є погляди представників німецької класичної філософії. Наприклад засновник німецького ідеалізму Іммануїл Кант зосереджує увагу на тому, що «немає нічого жахливішого, коли дії однієї людини повинні підкорятися волі іншої ... Людина, що залежить від іншого, вже не є людина» [57, с. 219]. Філософ закликає до свободи совісті, думки і слова, виступаючи проти «рабства», вважаючи, що Не може бути більшої і природнішої відрази, як відраза до рабства.

Кант зазначає, що при виборі між можливістю рабського існування та збереження життя, не повинно бути жодних вагань, адже розумна та гідна людина не сумніваючись вибере смерть захищаючи власну свободу, а той, хто відмовиться від свободи заради невільницького життя, втратить людяність та гідність, перетвориться на річ. Кант схиляється до думки, що бути вільним, не бути рабом – це єдине право людини, справжній сенс якого розкрито в категоричному імперативі, в його персональній, пов'язаній з ідеєю гуманності редакцією.

За Кантом, суб'єкти бояться бути вільними, так як більш комфортним в реальності виявляється бути відомим паном. рабство подобається людям тим, що воно має заспокійливий характер, сприяє утвердженню комфорту, тоді як потрібні зусилля, праця і навіть боротьба для утвердження панування розуму. І люди з очевидністю воліють жити під опікою іншого, надаючи йому право думати за них. Люди зі страху бути вільними, через брак мужності породжують панування.

Цікаве розуміння природи рабства запропонував Г. В. Ф. Гегель. Гегель виокремлював дві протилежні форми свідомості, а саме: самостійну свідомість, сутністю якої є для-себе-буття, та несамостійну, сутністю якої є буття для іншого; перше – господар, друге – раб [29, с.103]. За Гегелем свій перший поштовх до звільнення рабська свідомість отримує через страх смерті. «Свідомість внутрішньо розчинилась у цьому страху, вона вся затремтіла у самій і все непорушне в ній здригнулось. Але це чисто загальний рух, є простою сукупністю самосвідомості, абсолютною негативністю, чистим для-

себе-буттям» [29, с.105]. Свідомість стає для себе буттям. Господар задовольняє свої жадання і споживає речі, які обробляє раб, змінюючи їх і надаючи їм нову форму. Раб трудиться і в цій праці творить себе розвиває свою самосвідомість і приходить до для-себе-буття, усвідомлення себе як самостійного «я». Таким чином, це для-себе-буття набуває себе саме в праці, яка на перший погляд здається «чужою». Однак і самосвідомість господаря стає споживчою і залежною не менш ніж самосвідомість раба. Тому «Панування показало, що його сутність є зворотною тому, чим воно хоче бути, так само і рабство у своєму існуванні стає протилежністю тому, чим воно є безпосередньо» [29, с.106]. Отже, поняття рабства Гегель розглядає через призму поняття свідомості, вважаючи його необхідною умовою формування людської самосвідомості.

Позитивізм висуває свою позицію щодо співвідношення понять свободи, обов'язків та права. Право тут виступає створеним людьми інститутом, який має впорядковувати свободу. А держава, яка є договором між вільними людьми має бути обмежена в своїй діяльності лише задоволенням тих потреб громадян, для яких існує суспільний союз. Свобода виступає первинним правом людини на якому базується вся система громадянських прав у суспільстві. Таке розуміння свободи у суспільстві пов'язане із забезпеченням свободи окремим його індивідам. Кожен вільний робити все, що він хоче, лише в тому випадку, якщо він не порушує такої ж свободи іншого.

Такий представник британського позитивізму як Герберт Спенсер, наприклад, до характерної риси рабства зараховував примусову працю. Більш того, міра рабства залежить від того, наскільки раб є боржником, тобто скільки він мусить повернути і скільки він може залишити собі, і вже нема значення перед ким він раб, перед своїм господарем чи суспільством. Якщо людина повинна віддати всю свою працю суспільству, а в замість отримувати лише стільки, скільки їй дасть суспільство, то в такому випадку вона є рабом цього суспільства.

Чималої уваги поняттю рабства приділяє і Фрідріх Ніцше. Як відомо метафізичним принципом усієї ніцшеанської філософії є “воля до влади”. Ніцше переконував, що саме за цим принципом, тобто «волею до влади» сильні підкорюють собі більш слабких. «Воля до влади у всякій комбінації сил, обороняється проти більш сильного, нападаючи на більш слабкого» [94, с. 313]. Наголошуючи на тому, що влада людини не абсолютна, оскільки людина у розумінні Ніцше - «раб часу» [138, с.137], вона не володіє власним фізичним життям. Відповідно і рух до влади закінчується із фізичним існуванням індивіда. Ніцше оперує таким поняттям, як стадна людина, яку він і визначає як раба від природи, розкриваючи основну суть його моралі. Філософ стверджує, що мораль рабів чи стадна мораль була сформована завдяки впливу античної філософії та християнської релігії та може бути охарактеризована наступними ознаками. Перш за все, рабська чи стадна мораль, вона спрямована не на особистість, а на суспільство, або на захист інтересів слабких. На відміну від «моралі панів», яка є протилежною та яка окреслює чітку позицію щодо своїх прав, мораль рабів є слабкою та покірною. Інша ознака стадної моралі, це спроба стати абсолютною, тобто ототожнитися з ідеалом, у відповідності до чого існування людини набуває рис жалюгідності та нікчемності. Рабська мораль в людині має відчужений характер та видається за самоцінну, оскільки винагородою за добродесність виступає сама добродесність. В ній проявляється постійне роздвоєння людини, що проявляється у невдоволенні одного «Я» її іншим «Я», що навіює почуття невдоволення собою. Така мораль є лицемірною та фальшивою. Проте, Ніцше відмічає, що хоча панам притаманне те, що вони є сильніші, раби все таки є значно розумнішими. Рабам не властиве відкрито заперечувати панам, втім вони намагаються приборкати їх моральними оцінками. Ніцше висловлює переконання, що протягом всієї історії раби намагалися нав'язати свою мораль тим, хто був над ними. «Повстання рабів у моралі починається з того, що ressentiment сама стає творчим і породжує цінності» [95, с.424]. Таким чином, рабська мораль є небезпечною у тому розумінні, що вона приховує свою агресивну сутність. Більше того, її мета, на

думку Ніцше, полягає у фактичному вирівнюванні індивідів. Рабська мораль проявляється у зовнішніх фіксованих нормах, які зрівнюють індивідів. Ressentiment, як злоблива заздрість до касти панів постає квінтесенцією стадної моралі, яку він розмежовує на дві історичні форми екстравертний Ressentiment та інтровертний, втілений в аскетичному ідеалів.

Натомість, представники “історичного матеріалізму”, тяжіють до соціально-економічного контексту в обговоренні питання рабства. Відомо наприклад, що Карл Маркс феномену рабства приділяв чимало уваги. Так, у своєму «Капіталі» класик наголошував: «за рабської праці навіть та частина робочого дня, протягом якої раб лише відшкодовує вартість своїх власних життєвих засобів, протягом якої він фактично працює лише на самого себе, постає працею на господаря. Вся його праця є неоплаченою працею» [83, с.550]. За Марксом сутність соціальних відносин між власниками виробництва та безпосередньо виробниками проявляється в експлуатації, адже «скрізь, де частина суспільства володіє монополією на засоби виробництва, працівник будучи вільним чи невільним, має приєднуватися до робочого часу, задля утримання самого себе» [83, с.246]. Маркс писав, що «рабовласник купує свою робочу силу на кшталт до того, як він купує коня. Втрачаючи раба він втрачає капітал, який приходиться відшкодовувати новою зарплатнею на невільному ринку» [83, с.276]. Але ж купивши і втративши раба, який мав нащадків, рабовласник отримував безкоштовно всіх нащадків цього раба в якості нових рабів, тобто в такому випадку капітал рабовласника збільшувався. «Капітал розвинувся в примусове ставлення, що змушує робочий клас виконувати більше праці, ніж того потребує вузьке коло його власних життєвих потреб» [83, с.319].

Отже, аналіз філософських поглядів на рабство дозволяє зробити такі висновки: в античному світі воно було інституціалізованим та міцно закарбованим у суспільній свідомості, відтак не викликало жодних сумнівів щодо своєї легітимності. У Середньовіччі вперше в історії філософської думки оформлюється ідея духовного рабства. В епоху Відродженні проблема рабства

набуває морально-етичного забарвлення, тоді як філософи Нового часу акцентують увагу на соціально-економічних засадах рабства і виступають із категоричним його засудженням, що знайде своє додаткове обґрунтування у марксизмі.

Разом із тим, аналіз рабства, представлений філософською думкою другої половини ХХ століття, демонструє перевагу екзистенціально-психологічного (духовного) контексту цього феномену над економічним його виміром.

Відомий представник неофрейдизму Е. Фромм, наприклад, стверджував, що людина намагається “мати” замість “бути”, втікаючи від свободи заради володіння. «Орієнтація на буття – це велетенська потенційна сила людської природи. Лише меншість керується принципом володіння, але й принципом буття послідовно керується небагато людей. Домінувати може кожна з цих тенденцій, а яка саме залежить від соціальної структури. Якщо суспільство орієнтоване переважно на буття, відмирає тенденція до володіння, а тенденція до буття живиться. У суспільстві орієнтованому переважно на володіння, такому як наше, все відбувається якраз навпаки. І все ж скільки не пригнічувалася орієнтація на буття, завжди знайдеться хтось, хто її дотримується» [147, с. 211].

Представник Франкфуртської школи Герберт Маркузе був переконаний, що в капіталістичному суспільстві робота є відчуженою від людини і є не стільки потребою скільки необхідністю для людини: «Праця, яка заклала матеріальний базис людства, була, основним чином, відчуженою працею, яка пов'язана зі стражданням і убогістю, - і такою вона є до сьогодні. Навряд чи виконання такої роботи задовольняє індивідуальні потреби і схильності. Вона нав'язана людині жорсткою необхідністю і грубою силою» [84, с. 79].

Представники французького постмодернізму поняття сучасного рабства пов'язують із системою всього сучасного виробництва, насамперед банківсько-кредитною системою, яка відчужує людину як від культурної традиції, так і від суспільства в цілому. Нав'язлива через реклами така система діє більше ніж ефективно, переважно закликає до вибору товарів та послуг, що на думку

багатьох сучасних авторів надає їй характеру «примусовості» - постмодерної форми репресії. Людині не залишають іншого вибору окрім «буття» у постійній гонитві за новими речами, враженнями, задоволенням. «Життя у кредит» є звичною формою економічної поведінки сучасної людини за умов постіндустріальних економік. Закабаленість кредитним капіталом може призвести до фактичного виснаження людського ресурсу, інакше кажучи до «уповільненого вбивства». Наприклад, не випадково будь-яку працю (у рабовласницьких, феодалських чи капіталістичних суспільствах) Бодріяр уподібнює до «відтермінованої смерті», а сучасного пролетарія – до справжнього раба. «Праця як відстрочена смерть протистоїть негайній смерті в жертвоприношенні. Всупереч всяким благодушним або «революційним» поглядам типу «праця (або ж культура) є протилежність життю», слід стояти на тому, що єдина альтернатива праці - не вільний час або ж не-праця, а жертвоприношення. Все це прояснює генеалогія раба» [15, с.104]. Наголошуючи на історичних фактах: так, з історії розвитку давніх цивілізацій відомо, що спочатку військовополоненого просто умертвляли (тим самим роблячи йому честь). Потім його починають «щадити» і зберігати (conserver - тому він Servus [раб]) як видобуток і престижне майно; він стає рабом і займає місце серед предметів домашньої розкоші. Лише набагато пізніше його приставляють до підневільної роботи. Однак він ще не «працюючий», так як праця з'являється лише на стадії кріпосного або ж раба-відпущеника, який нарешті звільнений від нависаючої загрози смертної кари; навіщо звільнений? а саме для праці» [15, с.104].

Самозростання й ненаситність бажань змушують отримувати дедалі більше й більше. Немає схильності до накопичення та ощадливості. Бажання витратити завжди більше за бажання заробляти. Більше того, постіндустріальний спосіб виробництва породжує такі ефективні технології, які програмують людське бажання виключно на споживання. Як слушно зауважують згадувані вище постмодерністи, таке програмування унеможливорює формування спрямоване до накопичення та заощадливості,

натомість домінує бажання витратити все більше і більше. Зазвичай, під даний чинник підпадають молоді люди, у яких потреби перевищують їхні доходи, тому достатньо часто у них виникає необхідність одержати кредит. Адже в цій категорії бажання витратити завжди перевищує бажання заробляти. Так як головною життєвою настановою суспільства споживання є те, що всі бажання можна задовольнити за гроші, відповідно гроші і постають головною суспільною цінністю, то й основною турботою більшості є гроші в будь-який спосіб. «Кредит – це дисциплінарний процес вимагання заощаджень і регулювання попиту. Так само як наймана праця була раціоналізованим процесом вимагання робочої сили і росту продуктивності» [14, с. 111]. Більш того, Бодріяр з цього приводу висловлює слушну думку, що завдяки системі кредитування ми повертаємось до виключно феодальних відносин, коли частина праці від початково належить поміщику, тобто до системи закріпаченої праці [16]. Проте, на відміну від раба чи кріпака «закріпачено» сучасного споживача, який мимоволі інтеріоризує і сприймає як належне нескінченний примус якого він зазнає, коли зобов'язується купувати, щоб суспільство продовжувало виробляти, а сам продовжує працювати далі, щоб було чим заплатити за вже куплене.

Як слушно зазначає Бодріяр у «суспільстві споживання» трансформується і саме розуміння свободи. Для багатьох воно зводиться до простого задоволення матеріальних потреб, гедонізму, відсутність всякої поваги перед тими хто менш успішний у матеріальному плані. Адже, на справді, щоб почувати себе стабільно в суспільстві, достатньо задовольняти лише базові потреби, тобто потреби в житлі, одязі, пересуванні і т.д.. «Нема меж у «потреб» людини як соціальної істоти (тобто як виробника смислу, як того, що відноситься до інших, відповідно цінності). Кількість поглинання харчування обмежене, травна система обмежена, та культурна система харчування безмежна» [14, с.91].

Така позиція Бодріяра різко контрастує із поглядами іншого видатного французького філософа Ж.-П. Сартра, який, як відомо, заперечував можливість

поневолення людини будь чим, оскільки був переконаний в абсолютній автономії людської свідомості. Свобода за Сартром є вибором власного буття і не передбачає необхідності. Людина є вільною не залежно від втілення та реалізації своїх прагнень, так як визначення цілей є достатнім підґрунтям для свободи. Більш того, навіть раб є вільним у визначенні свого ставлення до власного становища. За Сартром людина, «приречена бути вільною» [121]. «Свобода людини - передре її сутності і є умовою можливості останньої» [121, с. 62].

Одна із проявів духовної залежності відображається у спробі особистості завоювати собі свободу, а також особистісне визнання, отримуючи при цьому підтримку та виправдання свого власного «я». Це виражається у прагненні не тільки фізичного, а й духовного володіння предметом об'єктом своєї зацікавленості, тобто об'єктом своєї любові. Адже, той хто любить прагне не лише позбавити свободи іншого, а й звабити та стати предметом зацікавленості, при цьому отримавши прив'язаність зі сторони іншого.

Таким чином, сама людина, завдяки взаємодії із іншим намагається досягти визнання свого буття, оскільки будучи від початково «ніщо» залежить від Іншого. Цей Інший «дає мені буття і тим самим володіє мною» [122, с.207]. Та найбільшу цінність у цьому взаємозв'язку є взаємо визнання людей, до яких ми намагаємося зацікавити, важливими об'єктами в середовищі нашого співіснування. Адже завдяки іншому ми отримує буття і відповідно стаємо залежними від нього. Така залежність обмежує нашу власну свободу. Така залежність показує конфліктність нашого буття, яке слугує умовою любові. «Любов – це дія спланована на відвоювання мого буття у іншого шляхом оволодіння його свободою» [122]. Отже, прояв любові полягає у взаємозв'язку - чим більше мене люблять, тим більше я втрачаю власне буття.

Прагнення стати об'єктом любові супроводжується діями зацікавлення собою, намаганнями продемонструвати свою цінність перед іншим. Така спроба закохати в себе іншого і є любов. Так ми любимо все сильніше, чим більше хочемо, щоб нас любили. «Кожен хоче, щоб інший його любив, не

віддаючи собі рахунку в тому, що любити – значить хотіти бути любимим, і що тим самим, бажаючи, щоб інший мене любив, я хочу лише, щоб інший хотів заставити мене любити його» [122, с. 224].

На перший погляд, абсолютне панування над іншим, міркує Сартр, ніде так потужно не виражено як у коханні, адже кохання можна визначити як безумовне поневолення свідомості іншою екзистенцією. Втім, на глибоке переконання філософа навіть у закоханого існує невикорінне прагнення звільнитися від такого поневолення, яке він може задовольнити через ставлення до Іншого як до звичайного об'єкту, або через його примус розглядати себе як абсолютну цінність, що, за Сартром є лише ілюзією, оскільки це не можливо в принципі. Проект кохання приречений на поразку і людина завжди залишається непроникливою та вільною у своїй свідомості.

Рабство з точки зору представників критичної соціальної теорії є невід'ємним атрибутом будь-якого суспільства, оскільки на їх думку воно має суто соціально-економічну природу. В основу рабства закладено прагнення з боку власника на засоби виробництва перетворити робочу силу виключно на джерело прибутку, або надприбутку. Згідно з такою філософією будь-яка виробнича система є експлуаторською та нелюдською, тяжіє до максимального використання людського ресурсу. Так, Гваттарі промисловий капіталізм, наприклад, характеризує через абсолютне поневолення як найманого робітника так і “капіталіста”. Згідно з постмодернізмом будь-яка соціальна структура передбачає існування «панів та підневільних» (рабовласників та рабів). І не має значення про які класи чи верстви йдеться. Більше того, з точки зору філософів навіть сам капіталіст може бути інтерпретованим як раб усталеної системи [40] – «більший раб, ніж останній із рабів, перший слуга ненаситної машини, худоба для відтворення капіталу» [40, с.401]. Автори «Анти-Едипу» стверджують, що капіталізм породжує ще більш потужнішу форму поневолення людей системою виробничих відносин, враховуючи систему споживання. Так, вищезгаданий Гваттарі та Жиль Дельоз зауважують, що «узагальнене рабство деспотичної держави передбачало,

принаймні панів, а також апарат анти виробництва, який відрізнявся від виробничої сфери. Втім, буржуазне поле імманентності... встановлює незрівняльне рабство, задає безпрецедентне поневолення – більше не існує навіть пана, залишилися лише раби, які керують рабами, більше не потрібно навантажувати «в'ючну тварину» вона саме візьме на себе ношу [40, с.400].

Рабство – це коли людські істоти самі є конституючими елементами машини, яку вони утворюють разом з іншими істотами, під управлінням і керівництвом сутності більш високого порядку. А підкорення, це коли більш висока сутністю стверджує людське існування в вигляді суб'єкта пов'язаного з зовнішнім для нього об'єктом, який може бути істотою, інструментом чи машиною. Людська істота виступає тут не елементом машини, а працівником, користувачем. Він підкорюється нею, та не маю заохочень з її сторони [40].

Постмодерністи зазначали [40], що регулюючі функції держави не передбачають ніякого між класового арбітражу. Те, що держава стоїть на службі так званого пануючого класу, - очевидність практики, та їй ще не вистачає свого теоретичного обґрунтування. Що має досить просте обґрунтування. З точки зору капіталістичної економіки існує лише один клас, який має універсальне призначення, тобто буржуазія.

Буржуазія встановлює рабство, задає межі самого поневолення – при чому постать господаря стає розмитою і виокремлюють лише рабів, та тих хто керує рабами, при чому раб сам вганяє себе в кайдани, як це яскраво нам демонструє сьогоденне суспільство, суспільство споживання. Раніше людина ніколи не виступала, як раб технічної машини. Як раб суспільної машини буржуазія подає приклад, вона поглинає додаткову вартість в цілях, які в загальній системі не мають нічого спільного з насолодою. Таким чином, раб постає слугою “ненаситної машини”, просто механізм для відтворення капіталу. В цьому випадку, в певній мірі, і господар стає рабом. Капіталіст стає вагомим настільки, наскільки він стає людським капіталом. І ця ідея нам володіє настільки, що він стає одержимим ідеєю багатства. Та те, що в одних є лише ідеєю, в інших є результатом суспільного механізму, яким він є. «Так зване

первинне витіснення не може мати якогось іншого сенсу - це не “контр-інвестування”, відштовхування бажаючих машин тілом без органів. Ось що насправді означає параноїчних машина, дія, спрямована на злом бажаючих машин на тілі без органів, і відторгається реакція тіла без органів, яке відчуває їх у цілому в якості апарату переслідування» [40, с.24-25]. Не існує машин бажання поза соціальних машин, які вони формують на більш високому рівні, і не існує соціальних машин без машин бажань, що населяють їх на нижньому рівні.

Отже, буржуа вправі сказати, навіть не спираючись на ідеологію, а зсередини самої організації своєї аксіоматики: існує тільки одна машина та існує один - єдиний клас слуг, який отримує від машини неподільний потік доходу, який спирається на споживчі чи виробничі блага, на якому ґрунтуються заробітні плати і доходи. Це протистояння між режимом суспільної машини та режимом бажаючих машин.

Таким чином, з огляду на філософський доробок навколо проблеми рабства можна дійти висновку, що тематика рабства була актуальною як у часи класичного чи традиційного, так і в умовах високорозвинених технологічних цивілізацій. Посилаючись на постмодерну джерельну базу можна говорити про заангажованість її представників тематикою рабства, під кутом усіх можливих його форм, не залежно від його правового статусу. Така позиція ґрунтується на властивій філософії абсолютизації і є досить дискусійною. Відштовхуючись від поширеного розуміння рабства як стану абсолютної залежності (економічної чи психологічної), коли людина фактично не має вибору, можна говорити про утворення нової, принципово відмінної від класичного рабства форми поневолення людини, дотичної до постіндустріального суспільства, що вимагає додаткового дослідження.

1.3.

Стан розробки проблеми рабства в колі вітчизняних дослідників.

Проблема рабства є актуальною в дослідженнях науковців різних гуманітарних галузей. Хоча в порівнянні із закордонними дослідженнями дана тематика на теренах вітчизняного наукового простору нараховує не значну кількість публікацій. Проте вони існують. Як показав аналіз проблеми рабства у вітчизняному колі філософські дослідження, зокрема на сьогоднішній день, не проводились комплексні дослідження питання рабства. Загалом у вітчизняній науковій літературі питання рабства вивчається в різних аспектах, де переважає інтерес до його економічних практик. Вітчизняні науковці розглядають питання присвячені боротьби з рабством на міжнародному рівні, серед яких проблема торгівлі жінками, даний аспект аналізує А. С. Мацко, та дітьми – Е. І. Вінгловська. Серед вітчизняних дослідників проблему боротьби з рабством на міжнародному рівні розглядають – Р. Безпальча, Ю. Римаренко. Крім означених дослідників потрібно виокремити таких як Д. Г. Казначеев, Г. Л. Кохан, Ю. С. Нагачевська, Н. В. Плахотнюк,. Як бачимо переважна більшість досліджень проблеми рабства в вітчизняному колі здійснюються в правовому аспекті.

Багато уваги приділяється торгівлі людьми як одній із усталених практик рабства. Це є зрозумілим, адже існує схожість сучасної торгівлі людьми із давнім розумінням работоргівлі, більш того в зв'язку із делегітимізацією класичного рабства воно суттєво усучаснилося і однією із нього є торгівля людьми. Так, серед вітчизняних дослідників дане питання привертає увагу Г. Чумак [153]. У монографії автор звертає увагу саме на торгівлю жінками, адже переважно саме жінки є жертвами торгівлі, разом із тим відокремлюючи торгівлю жінками від торгівлі людьми. Таким чином, дослідник Г. Чумак розглядаючи торгівлю людьми зосереджує увагу на торгівлі жінками та дітьми. Так як найчастіше жертвами торгівлі людьми стають жінки, і навіть неповнолітні, в більшості випадків дівчата. Як зазначають сучасні дослідники, характерним є те, що подібні випадки торгівлі людьми розглядалися в руслі торгівлі білими жінками, і відповідно лише дівчатка та жінки представники білої раси, мали правовий захист, на відміну від представників інших рас. Це відображено в міжнародних документах початку ХХ ст. [153, с.17-18].

Історичним підґрунтям виникнення та існування даного явища, тобто торгівлі жінками, за переконанням дослідника, є репресивний зміст традицій та релігій, якими характеризувалося суспільство і які продовжують існувати [153].

А. Грушова також говорить про те, що сьогодні «торгівля людьми» найчастіше обговорюється як «торгівля жінками», «торгівля жінками та дітьми» або «торгівля з метою сексуальної експлуатації» [35, с.64]. Загалом торгівля людьми має більш ширше розуміння, аніж торгівля жінками чи дітьми, оскільки друге має вплив на жінок та дівчат загалом. Дана проблема сучасного рабства, за переконанням автора, має широкий ареал поширення, що як результат має використання примусової праці жертви. «Практично кожна країна є донором чи отримувачем осіб, або слугує транспортним коридором для їх переправлення» [35, с.63]. Така ситуація викликана низкою умов, серед яких: безробіття, бідність, масові негаразди, політичні репресії та дискримінація [35, с.64]. Все це створює сприятливі умови для експлуатації торгівцями людьми осіб, які відносяться до найменш захищених прошарків населення.

Дослідниця проблеми торгівлі людьми Ю. С. Нагачевська аналізуючи дане питання наголошує, що законодавство кожної країни використовує власне визначення поняття «торгівля людьми», більше того декі країни розглядають вище зазначене поняття у контексті проституції та сексуальної експлуатації [89, с. 378]. І це є зрозумілим, адже саме переважно жінки постійно страждали та піддавалися сексуальній експлуатації протягом всього історичного розвитку. Як зазначає дослідниця подібна ситуація викликана тим, що діяльність більшості міжнародних організацій спрямована на запобігання подібних явищ. Тому і утвердилася думка, що торгівля жінками з метою використання в примусовій проституції покриває собою весь феномен торгівлі людьми [89, с. 378]. Така позиція закріпилася в міжнародних документах та законодавстві значної кількості країн світу. Загалом дослідниця визначає поняття “торгівля людьми” як незаконну угоду у формі купівлі-продажу, яка базується на різних способах серед яких може бути обман чи шантаж тощо, які пов’язані із

вербуванням, переміщення, переховуванням, передачею чи одержанням людини. «Обов'язковою ознакою для таких форм торгівлі жінками, як вербування, переміщення, переховування, передача або одержання жінки, є вчинення дій за допомогою одного з таких альтернативних способів: з використанням обману, шантажу чи уразливого стану, а у кваліфікованих складах, крім того, – із застосуванням чи погрозою застосування насильства, використанням службового становища» [88, с. 247]. Характерним для даного виду рабства, тобто торгівлею жінками з метою подальшої сексуальної експлуатації, є участь як мінімум двох учасників – особи, «що передає потерпілу (“продавця”), та особи, що заволодіває нею (тобто отримує потерпілу від “продавця”), – так званого “покупця”» [88, с. 249].

Якщо торгівля здійснюється з подальшою сексуальною експлуатацією у сфері службової діяльності особами, які здійснюють експлуатацію можуть виступати роботодавці, як директори так і їх заступники, також особи, які здійснюють діяльність по працевлаштуванні за кордоном і інші представники модельних, шлюбних, рекламних агентств тощо. Сексуальну експлуатацію дослідниця визначає як практику, за якої певна особа отримує сексуальне задоволення та фінансовий прибуток шляхом використання або сексуальності іншої особи з порушенням прав людини, зокрема права на гідність, рівність, самостійність, нормальний фізичний і психологічний стан, у результаті торгівлі, секс-туризму, торгівлі “нареченими по пошті”, порнографії, оголення, побиття, гвалтування і сексуальних домагань [88].

Інша дослідниця такими практиками рабства як торгівлі жінками та дітьми Н. В. Плахотнюк визначає сексуальну експлуатацію, як такий вид експлуатації, за якої одна особа отримує сексуальне задоволення, фінансові прибутки або навіть покращення свого становища за рахунок використання чи експлуатації сексуальності іншої особи, при цьому порушуючи права людини, таких, як право на гідність, рівність, фізичний і психічний добробут, самостійність [108].

Приділяючи увагу одній із практик рабства, торгівлі жінками та дітьми, Н. Плахотнюк вважає, що вона являє собою поневолення особи, джерелом якого є

гендерна нерівність, для якої є характерним «вербування, перевезення, передача, переховування чи утримання людей шляхом погрози силою або її застосування, інших форм примусу, викрадення, шахрайства, обману, зловживання владою чи вразливістю становища або шляхом підкупу в поєднанні з кінцевою примусовою практикою» [108]. Найбільш поширеним є досвід користуванням Інтернету, для експлуатації жінок і дітей в якості товару, і з розвитком технологій такий допоміжний засіб вербування набуває все більшого поширення. Інтернет використовується як елемент у запровадженні способів експлуатації, в основному дітей та жінок, переважно без їхньої на те згоди. Адже вони перебувають у якості товару, коли піддаються сексуальній експлуатації під час відеоконференції, де вони задовольняють бажання «клієнтів». Разом із тим, поруч із торгівлею людьми та дітьми, сексуальна експлуатація виступає не лише прибутковим елементом, а й ключовим. Так, дослідниця пропонує визначати дві особливості прояву сексуальної експлуатації, а саме: примусова проституція - «форма сексуальної експлуатації, коли особа займається проституцією проти своєї волі, тобто змушена в результаті тиску чи залякування надавати сексуальні послуги за плату грішми чи в натуральному вигляді, незалежно від того, переходить така плата третім особам чи частково залишається у самої жертви примусової проституції» [108] та сексуальне рабство - «форма сексуальної експлуатації, яка здійснюється за допомогою застосування сили чи погрози її застосування та характеризується встановленням абсолютного контролю чи влади однієї особи над іншою і не пов'язана з отриманням будь-якої фінансової вигоди» [108]. Говорячи про торгівлю жінками та дітьми як одну із практик сучасного рабства головним критерієм є умови в яких перебуває поневолена особа. Тут Н. Плахотнюк виділяє наступні: ступінь обмеження невід'ємного права особи на свободу пересування; відсутність контролю жертви злочинної торгівлі над власним майном; відсутність усвідомленої згоди жертви торгівлі та її розуміння характеру відносин між сторонами [108]. При цьому такі дії супроводжуються

загрозою насильства чи насильством, як фізичним так і психічним, що є головним критерієм у визначенні присутності рабства.

Подібну позицію щодо сексуальної експлуатації, як однієї із практик рабства відстоює інший дослідник А. Небитов, говорячи про те, що сексуальна експлуатація в більшості випадків спрямована на отримання прибутку, проте, отримання прибутку не є основною ознакою сексуальної експлуатації. Загалом, здійснення сексуальної експлуатації відбувається задля отримання прибутку та задоволення сексуальних потреб. Таким чином, сексуальна експлуатація – це «використання сексуальних послуг чи сексуальності іншої особи з її згоди чи проти її волі з метою одержання прибутку або задоволення сексуальних потреб третіх осіб чи власних сексуальних потреб» [92, с.54], а ознаками сексуальної експлуатації є: «використання сексуальних послуг чи сексуальності іншої особи; здійснення її зі згоди особи, яку експлуатують чи проти її волі; мету одержання прибутку, або задоволення сексуальних потреб третіх осіб, або власних сексуальних потреб» [92, с.54].

Сучасні вітчизняні дослідження інституту рабства, етапів його становлення та заборони на міжнародно правовому рівні забороняють не лише подібні відносини між окремо взятими індивідами, але й включають заборону засобу виробництва, який базується на використанні підневільної праці, разом з тим Г. Кохан відстоює тезу, що поняття «рабство» є родовим із поняттями «торгівля людьми», «підневільний стан» [73, с.176]. Досліджуючи інститут рабства Г. Кохан наголошує на тому, що різновиди рабства відображають специфіку суспільного життя на відповідних історичних етапах розвитку людства. В античні часи рабство набуло завершеного вигляду і є основною ознакою є перетворення людини на об'єкт власності. Недоторканість та свобода людини є її правом не бути об'єктом рабства, проте тривалий час як у філософії так і у праві осмислення подібного роду залежності не відбувалося [73, с.176].

Аналізуючи питання рабства та работоргівлі Г. Кохан звертає увагу на елементи заборони рабства та работоргівлі, які були визначені в міжнародному договірному праві XIX ст. Серед них виокремлюють: а) визнання рабства як

суспільного інституту, що має різні форми та прояви, але в конкретних умовах юридично обмежено, так званим “африканським рабством”; б) встановлення процедур міжнародно-правового співробітництва держав, які не посягають на суверенітет держави, але забезпечують можливість боротьби з работоргівлю як “екстериторіальним” явищем (“взаємний контроль перевезень”); в) визначення основних складових загальних понять “работоргівля” та “рабство” (поневолення, перевезення, транзит, ввезення, купівля, застосування рабської праці тощо); г) встановлення позитивних міжнародно-правових договірних зобов’язань держав (перш за все – криміналізація работоргівлі, зобов’язання по звільненню рабів на своїх територіях, тощо); д) створення міжнародних органів по боротьбі з работоргівлю [73, с.176]. За переконанням дослідниці в межах ХІХ-ХХ ст. сформувалася работоргівля на рівні міжнародно-правового звичаю та сформувалася норма заборони рабства та работоргівлі. В цей час формується і правові підвалини розуміння рабства та работоргівлі. І хоча ці підвалини були сформовані та закріплені ще у ХХ ст., проте вони продовжують своє існування в межах міжнародного часу до сьогодні. Дослідниця пов’язує початок конвенційної заборони рабства і работоргівлі незалежно від раси, статі та походження людини, яка опинилася в підневільному стані з Конвенцією про рабство 1926 р. [73]. Пізніше була низка документів, які імперативно забороняли рабство і заборона тримання когось в рабстві була абсолютною, а дії які можуть сприяти відносинам рабовласництва рахуються протиправними [73].

Вітчизняна дослідниця сьогодення Г. Кохан доводить, що в період заборони рабства та работоргівлі на міжнародно-правовому рівні склала система загально визнаних норм, які встановлюють заборону, щодо будь-якого здійснення атрибутів права власності стосовно людини, та наголошує, що термін “рабство” має родову схожість із термінами “торгівля людьми”, “інститути, схожі на рабство”, “звичаї, схожі на рабство”, “експлуатація проституції третіми особами”. Також висуває думку, що сучасне розуміння рабства не обов’язково обмежується експлуатацією праці та позбавленням волі,

а може існувати у вигляді залежності в наслідок традицій, культури тощо [73]. Досліджуючи питання рабства Г. Кохан проводить порівняльний аналіз обов'язкової праці та рабства, виділяючи при цьому схожість у тому, що для обох цих станів характерним є те, що вони посягають на недоторканість та особисту свободу особи; як і стан рабства так і обов'язкової праці є незалежними від волі людини і виникають незалежно від неї; робота яка виконується особою, що перебуває в цих станах є вимогливо несправедливою та деспотичною. Загалом різницю між цими двома станами, тобто рабством та обов'язковою працею дослідниця зводить до таких пунктів: різниця між рабством і підневільним станом, з одного боку, і примусовою чи обов'язковою працею, з іншого боку, можна звести до наступного: а) тримання у рабстві й у підневільному стані абсолютно заборонені і не може бути дозволені законодавчо ні при яких обставинах, а використання примусової чи обов'язкової праці в деяких випадках може бути легальним; б) стан рабства чи підневільний стан виключають можливість людини змінити цей стан, у той час як використання примусової чи обов'язкової праці засновано на законі і припускає законодавче закріплення підстав для звільнення особи від такої праці; в) стан рабства чи підневільний стан можуть бути зв'язаними не тільки з експлуатацією праці, але і з експлуатацією людини, а примусова чи обов'язкова праця по визначенню завжди зв'язані з використанням чужої праці; г) перебування людини в рабстві чи в підневільному стані завжди невизначено в часі, а примусова чи обов'язкова праця завжди обмежена в часі; д) перебування використання примусової чи обов'язкової праці в деяких випадках може бути легальним; б) стан рабства чи підневільний стан виключають можливість людини змінити цей стан, у той час як використання примусової чи обов'язкової праці засновано на законі і припускає законодавче закріплення підстав для звільнення особи від такої праці; в) стан рабства чи підневільний стан можуть бути зв'язаними не тільки з експлуатацією праці, але і з експлуатацією людини, а примусова чи обов'язкова праця по визначенню завжди зв'язані з використанням чужої праці; г) перебування людини в рабстві

чи в підневільному стані завжди невизначено в часі, а примусова чи обов'язкова праця завжди обмежена в часі; д) перебування людини в рабстві чи в підневільному стані знаходиться в області приватних відносин, а примусова чи обов'язкова праця завжди є публічним зобов'язанням, покладеним на людину державою [73].

Що стосується сучасного стану рабства в Україні, то дослідниця переконана, що в Україні ще не завершено роботу по боротьбі з рабством та работоргівлею в цілому. Це відображено у відсутності закріплення заборони рабства в нормативних документах та в недостатньому обсязі регулювання заходів, які мають викоринити фактори, що породжують рабство.

Серед сучасних вітчизняних дослідників проблеми рабства Андрій Орлеан приділяє увагу як експлуатації людини загалом, так і практикам рабства зокрема. Дослідник відстоює позицію, що рабство продовжує своє існування в трансформованих проявах, які є менш помітними формами експлуатації людини, проте не менш небезпечними – це «торгівля людьми, примусова праця, незаконне використання дитячої праці, примушування до створення продукції порнографічного характеру чи до заняття проституцією, незаконні дослідження над людиною, незаконне вилучення органів чи тканин людини або насильницьке донорство» [98, с.47] і це далеко не весь перелік тих форм експлуатації, які застосовуються до людської особистості, що існують попри заборону рабства і мають латентний характер. Так як тривалий час значна увага приділялась проблемам поневолення і використання рабської праці, ніхто навіть не міг подумати, що колись людина буде використовуватися як біологічний набір запчастин, а спілкування стане віртуальним і будуть створені цілі порно-студії. В цьому контексті А. Орлеан визначає примусову працю, як незаконне використання дитячої праці, примушування до створення порнографічної продукції чи до заняття проституцією, незаконні дослідження над людиною, незаконне вилучення органів чи тканин людини або насильницьке донорство, торгівля людьми утворюють неповний перелік зловживань, що існують попри скасування й заборону рабства та мають високий рівень латентності [100,

с.63]. Такі зловживання свободою людини мають спільні ознаки і їх можна об'єднати терміном «експлуатація людини», тобто корисливе протиправне використання людини [100, с.63]. За сферою неправомірного використання дослідник виділяє три основні види експлуатації особи: трудову, сексуальну та біологічну [100].

Трудову експлуатацію автор визначає як «протиправне корисливе використання праці іншої людини» [99, с.54]. До трудової експлуатації відноситься примусова праця або примусове надання послуг, рабство або звичаї, подібні до рабства, підневільний стан, залучення у боргову кабалу. Як приклад, використання директором або власником підприємства праці найманого працівника без відповідної реєстрації та невиплата йому грошової винагороди за виконану роботу у випадку, якщо його праця є примусовою, та наявності інших ознак торгівлі людьми [98, с.49]. А. Орлеан наводить також приклад експлуатації дітей виховательки дитячого будинку-інтернату, коли, протягом 2004–2009 років самовільно забирала ввірених їй на виховання неповнолітніх та малолітніх осіб з інтернату та використовувала їх працю у власному будинку та на прибудинковій території. Дітей використовували для обслуговування земельної ділянки та як різноробочих. Вони, зокрема, копали траншеї для фундаменту гаража, замішували бетон та заливали його, носили і подавали цеглу [98, с.48].

Говорячи про сексуальну експлуатацію, автор наголошує, що не тільки примушування, але й інші незаконні залучення, мається на увазі дії в яких присутній, обман, шантаж тощо, до створення порнографічної продукції є небезпечними, а особливо небезпечним є залучення дітей до участі у створенні порнографічної продукції, не зважаючи на її згоду, та не залежно від того вчинені такі дії з використанням обману, шантажу чи уразливого стану цієї особи або із застосуванням чи погрозою застосування насильства, погрозою знищення майна, з використанням службового становища або матеріальної чи іншої залежності, або без будь-якого із зазначених способів [100]. Як приклад, А. Орлеан наводить введення стан, який обмежує чи позбавляє людину

контролювати чи навіть усвідомлювати власні дії, який призводить до створення продукції порнографічного характеру чи участі в статевому акті, в результаті чого створюється порнографічна відеопродукція для подальшого збуту [100].

Під біологічною експлуатацією автор розуміє незаконне вилучення органів чи примусове донорство [103, с.9]. Поруч із цим виділяють наступні різновиди біологічної експлуатації людини: 1) експлуатація у сфері репродукції та використання репродуктивних матеріалів людини (незаконне використання жінки для виношування та народження дитини; незаконне отримання та використання статевих клітин (гамет) людини; незаконне створення, отримання та використання ембріонів та плодів людини; незаконне отримання та подальше використання фетальних матеріалів); 2) експлуатація у сфері вилучення та використання органів, тканин, клітин людини та її крові; 3) експлуатація у сфері використання людського організму для дослідів [100, с.64-65].

Дослідник переконаний, що будь-якого роду експлуатація пов'язана із неправомірним впливом на особу для отримання необхідної винному її активної чи пасивної поведінки. Аналізуючи способи і дії щодо об'єкта експлуатації А. Орлеан виділяє наступні способи впливу на особу: використання уразливого стану особи(за винятком безпорадного стану); обман; зловживання довірою; погроза порушенням прав і законних інтересів потерпілого; використання безпорадного стану; застосування непереборного фізичного насильства [100, с.64].

Дослідник переконаний, що причиною того, що работоргівля ще досить тривалий час була поширеним бізнесом є ті обставини, що тривалий час проблемним вважалося питання саме работоргівлі, а поруч з тим використання рабської праці не наділялося достатньої уваги, до прийняття Конвенції про рабство від 25 вересня 2016 року зі змінами від 7 грудня 1953 року [103, с.4]. Загалом, відмічає автор, становлення міжнародно-правової бази щодо протидії експлуатації людини відбувалося в декілька етапів. Починаючи з XIX століття в першу чергу розглядалася відміна рабства і заборона работоргівлі, проте з

часом втратило свою актуальність по мірі зменшення кількості країн, які не відмінили рабство в межах своєї території. Пізніше увагу починають привертати проблемами конкретні види експлуатації людини, перш за все трудової і сексуальної експлуатації, а до кінця XX століття проблема знову набуває актуальності і це пов'язано з застосуванням нових біомедицинських технологій ті інтересу до біологічної експлуатації. Також, крім цих форм експлуатації кінець XX-початок XXI століття характеризується поверненням уваги до будь-яких форм експлуатації людини, але найбільша увага зосереджена все таки на торгівлі людьми, як однієї із сучасних практик рабства. Поруч із цим А. Орлеан наголошує на тому, що міжнародно-правові норми, які забороняють торгівлю людьми та норми які забороняють окремо взяті форми експлуатації людини існують поруч одна з одною [103, с.9]. Попри все це дослідник переконаний, що слід говорити про стан фактичного рабства, адже юридично воно не може існувати як скасований низкою міжнародних документів інститут [100, с.66]. Розглядаючи сучасну торгівлю людьми як одну із практик рабства автор переконаний, що вона існує в трьох способах актуалізації: продаж людини; інша оплатна передача людини; та здійснення стосовно людини будь-якої іншої незаконної угоди, пов'язаної з переміщенням її через державний кордон України для подальшого продажу чи іншої передачі. Для першого способу торгівлі людьми, продажу людини, характерним є безповоротна передача людини іншій особі за грошову винагороду. Другий спосіб торгівлі людьми, інша оплатна передача людини, полягає в передачі людини на невизначений або тривалий термін за матеріальну винагороду у вигляді інших, крім грошей, цінностей (це можуть бути коштовності, цінні папери тощо), або за надання послуг матеріального характеру (передача у користування будинку, транспортного засобу, надання освітніх, лікувальних чи оздоровчих послуг, путівки до круїзу тощо), а також отримання будь-якої матеріальної винагороди (у тому числі грошової) за тимчасову передачу людини. Третій спосіб торгівлі людьми, здійснення іншої незаконної угоди щодо передачі людини, характеризується здійсненням стосовно людини будь-

якої іншої (крім продажу та іншої оплатної передачі) незаконної угоди, пов'язаної із законним чи незаконним переміщенням за її згодою або без згоди через державний кордон України для подальшого продажу чи іншої передачі іншій особі (особам). Як приклад таких угод автор наводить дарування, надання у будь-яке тривале безоплатне користування та будь-які інші угоди, за якими особа безоплатно передається у фактичну власність або для використання (експлуатації) на невизначений або тривалий строк. Крім того, прикладом цієї практики торгівлі людьми є вербування людей для продажу чи іншої передачі людини іншій особі, особливістю якого є той пункт, що угода укладається безпосередньо з людиною, яка потім переміщується через державний кордон України та продається чи передається іншим особам [103].

Крім цього досліджуючи торгівлю людьми як одну із практик рабства А. Орлеан пропонує класифікацію способів виникнення торгівлі людьми за критерієм ставлення винної особи до волі людини, яка є жертвою. Автор наводить чотири варіанти: перший – для нього є характерною добровільна воля людини, що продається, а саме: винна особа використовує вразливе положення людини, якій «немає чого втратити», та вивозить і продає людину для злочинного використання за її згодою; другий – цей варіант передбачає фальсифікацію волі особи обманом або зловживанням довірою; третій – це ігнорування волі потерпілої особи. Для цієї угоди характерним є наявність угоди між двома сторонами, тобто покупцем та продавцем, а не укладання угоди між трьома сторонами: продавцем, покупцем і людиною, котра є предметом злочину. Тобто, в цьому випадку використовується безпорадний стан людини чи вона позбавляється волі або ж викрадається. Четвертий – вплив на волю людини шляхом погроз, шантажу, використання стану матеріальної чи іншої залежності, поєднаних або не поєднаних із застосуванням фізичного насильства [103]. В торгівлі людьми завжди задіяні як мінімум дві особи, продавець та покупець, тобто, дана дія відбувається завжди за співучастю.

Дослідник зосереджує увагу на кінцевій меті торгівлі людьми, яка має своїми наслідками сексуальну експлуатацію, в тому числі використання в

порнобізнесі, втягнення у злочинну діяльність та залучення в боргову кабалу, усиновлення (удочеріння) в комерційних цілях, використання у збройних конфліктах, експлуатація праці, вилучення у потерпілого органів чи тканин для трансплантації чи насильницького донорства [103]. Більш того А. Орлеан переконаний в тому, що мета є обов'язковою для всіх трьох способів торгівлі людьми, адже допомагає відмежовувати цей злочин від існуючих у суспільстві звичаїв, зовні схожих на торгівлю людьми, наприклад викуп за наречену, та від деяких законних угод, предметом котрих є людина – це трансферні угоди щодо спортсменів [103].

На теренах вітчизняної думки присвяченої проблемі сучасного рабства чимало уваги приділено виокремленню основних його причин. Так, інший відомий правознавець А. Топчій вважає до головних причин поширення рабства в Україні відносить такі:

- важке економічне становище громадян і безробіття;
- недостатня поінформованість про можливості працевлаштування за кордоном, незнання міграційного законодавства;
- недостовірне подання інформації про життя за кордоном;
- попит на дешеву робочу силу в країнах призначення;
- активна діяльність злочинних угруповань і недостатнє переслідування торгівців людьми;
- сексуальна експлуатація [135, с.18].

Отже, як показало дослідження на сьогодні переважна більшість вітчизняних науковців апелює до традиційних практик поневолення чи потрапляння у залежність - торгівлі жінками та дітьми з метою їх подальшої сексуальної експлуатації, що є однією з найбільш аморальних порушень та кримінальним злочином, примусової праці, задля отримання максимального прибутку, примусове залучення у боргову кабалу тощо. Таким чином, питання проявів рабства у контексті сучасних суспільних реалій, відтак факт сучасного “некласичного” рабства стає одним із актуальних наративів вітчизняної наукової думки.

Висновки до першого розділу.

Феномен рабства є предметом дослідження різних галузей наук, перш за все, історії, права, соціології, проте у колі філософської проблематики залишається найменш досліджуваним.

В історичних джерелах (А. Валлон та Дж. Інгрем) рабство визначається як перша форма експлуатації людини людиною, де раб уподібнюється до знаряддя виробництва у руках свого господаря; в юридичних (В.О. Іващенко, Г.Л. Кохан., Н.В. Плахотнюк.) - це найдавніший з правових інститутів, який являє собою право власності, як приватної особи, так і держави та спільноти. Атрибутами рабства був економічний примус до праці та торгівля рабами. Доволі часто панування над рабами дозволяло застосувати до них жорстокі покарання та навіть позбавлення життя; в соціологічних - як один із різновидів соціальної стратифікації, соціальної нерівності. Переважна більшість соціологічних досліджень присвячених проблемі рабства вбачають його суть в інституціалізованому пануванні. Загалом дослідження проблеми рабства під кутом гуманітарних дисциплін свідчить про необхідність осмислення даного питання з точки зору філософії, адже розуміння історії, права та соціології не розкривають повноти даної проблеми.

На підставі аналізу філософських джерел можна зробити висновки, що для античного суспільства рабство було цілком зрозумілим явищем, інкорпорованим в структуру тогочасного суспільства і не викликало жодних сумнівів щодо своєї легітимності. У середньовічній філософській думці була сформована ідея духовного рабства, а у Відродженні – проблема рабства набуває морально-етичного забарвлення. Філософи Нового часу зосереджують увагу на економічних засадах рабства, що знаходить своє додаткове обґрунтування у марксизмі.

Разом із тим, аналіз рабства представлений філософською думкою другої половини ХХ століття демонструє перевагу екзистенціально-психологічного (духовного) контексту цього феномену над економічним його виміром.

На сьогодні переважна більшість вітчизняних науковців пов'язує сучасну практику рабства – торгівлю людьми, із торгівлею жінками та дітьми з метою їх подальшої сексуальної експлуатації. В переважній більшості випадків такий вид експлуатації здійснюється з метою отримання прибутку, що досить часто передбачає використання неповнолітніх.

РОЗДІЛ 2. ІСТОРИЧНІ ФОРМИ РАБСТВА

2.1. Інституціональний зміст класичного рабства

Усталене розуміння рабства, яке зустрічається у багатьох науково-дослідницьких джерелах передбачає його узагальнене визначення як стану «цілковитої несвободи, повної залежності, тотальної підкорюваності і дискримінації, відсутність автономії і свободної волі» [144, с. 537]. Справді, для класичного рабства було характерним жорстоке ставлення до рабів, і скасування майже всіх залишків прав як таких: «життя в рабстві справедливо вважається чимось набагато гіршим, ніж навіть смерть. Моральна вразливість рабства є очевидною навіть тоді, коли відповідний стан настає внаслідок напозір «вільної» згоди особи, яка запродається до рабства» [144, с. 537]. Отже, класичне рабство є історичною формою рабства, для якого характерний стан раба, як абсолютної власності господаря, більше того, раб за класичної форми рабства уподібнювався до знаряддя виробництва.

Достеменно відомо, що широкий розвиток рабства, перетворення його в основу суспільних відносин було закладене в саму полісну структуру античного суспільства. Панування приватної власності, зростання товарних зв'язків, створення сприятливих умов для політичної діяльності і культурного життя основної маси громадян, здійснювалося на засадах рабовласництва. Рабовласницькі відносини характеризувалися передусім глибоким впровадженням рабства у всі сфери виробництва, як в сільській місцевості (в рабовласницьких маєтках і навіть в ряді селянських господарств), так і в міських майстернях і на будівництвах. Всі вони були означені раціональною організацією рабської праці і високим ступенем експлуатації рабів.

В III тис. до н.е. з появою великих держав виникає така форма суспільно-політичного устрою як деспотія, яка була характерна для більшості стародавніх

східних країн протягом усієї їхньої історії. Царські господарства в цей час були основною економічною одиницею, тип виробництва був повністю натуральним, а торговельні відносини існували у вигляді обміну, в рамках ізольованих один від одної країн. В цей час, а саме в III тис. до. н. е. починають складатися рабовласницькі відносини, було характерним саме патріархальне рабство для країн Стародавнього Сходу. Адже, відомо, що в античних країнах існувало класичне рабство. Патріархальне рабство виникнуло за переваги натурального господарства, тобто такого типу економічного господарювання, коли основна частина продукції виробляється для власного споживання і відповідно ступінь експлуатації, у порівнянні з товарним виробництвом, є значно меншим. Основу цього типу рабства складає “патріарх” - господар. Втім, попри свою беззастережну належність до власності господаря раб стає молодшим, але неповноправним членом сім’ї, водночас є власністю господаря. На відміну від античного розуміння раба, коли раб є «живим знаряддям праці», вже має певні права особистості. З історії відомо, що до виникнення означеного типу рабства потрапляли не лише військовополонені, але й боржники, що також вирізняє патріархальне рабство від класичної його стадії.

Патріархальна система рабства була спрямована на власне споживання. Рабська праця застосовувалася, переважно, в домашньому господарстві та землеробстві, оскільки використання її було спрямоване на дрібне виробництво, що мало незначне застосування.

Таким чином, для патріархальної системи рабства був характерний невисокий ступінь розвитку торгівлі, на відміну від класичної, яка була спрямована вже на виробництво додаткової вартості та панування рабовласницького способу виробництва, так як рабська праця складала основу виробництва.

Патріархальна система рабства базувалася на виробництві засобів існування, тобто споживчої вартості. На цьому етапі суспільного розвитку виробництво товарів було спрямоване на задоволення потреб землевласника та

його сім'ї, тому й даний тип рабства характеризувався меншою мірою жорстокості, у порівнянні із класичним рабством.

Отже, основою патріархального рабства було натуральне виробництво, яке було поширене в межах домашнього господарства. Характерним для нього була спільна праця рабовласників і рабів у процесі праці, що є не властивим для класичного рабства, яке мало місце при розвинутих товарно-грошових відносинах.

При цьому на стадії патріархального рабства більша питома вага мала сектор державний, на стадії античного рабства - приватний. У обох секторах раби використовувалися у всіх видах виробництва - в землеробстві, ремеслі, будівництві і т.д.

Відповідно до цих форм власності виокремлювалося два типи рабів, а саме: раби, які були позбавлені будь-якої господарської самостійності, та раби, які мали право на ведення власного господарства, тобто мали право на нерухоме майно, право на сім'ю, та платили податки, тобто раби на пекулій (власність, яка була виділена рабові рабовласником для користування), тобто цей тип рабства мав вже певні риси феодалізму.

Рабовласницькі відносини виступали як виробничий механізм і були повністю покладені в процес існування великих землеволодінь.

Так як Афіни були основним центром торгівлі та ремісничого виробництва, де отримали розвиток усі галузі економіки. У багатьох сферах стає актуальною праця рабів. Оскільки землеробство в Італії та Римі відіграло важливу роль, то з часом Давній Рим у порівнянні з Афінами займає лідируючу позицію в суспільному розвитку. З'являються господарства, які використовують працю рабів. Сприятливою обставиною у розвитку рабства було те, що більшість сімейних угідь перебували у власності у родовій аристократії.

Одним із джерел отримання рабів поруч з війнами було викрадення людей протягом усієї античності. Дана практика була досить поширеною. Однак приріст рабів здійснювався і природним шляхом, тобто через

народження дітей, що автоматично означало приріст власності господаря. Так як раб мав статус речі, то дитина, яка народжувалася, належала не своїм батькам, а автоматично переходила у власність господаря. Такі суто майнові відносини відображали і тогочасне законодавство, згідно з яким боржник, якщо він не мав можливості сплатити борг, ставав рабом кредитора. Також рабством карали і декотрі злочини. З історії Давньоримської імперії також відомо про необмежену чоловічу владу стосовно власної дружини та дітей, яких чоловік-батько мав право не лише продати в рабство, а й позбавити життя. Адже відомо, що раби використовувались як робоча сила насамперед у сільському господарстві, а також для задоволення найрізноманітніших потреб рабовласника. Речовий характер раба, полягає у тому, що всі продукти рабської праці стають власністю власника на “засоби виробництва”. Раб не мав своєї власності, він міг розпоряджатися лише тим, що йому надав господар, не міг вступати в законний шлюб без дозволу пана. Більше того, тривалість шлюбного зв'язку – якщо вона була дозволена – залежала від забаганок рабовласника. Накшталт будь-якого іншого майна раб міг стати предметом всіляких торгових угод.

В античному світі рабство було міцно закарбоване в суспільній свідомості і не викликало жодного сумніву у своїй легітимності. Рабство стало інкорпорованим у соціальну структуру суспільства разом із становленням рабовласництва. Оскільки більшість сімейних угідь перебували у приватній власності, то це стало сприятливим поштовхом для його розвитку.

За класичного рабства. Раб був позбавлений не лише власності на знаряддя виробництва, а й сам перетворювався на знаряддя, яке повністю належало його господарю. Право власності рабовласника на раба нічим не обмежувалось. Головною метою і завданням класичного рабства було створення додаткового продукту. Саме рабська праця стала однією з основних причин розквіту Стародавньої Греції. В основному рабство розвивалося за рахунок сусідніх народів, що були захоплені під час постійних воєн. Його

джерелами були також работоргівля та боргове рабство. Невільниками ставали навіть бідні афіняни, що не могли справитися з боргами.

З ростом матеріального виробництва збільшується і кількість рабів. Нагляд за рабами і забезпечення їх всім необхідним вимагав персоналу який також складався з рабів. На перших стадіях єдиним, а в подальшому досить істотним джерелом рабів у всіх народів служила війна, супроводжувана полоном воїнів супротивника і викраденням людей, що проживають на його території. Коли інститут рабовласництва зміцнився і став підставою економічного ладу, до цього джерела додалися й інші.

Таким чином, раб не був суб'єктом права. Він навіть не був людиною. Ні у відношенні до свого господаря, ні у відношенні до третіх осіб раб не користувався жодним правом захисту як самостійна особа. Господар міг поводитися з рабами на свій розсуд. Убивство раба господарем вважалося його законним правом, а кимось іншим – розглядалося як замах на майно пана, а не як злочин проти особистості. У багатьох випадках за збиток, нанесений рабом інтересам третіх осіб, також ніс відповідальність господар раба. Лише на пізніх етапах існування рабовласницького суспільства раби отримали деякі права, але вельми незначні.

За класичного рабства, рабська праця проникала в усі сфери життя та виробництва та була основною продуктивною силою суспільного виробництва. Класичне рабство характеризувалося високим ступенем експлуатації рабів, прагненням отримати максимальну вигоду від їх праці. На відміну від патріархальних рабів, за якими визнавалися деякі права людської особистості, за класичної форми рабства раби були позбавлені всіх прав.

З історії ми знаємо чимало випадків повстань та сцен невдоволення з боку рабів, наприклад, це повстання під керівництвом Спартака у 73—71 рр. до н. е. Період найактивнішого розвитку работоргівлі припадає на XVIII ст. та перші дві третини XIX ст., коли в Америку було ввезено з Африки майже 15 млн рабів-негрів [50, с.32].

Примусова праця рабів сприяла подальший розвиток та розповсюдження латифундій, адже ефективність латифундій можна було забезпечити лише за умов жорсткого примусу та високого ступеня експлуатації рабів. Рабовласники повністю звільняли себе від продуктивної праці, адже вся праця виконувалася за рахунок рабів.

Слово “рабство” походить від старослов’янського слова “раб” чи “роб” під яким розумівся робітник, людина, яка виконує господарську роботу. З появою рабовласництва під цим словом почали розуміти людину, яка виконує роботу примусово та перебуває у власності інших людей або організацій і яку можна розглядати як таку ж складову господарства, як і худобу чи знаряддя праці, можна продати, обміняти, убити без її згоди.

Рабство було першим історичним типом класової та експлуаторської за своїм характером приватної власності. Оскільки раб був індивідуальною чи колективною власністю господаря, тобто він міг належати спільноті, храму чи державі, і вважався лише “знаряддям праці, що розмовляє”. До рабів застосовується позаекономічний примус до праці і раб не є ні власником виробництва ні результатів своєї праці, а лише отримує частину продукту своєї праці, задля відновлення своєї робочої сили.

Коріння торгівлі людьми починаючи з давнього часу було тісно пов’язане з таким розумінням рабства, коли рабство та работоргівля були офіційними в багатьох країнах. Про що свідчить низка європейських документів. Наприклад, згідно з мирним договором 1713 р. з Іспанією Велика Британія отримала легальне право на ввіз негрів-рабів в іспанські колонії в Америці [19, с.48].

Так, у сучасних соціально-філософських джерелах виходячи з розвитку національної економіки феномен рабство все частіше співвідносять з феноменом кріпацтва, тобто системою суспільних відносин у добу феодалізму за якої поміщик мав право на кріпосне право. Таке суспільне становище селян, що перебували в цих відносинах, пов’язане з важкими умовами життя [126, с.357]. Тобто, кріпацька залежність означає положення або статус орендаря, що за законом або ж у силу обставин зобов’язаний жити та працювати на землі, що

належить іншій особі та надавати цій особі певні послуги за винагороду чи без неї, і не в змозі змінити свій статус.

Кріпосний стан класифікується як “форма підневільного стану” і визначається як таке користування землею при якому користувач зобов’язаний за законом, звичаєм чи згоді, жити та працювати на землі, що належить іншій особі і виконувати визначену роботу, для цієї іншої особи за винагороду чи без того, та не в змозі змінити свого стану [45]. Варто наголосити, що в деяких випадках кріпосний стан був спадковим і охоплював цілі родини на постійній основі, поряд із тим, як в інших даний стан був викликаний борговою кабалою. В таких випадках “кріпаки” були змушені працювати на свого землевласника за борги, які за ними числилися.

Справді, якщо порівнювати ці два суспільно-історичні феномени, то вони мають багато спільного. Кріпаки, як і раби були найнижчою верствою населення, не мали будь яких прав, а мали лише повинності. Вони не були суб’єктом права. Раб, ні у відношенні до свого господаря, ні у відношенні до третіх осіб не користувався жодним правом захисту як самостійна особа. Суспільний статус як рабів, так і кріпаків передавався в спадок. Так, приріст рабів та кріпаків здійснювався природним шляхом, тобто через народження дітей, що автоматично означало приріст власності господаря. Так як раб, так і кріпак мали статус речі, то і дитина, яка народжувалася, належала не своїм батькам, а автоматично переходила у власність господаря.

Ще однією спільною рисою для рабів і кріпаків було те, що вони були залежні від суду господаря, який міг вільно розпоряджатися їхньою подальшою долею, результати їхньої праці привласнювалися господарем. Господар міг поводитися з ними на свій розсуд. Цікавим фактом є те, що убивство раба господарем вважалося його законним правом, а кимось іншим – розглядалося як замах на майно пана, а не як злочин проти особистості. У багатьох випадках за збиток, нанесений рабом інтересам третіх осіб, також ніс відповідальність господар раба. Тобто раби виступали повною власністю господаря, а кріпаки були засобом виробництва.

Адже раби як і кріпаки не мали своєї власності, а могли розпоряджатися лише тим, що йому надав господар. Відомо, що раб не міг вступати в законний шлюб без дозволу пана. Більше того, тривалість шлюбного зв'язку, якщо вона була дозволена залежала від забаганок рабовласника.

Кріпацтво в Росії набуло таких форм, що мало чим відрізнялися від рабства і проіснувало значно довше ніж в інших країнах. Наприклад в Центральній та Західній Європі VII – IX селяни були по спадку в адміністративній залежності від свого пана (сеньйора), але на відміну від рабів та дворових людей, не були юридично прикріплені до особи пана та не мали інших обмежень.

Рабство та кріпацтво явища дотичні до аграрного способу виробництва. Значне місце в історії людства та становленні нових способів господарювання посідає формаційний підхід К. Маркса. Який в основу історії людського суспільства закладає виробничо-господарські відносини. І робить поділ на три формації - первинну (докласове суспільство), вторинну (класове суспільство) і третинну (безкласове суспільство). Він обґрунтував роль і значення кожної формації у суспільно-економічному прогресі на підставі розкриття їх природи і структури: первісна формація базується на общинній власності та рівності всіх членів спільноти; в основі рабовласницької формації лежить підневільна праця рабів і суспільна нерівність; феодальна формація ґрунтується на пануванні спадкових земельних власників (феодалів) та праці селян-кріпаків (тобто закріплених за земельним володінням); капіталістична формацію полягає у пануванні великої буржуазії (капіталістів), що є власниками засобів виробництва (заводів і фабрик), та праці вільних найманих робітників.

У будь-якому суспільстві однією із основних проблем є відношення між працівником і власником на засоби виробництва, а саме, в переважній більшості суспільств значна частина працівників є відчуженими від власності на засоби виробництва, тобто капітал, землю тощо, а задля того, щоб мати змогу брати участь у виробництві вони повинні вступити у відносини з

власником, тобто у відносини особистої залежності, тобто кріпацтва чи рабства, або ж найманої праці, як ще однієї форми поневолення людського ресурсу.

Історично суспільні відносини характеризувались жорсткими розмежуваннями та полягали у боротьбі між експлуаторськими та експлуатованими класами. У рабовласницькому суспільстві це розмежування точилося між рабовласниками і рабами, у феодальному – між феодалами та кріпаками, у капіталістичному – передусім між буржуазією та фабричним пролетаріатом, який узагалі позбавлений власності у цій формації. Головне протиріччя епохи капіталізму полягало у невідповідності високого рівня розвитку продуктивних сил приватновласницькому характерові економіки. Додаткова вартість відчужується від пролетарів, що створюють її своєю працею, та служить засобом їх експлуатації.

Відмінним між цими двома формами неволі, рабством та кріпацтвом, було те, що раби мали більш абсолютне значення. Вони були повною власністю господаря, мали необмежений обсяг повинностей і проживали у господарстві пана. Кріпаки на відміну від рабів мали визначений обсяг повинностей і відповідно були не повною власністю господаря. Питання про будинок і земельний наділ кріпаків є одним із найбільш цікавих. Оскільки, формально з точки зору діючого законодавства, кріпаки не могли мати нерухомої власності. Та фактично вони нею володіли і не як виключення від поміщика, а як розповсюджене явище, хоча це явище і не було загальноприйнятим, а спостерігалось у окремих, але численних, випадках. Адже, дозвіл поміщика своїм кріпосним володіти покупними землями базувався на простому господарському розрахунку. Платити данину (мити, оброк) за себе і свою сім'ю могли лише ті, які мали відповідний для цього дохід і відповідні засоби виробництва. Ті, хто перебував у бідності, були поганими платниками. Поміщики дозволяли їм купувати землю і навіть такі покупки, керуючись елементарним господарським розрахунком. Оскільки ділянка купується за їхній власний рахунок без копійки збитку зі сторони поміщика, тим самим підвищуючи міру забезпечення доходів, які отримував поміщик від них. Таким

чином, ці кріпосні господарі землі значною мірою забезпечували поміщика і платоспроможність своїх односельчан, тому що є той факт, звичайне дострокове стягування мита з селян, які мали більший дохід, як компенсація оплати за бідних, з віддачою цих бідних недоплатників в кабалу заможним, які за них заплатали. Та навіть факт володіння купленими ділянками ні в якій мірі не обмежував права на володіння права поміщика в будь-який момент відібрати її. Отже, з одного боку – земля перебувала у вільному користуванні кріпака, а з іншого в будь-який момент він міг її втратити, за бажанням поміщика. Також однією із умов звільнення була майже завжди безоплатна передача цих земель поміщику.

Таким чином, говорячи про спільні та відмінні риси між рабством та кріпацтвом можна виділити наступні. Спільні, і раби і кріпаки були найнижчими верствами населення, позбавлених будь яких прав. Суспільний статус передавався в спадок, а вони самі були залежними від волі свого господаря, який мав змогу вільно розпоряджатися їхньою подальшою долею. Кріпаки як і раби мали повинності перед паном, а результат їхньої праці привласнювався господарем.

Відмінності між рабами та кріпаками були наступні. Раби були повною власністю господаря, мали необмежений обсяг повинностей та проживали у господарстві пана. Кріпаки ж були неповною власністю господаря, мали визначений обсяг повинностей та мали будинок та земельний наділ.

Стан господарства селян поміщиків, свобода господарської діяльності і міра їхньої залежності від панського господарства і кріпосного гніту багато в чому залежала від міри експлуатації селян. В кріпосному селі переважали дві форми ренти – відробіткова і грошова. Також в багатьох місцях збереглися елементи продуктивної ренти – поставка селянами так званих столових припасів. Пізніше більшість із натуральних повинностей були ліквідовані, або переведені в гроші і включені в данину.

Грошова дань, наскільки відомо, була вищою формою феодалної ренти. Широке її поширення передбачало значний розвиток торгівлі, міської

промисловості, товарного виробництва, а з ним і грошового обігу. З іншої сторони - при грошовій ренті частина продукту має бути перетворена товар і вироблена як товар. Що вело до того, що господарство втрачало свою незалежність [83, с.360-361]. Споживча вартість виробів панської праці, була для поміщик вартістю міноюю і переважно реалізовувалася на ринку. В цьому випадку поміщик ставав господарем грошового багатства.

Існували також змішані повинності, які застосовувалися поміщиками в двох формах. Одна із них полягає в тому, що одні і ті ж селяни платили данину і відбували панщину.

Інша форма змішаної повинності полягала в тому, що в одному і тому ж маєтку одна частина селян знаходилася на панщині, а інша платила данину. При цьому, поміщики, як правило не проводили подвійного розподілу панщини і данини. Тому в багатьох дворах одні відбували панщину, а інші сплачували данину. Ця форма повинності була поширена значно більше, ніж попередня. Та дані про розмір і ріст повинностей як данини, самі по собі не відображали ні міри експлуатації, ні темпів її зміни.

Отже, достовірно відомо, що дворянство володіло місцевим правлінням, оскільки половина місцевого населення – кріпосні селяни, знаходилося (“під його опікою”) в його розпорядженні і жило на його землі. Таке відношення будувалося на кріпосному праві. Рушійною силою економічного розвитку стала рентна боротьба – конфлікт між селянами і господарями, який полягав у опорі перших новим повинностям і застосуванню насилля другими, що фактично сприяло зростанню продуктивності сільського господарства. У відповідь на поступки, які робились населенню, феодали йшли на ще більше обмеження їхньої свободи через нову хвилю закріпачення та введення доктрини „прикріплення до землі” [104].

Кріпаки на відміну від рабів були вже суб'єктами, а не об'єктами відносин земельної власності. Хоча землі й належали феодалам, кріпаки мали право користування землею, за умови виконання на користь феодалів трудових

повинностей. Таким чином, кріпаки були залежні земельно і особисто від феодалів у формі феодалної земельної ренти.

Оскільки вся земля маєтку поділялася на селянську та панську, то господарювання селян на відведеному для них наділі було умовою розвитку господарства феодала і мало на меті не стільки забезпечення селянина засобами на життя, скільки умовою розвитку господарства феодала, тобто такий спосіб прикріплення селян до землі було засобом експлуатації. Користуючись невеликими ділянками землі, будучи співвласниками общинної землі селяни були наділені своєю заробітною платою.

В перехідну від епохи феодалізму до капіталізму нові стосунки в населеному пункті зароджувалися із елементів розкладу старого, а їхній розвиток гальмувався кріпацтвом. Важливим фактором, який визначав соціальну структуру землеволодіння була питома вага дворянських земель. Таким чином, боротьба між дворянством, церквою, князями за владу і прибуток іде протягом всього Середньовіччя [96].

Особливе місце в період аграрного суспільства належало духівництву, яке становило десятю частину населення. «Церковні люди» не підлягали світському суду і ділилися на дві категорії: біле духівництво (парафіяльні священники, які не давали обітниці безшлюбності) і чорне (ченці, здебільшого високі духовні ієрархи). Тривалий час церковні посади передавалися у спадок. Від парафіян духовенство вимагало різні «треби» (зокрема праця на їхніх землях). Деякі церкви та монастирі володіли земельними угіддями, селами і навіть містами.

Церква завжди виступала одним із найважливіших соціальним інститутом, який мав неоднорідний статус. В аграрному суспільстві вона була контролюючим елементом, адже вона, а саме вище духовенство, мало самі крупні земельні території. В цей час була поширена така форма повинностей як барщина, тобто промислова праця на землі поміщика. Це займало багато часу, який був не обхідний для обробітку власної землі. Найбільш активного поширення дана форма повинностей набула саме в церковних і монастирських

землях. Переважна більшість населення працювала на монастир, відомі навіть випадки, коли ціле село було втягнуте в даний вид повинностей.

Таким чином, церква по відношенню до кріпосного права, як основний ідеологічний елемент посідала вагоме місце. Монастирі виходили із своїх майнових інтересів. Переважна більшість духовенства безумовно підтримували кріпосне право і відносились до своїх селян досить жорстоко, при цьому в гонитві за прибутком розорювали селян і доводили їх до бунту. Таким чином, відміна кріпосного права в прямому розумінні зачіпала інтереси вищого духовенства, але попри це, воно в підсумку скорилося волі світської влади.

Характерна консервативність, проявлена вищим духовенством при підготовці скасування кріпосного права. Чи не єдине воно виражало протест, але, в підсумку, скорилося волі світської влади.

Нижче духовенство по своєму положенню перебувало між селянином і поміщиком. З одного боку, його обов'язком було проповідувати покірність панові, сільський священик перебував від поміщика також в матеріальній залежності. Але, в той же час, у конфліктах, пов'язаних з кріпацтвом, часто траплялося, що нижче духовенство ставало на сторону кріпаків.

Отже, історичними формами інституалізації неволі виступала рабство та кріпацтво. І хоча було прийнято низку документів, які мали на меті викоринити і повністю делегітимізувати ці ганебні явища, де-факто вони існували ще тривалий час (а рабство як відомо існує і досі) і звільнення від них вимагало виконання низки умов. Адже, як раби так і кріпаки, для того, щоб стати власниками своєї землі повинні були викупити її у поміщика, оскільки право власності визнавалося за поміщиками, в тому числі і на селянський наділ, а селяни були лише користувачами цієї землі. Селяни отримували дозвіл пасти худобу на поміщицькому полі. Тобто, хоча селяни одержали наділ, вони ще не ставали повноправними господарями і минув тривалий час, коли вони отримали повноцінне право володіти своїм наділом і займати відповідне соціальне становище.

Зі зміною рабовласницької суспільно-економічної формації рабство не зникає, а продовжує своє існування лише модифікувавшись.

Те, що людство досить повільно звільнялося від інституту рабства свідчить історичний факт: 1815 року Віденський конгрес засудив торгівлю неграми, пізніше в 1818 році в Аахені таку торгівлю було визнано злочинною та заборонено. Проте на цьому боротьба з работоргівлею не скінчилась, а навпаки тільки розпочалася. Наступним кроком було визначено конкретні міри боротьби з цим ганебним явищем. В 1830 році на Брюссельській конференції було визначення шляхи транзиту з людським товаром. Проте особливий акцент на Брюссельській конференції робився саме на работоргівлі, а не на рабстві.

В 1924 р. до переліку видів рабства був доданий пункт «придбання дівчини, купуючи їх, під виглядом виплати приданого, розуміючи, що не йдеться про звичайні шлюбні обряди» [169]. Пізніше (в 1956 р.) було визначено три види інститутів та звичаїв, які мали схожість з рабством і відносилися до жінок в контексті шлюбу. Перш за все, це обіцянка видати жінку заміж, без права відмови з її сторони, це можуть бути батьки, опікун чи інша група осіб, при цьому отримати грошову винагороду. По-друге, забороняється практика, коли чоловік жінки чи його клан, можуть передати її іншому за винагороду чи іншим чином. По-третє, забороняється практика під назвою «левірат», коли жінка після смерті чоловіка автоматично стає дружиною одного із членів сім'ї свого чоловіка, який помер.

Примусовий шлюб – це шлюбний договір при якому одна, або дві сторони вступили в шлюб не по своїй волі, а завдяки впливу третьої сторони. В більшості випадків в такий шлюб жінка вступає не добровільно. Виходячи із статистики, примусовий шлюб частіше за все поширений в країнах Південно-Східної Азії, Африки і на ближньому сході. Проте Україні також була властива подібна практика, хоча і примусові шлюби, тобто, без згоди молодих, відбувалися досить рідко. Це було пов'язане з тим, що звичаєве право українського народу не передбачало обов'язкової згоди молодих на одруження, але здебільшого її брали до уваги. Вибір дружини і сам шлюб залежали

переважно від волі батьків. Тільки наприкінці XIX ст. молодь, особливо чоловіча, набула певної самостійності у виборі дружини [74, с.46–47].

Подібні шлюби становлять собою серйозну проблему, оскільки під загрозу ставляться права людини, перш за все, порушується право на свободу укладення шлюбу. ООН розглядає даний вид шлюбу, як порушення прав людини, оскільки він не відповідає принципу свободи людини [68]. На відмінну від традиційних уявлень щодо шлюбу, не залежно від його форм (цивільний, церковний), коли жінка робить добровільний обдуманий вибір, в примусовому шлюбі, батьки чи опікун повністю беруть на себе турботу про створення сім'ї і не послухатися старших є неприпустимим. Для прикладу, країни, які сповідують ісламську релігію, Ірак, Йорданія, Сирія, жінка має значно менше прав ніж чоловік і повинна цілком піддаватися його владі. Багато із таких традицій в постіндустріальному суспільстві вважаються утиском прав жінки, недемократичними та неприпустимими. Більше того такі традиції відкрито засуджують світовою спільнотою, адже вважаються пережитками минулого, але у країнах шаріату це є традиціями, які формувалися і практикувалися віками і змінювати їх не вважають за потрібне. Таким чином, шлюб в ісламі, на відміну від християнства, де шлюб є сакральним актом, союзом чоловіка і жінки перед Богом, є швидше товарним договором. Та тим не менше виступає, як одна з найбільших цінностей «особливого роду приватний договір з метою узаконення дітонародження» [151, с.121]. Отже, головний акцент в примусовому шлюбі демонструє не винагороду за отримання дружини, а саме примус чи відсутності згоди на укладання шлюбу. Практика передачі дружини за винагороду чи іншим чином знаходить осуд.

Перший загальновизнаний цивілізованим світом документ щодо викоренення рабства був прийнятий Лігою Націй у 1926 р. То була конвенція «Про рабство» [70], яка мала намір покласти йому край, і яка містила такі визначення “раба” та “работоргівлі”:

- під рабством розуміється положення або стан особи, щодо якої здійснюються деякі або всі повноваження, притаманні праву власності;

- під работоргівлею розуміються всі дії, пов'язані із захопленням, придбанням будь-якої особи або з розпорядженням ним з метою звернення його в рабство; всі дії, пов'язані з придбанням раба з метою його продажу чи обміну; усі дії з продажу або обміну особи, придбаної з цією метою, і взагалі всяка дія по торгівлі чи перевезенню рабів [70].

До того ж відомо, що в 4 пункті Загальної декларації прав людини ООН розширила поняття раб до будь-якої особи, яка не може по своїй волі відмовитися від роботи [48].

Метою Конвенції постала повна делегітимізація рабства, а також здійснення законних перешкод будь-якій работоргівлі, незалежно від статі особи чи раси. Крім того, у Конвенції вперше звернена увага на небезпечність примусової та обов'язкової праці, яка може призвести до становища, подібного до рабства. Але, незважаючи на це, Конвенція не змогла подолати реально існуюче рабство і работоргівлю, а тільки виявила намір боротися з ними.

В 1930 році була прийнята Конвенція про примусову працю. Розуміючи під примусовою працею «усяку роботу чи службу, необхідну від якої-небудь особи під погрозою якого-небудь покарання і для якої ця особа не запропонувала добровільно своїх послуг» [69]. Конвенція проголошувала за мету скасування примусової та обов'язкової праці, визначаючи при цьому термін у п'ять років. Проте, примусова праця є актуальною приховано та відкрито у багатьох державах.

Прикро визнавати, що рабство, яке було засуджене цим договором, а потім і Загальною декларацією прав людини ООН від 1948 року, продовжує існувати в таких іпостасях як торгівля людьми, дитяча проституція, примусовий шлюб і т.п., також набуває неабиякого поширення її постсучасна іпостась – так зване віртуальне рабство. Варто зазначити, що між цими формами не існує чітких розмежувань, оскільки одна й таж сама людина може перебувати в декількох формах фактичної залежності.

У додатковій Конвенції, 1956 року, прийнятій у Женеві примусова праця визнається практикою подібною до рабства. А в 1966 році Економічна та

Соціальна Рада ООН вносить доповнення до поняття рабства, зараховуючи до нього практики апартеїду та колоніалізму. На даний час рабовласництво офіційно заборонено у всіх державах світу.

Найбільш масовим проявом работоргівлі, тобто продажу і купівлі людей був вивіз рабів з Африки. У зв'язку з цим найбільш поширеним образом раба є чорношкірий раб. Втім, сучасна работоргівля безпосередньо не пов'язана з расовою приналежністю. Сьогодні світовим лідером країн з високим відсотком економічного рабства є Індія. Україна ж займає 86 місце у рейтингу світового рабства Global Slavery Index 2013.

Оскільки юридичного права на рабовласництво в даний час не існує, то не існує і класичного рабовласництва як форми власності та способу суспільного виробництва, та вірогідно, що в країнах які вважаються “слаборозвинутими”, заборона має лише декларований характер. Натомість реальним регулятором суспільного життя постає неписаний закон – звичай. По відношенню ж до “цивілізованих” держав більш коректним є термін «примусова, невільна праця».

Вважається, що людина примушується до праці, якщо стосовно неї виконуються такі дії:

- діяльність контролюється іншими особами, репресивними та потестарними засобами;
- людина перебуває в даному місці і займається даним видом діяльності не по своїй волі і позбавлена фізичної можливості змінити ситуацію за власним бажанням;
- за свою роботу людина не отримує гідної винагороди, підлягаючи жорсткій експлуатації.

Історія людської цивілізації знала наступні стадії рабства, це - патріархальне рабство. Дана стадія характеризувалась тим, що раби входили до складу родини господаря, як її безправні члени та виконували однотипну з родиною роботу. Становище рабів було характерне порівняно задовільне становище рабів, за якого вони могли відносно легко здобути вільний стан.

У країнах Давнього Сходу було поширене рабство ранніх цивілізацій. Основна кількість рабів належала правителям, державі, храмам. Раби могли набувати власне майно, одружуватися, в тому числі з вільною жінкою.

Використання рабів в приватному та державному секторі економіки було характерним для античного рабства. Раб був безправний та прирівнюється до речі. Згодом змінилося колонатом, тобто формою експлуатації землеробів і перехідною формою до феодалної залежності.

А також рабство нового часу (XVI – перша пол. XIX), було поширеним в Іспанії, Португалії, Франції, Голландії, Великобританії, США. Характерним було використання праці місцевого населення, а після його знищення – праці чорношкірих невольників. Скасування рабства пов'язане із добою буржуазних революцій та визнанням природних прав людини.

Отже, протягом розвитку свого розвитку людство намагалося забезпечити реалізацію права на свободу людини та особисту недоторканість, про це свідчить прийняття маси нормативних документів, які були спрямовані на викорінення рабства. Серед них:

1926 рік - Конвенція про рабство - зобов'язала держави учасниці запобігати торгівлі невольниками і припиняти її, продовжувати добиватися повного скасування рабства у всіх його проявах. Конвенція про скасування рабства, работоргівлі та інститутів і звичаїв, подібних до рабства.

1930 рік - Конвенція про примусову працю.

1949 рік - Конвенція про боротьбу з торгівлею людьми та експлуатації проституції третіми особами.

1953 рік - Протокол про внесення змін у Конвенцію про рабство.

1956 рік - Додаткова Конвенція про скасування рабства, работоргівлі та інститутів та звичаїв, схожих із рабством - встановила кримінальну відповідальність за обернення у рабство, невольницький стан, схилення особи, аби вона віддала себе у рабство, невольницький стан, за калічення, таврування тощо.

1957 рік - Конвенція про скасування примусової праці.

Ці документи де-юре забороняла рабство в будь-якому його прояві, втім, у XXI столітті ця проблема набуває широкої актуальності. Адже, рабство продовжує своє існування, пройшовши етап трансформації, зберігаючи як свої класичні форми, так і сучасні. Головний акцент якого відображає поняття «володіння». Таке володіння заснована на фізичному примусі до влади. К. Бейлз називає таких людей не «рабовласниками», а «работримачами» [11, с.12].

Таким чином, класичне рабство – це історична форма рабства, за якою раб постає власністю господаря, поруч зі знаряддями виробництва. Рабів можна було купити та продати, господар може розпоряджатися їхнім життям як вважає за потрібне. Мотивацією рабів до праці була зазвичай система мінімальних заохочень чи покарань, та майже нічим не обмежена влада господаря над ними.

Виходячи із вищесказаного можна зробити висновок, що рабство – це, насамперед, соціально-економічне явище, пов'язане із перетворенням людини на засіб виробництва та отримання прибутку, опосередковане застосуванням різних «технологій», враховуючи механізми, що суттєво обмежують людську свободу (право) та можливість вибору.

2.2. Особливості рабства в сучасних суспільних реаліях

Кінець XX – початок XXI століття проходить під знаком перебудови, а саме трансформаційних процесів, що відображено в зміні економіки країн. Підсистему країн, що розвиваються складають всі азійські країни, крім Японії, Південної Кореї й Ізраїлю, африканські країни за виключенням ПАР, а також країни Латинської Америки. Основний критерій, що об'єднує всі ці країни і відносить до таких, що розвиваються – це відсталість та слабкий розвиток. Відсталість відображає стан розвитку господарства, для якого характерний низький розвиток продуктивних сил. Така відсталість зумовлена історично, що пов'язано із відсталістю у розвитку різних типів суспільства в момент колонізації країн Азії, Африки та Латинської Америки. Колоніальне минуле, як основна характеристика однієї із груп суспільств “перехідного типу” залишає

помітний відбиток у їхній економічній, політичній та культурній сферах життя. Характерне для країн, що розвиваються, переважання натурального виробництва, традиційне сільськогосподарське та сировинне виробництво після незалежності змінюється індустріальними методами виробництва. Тобто, в таких країнах поєднуються доіндустріальний та індустріальний спосіб виробництва. Для прикладу, серед найменш розвинутих країн (тобто країн Третього світу), для яких характерні низькі, більше того періодично негативні темпи зростання, переважає аграрний спосіб виробництва, але він не в змозі забезпечити потреби в межах власних кордонів в продовольстві.

Протягом всієї історії і ця негативна тенденція зберігає своє існування і сьогодні люди ставали і стають товаром, це пов'язано із існуванням такого інституту як рабство. Але на сьогоднішній день рабство не має легітимного характеру, проте існує по сьогодні і є швидше процесом соціальної трансформації. Це сприяло підвищенню інтересу до дослідження даної тематики. Особливої уваги набула проблема торгівлі людьми як у дослідницьких джерелах, так і в міжнародних нормативних документах.

В кінці ХХ ст. укорінюється думка, що рабство продовжує своє існування, але трансформується та набуває нового змісту завдяки сучасним технологіям. Таким чином, класична форми рабства, яка була структурним елементом у самій системі зникає, а виникає неklasична.

Для країн перехідного типу, особливо характерне таке ганебне соціально-економічне явище як рабство. Оскільки значну кількість країн з перехідною економікою складають країни з колоніальним минулим, як наслідок, ескалація агресії у взаєминах між людьми, що в свою чергу призводить до експлуатації, під загрозу якої потрапляють як чоловіки та жінки, так і діти. Найчастіше потрапляють у рабство громадяни країн третього світу, та ще масштабніше це явище існує в межах самих цих країн. Основною із причин являється їхнє колоніальне минуле.

Характерний стрімкий приріст населення, при низькому економічному потенціалі вимусив брати позику. Відповідно до зростання обсягу кредитів

зросла і боргова кабала, таким чином боргова кабала, як прояв рабства в країнах, що розвиваються, має не індивідуальний, а колективний характер, оскільки стають фінансовими рабами позичальників (інвесторів.)

Відомо, що на даний час рабовласництво офіційно заборонено у всіх державах світу. Останні заборони на володіння рабами і використання рабської праці була введені в таких країнах як Ємен, Оман, Мавританії, Непал. Проте фактично рабство продовжує своє існування, незважаючи на те, що дане явище знаходить всенародний осуд та існування на сьогоднішній день груп таких як El Hor («вільні люди»), In'itaa («для звільнення»), та SOS Esclaves («SOS раби»), мета яких мінімізація даного явища, дії яких були обмежені. Продовження існування такого явища в даних країнах пов'язано значною мірою зі скрутним становищем підневільних. Оскільки звільненим рабам іти нема куди, вони залишаються у своїх господарів зберігаючи своє попереднє становище.

Найбільш масовим проявом работоргівлі, тобто продажу і купівлі людей був вивіз людей з Африки. У зв'язку з цим поширеним є образ чорношкірого раба. Таке розділення людства за расовою ознакою пов'язане, перш за все, з епохою географічних відкриттів. Адже, саме з початком колонізаційної політики з'являється дискримінація за расовою ознакою і відповідно відношення пануючого та підкореного. Як наслідок, для прикладу, у США тривалий час існувало обмеження на законодавчому рівні прав чорношкірого населення. Втім, сучасна работоргівля безпосередньо не пов'язана з расовою приналежністю. Сьогодні світовим лідером країн з високим відсотком економічного рабства є Індія. На основі рейтингу світового рабства Global Slavery Index 2013, складеному австралійської правозахисної організацією Walk Free Foundation виділяються наступні країни з найвищим рівнем рабства, а саме: Мавританія, Гаїті, Пакистан, Індія, Непал, Молдова, Бенін Кот-Д'Івуар, Гамбія й Габон. Тобто, країни перехідного типу складають значний відсоток у даному рейтингу.

Не набагато кращою залишається ситуація на пострадянському просторі. Адже попри юридичну заборону рабства даний феномен зберігається в

трансформованій формі свого існування. «Рабство – це крайня форма нерівності, за якої одні люди є в буквальному сенсі власністю інших» [32].

Сучасні дослідники сходяться на думці, що в сучасному світі існує п'ять основних практик рабства, жертви яких вимушені працювати проти своєї волі, або не в змозі відмовитися від роботи це – примусова праця, кабальна праця чи боргова праця, сексуальне рабство, дитяче рабство та домашня прислуга [163].

У цілому сучасний світ знає такі форми рабства як торгівля людьми, дитяча проституція, примусовий шлюб, економічне, а в країнах, які знаходяться на постіндустріальній стадії розвитку - віртуальне рабство. Варто зазначити, що між цими практиками не існує чітких розмежувань, оскільки одна й та ж сама людина може перебувати в кількох способах фактичної залежності.

Відповідно до Конвенції про рабство, яка була підписана в Женеві 25 вересня 1926 року, рабство визначається, як «положення, або стан особи, щодо якої здійснюються деякі або всі повноваження, притаманні праву власності» [70]. Отже, людина виконує рабську працю попри своєї волі та не має можливості відмовитися від виконання роботи або отримати компенсацію за свою працю. На відміну від такого класичного розуміння рабства його сучасний зміст окреслений набагато ширшим спектром фактичного поневолення суб'єкту тим чи іншим суспільним контрагентом (власником на засоби виробництва, капіталом, віртуальним простором тощо). Сучасне рабство перетворює людину на специфічну форму товару на ринку праці, позбавляючи його права вибору. Хоча і існують нормативні документи, які мали б мали не допустити існування феномена рабства на сьогоднішній день, тим не менше він має місце.

Кінець XIX – початок XX ст. загострився інтерес до проблеми торгівлі людьми загалом. Стимулом до поширення обурення щодо нових практик рабства була публікація в 80-х роках XIX ст., в англійській газеті, де розповідалось про чотирьох англійок, троє з яких були навіть неповнолітніми. Їх вивіз до Франції представник нібито торгівельної компанії, в результаті чого вони були продані до публічного дому в місті Бордо. Дана історія набула свого розголосу завдяки одній із дівчат, яка змогла відкупитися і повернутися додому

і розповісти про долю інших дівчат, яка була плачевною: одна із них продовжувала перебувати в одному із публічних будинків Бордо, іншу продали до Бразилії, а третя померла, перебуваючи в публічному будинку Іспанії [28, с.6].

Починаючи з ХХ століття можна говорити про модифікацію класичного прояву рабства в інститути та звичаї подібні у своїх властивостях до рабства, загалом виділяють такі:

1. Боргова кабала, тобто статус або становище, яке виникає внаслідок закладу боржником у забезпечення боргу своєї особистої праці або праці залежної від нього особи, якщо цінність виконуваної роботи, що належним чином визначається, не зараховується в погашення боргу, або якщо тривалість цієї роботи не обмежена і характер її не є визначеним.
2. Закріпачення, тобто статус або становище орендаря, який в силу закону, звичаю чи угоди змушений жити і працювати на землі, що належить іншій особі, і виконувати певну роботу для такої іншої особи за винагороду або без такої, і не може змінити цей свій стан.
3. Будь-який інститут чи звичай, в силу якого:
 - а) жінку обіцяють видати або видають заміж, без права відмови з її боку, її батьки, опікун, сім'я чи будь-яка інша особа або група осіб за винагороду грішми чи натурою;
 - б) чоловік жінки, його сім'я чи його клан мають право передати її іншій особі за винагороду або іншим чином;
 - в) жінка після смерті чоловіка передається в спадок іншій особі [142, с.136].

Отже, торгівля людьми характеризується підневільним станом, та має наступні наслідки: сексуальну експлуатацію та залучення у порнобізнес, примусова праця, так звана трудова експлуатація, боргова кабала, та інші види експлуатації, в тому числі вилучення органів тощо.

Сучасне суспільство виділяє свої пріоритети і систему стандартів, що жодним чином не співпадає з рабством у будь-яких його формах. Втім, попри

те, що рабство як таке, втратило легітимний характер, воно є реальним як у своїй традиційній (класичній), так і у сучасній (завуальованій) формах.

Експерти зауважують, що практика подібна до рабства сучасного світу охоплює також торгівлю дітьми, дитячу проституцію та порнографію, експлуатацію дитячої праці, заподіяння статевих понівечень дівчаткам, використання дітей у збройних конфліктах, боргову кабалу, торгівлю людьми і людськими органами, експлуатацію проституції і деякі види практики, що використовуються в умовах апартеїду та колоніальних режимів [110, с.1]. Та потрібно пам'ятати, що між цими формами не має чітких розмежувань і людина може перебувати у декількох формах поневолення одночасно.

Торгівля людьми є однією з головних проблем у світі, адже щороку збільшується кількість людей, які від цього страждають. Люди вважаються товаром, який можна купувати та продавати. Останніми роками збільшується тенденція до зростання випадків торгівлею людьми як у відкритих так і прихованих проявах. Найбільш від цього страждають жінки. Більш того, жертвами торгівлі людьми стають і діти, щороку ця цифра зростає до 1,2 млн. дітей. Станом на 2011 рік, найбільш вразливими у торгівлі людьми є такі країни: Конго, Північна Корея, Саудівська Аравія, Іран. Більше того Україна державою-транзитом для примусової праці та сексуальної експлуатації, адже громадяни України складають значну частину «живого товару» на ринках Європи та Азії. Судження про те, що торгівля людьми є проблемою, яка стосується лише бідних країн є хибною, тому що переважно попит на «людей як товар» створюють економічно розвинені країни. Такий попит породжує відповідно і пропозицію. Відомо, що торгівля людьми є одним з видів насильства щодо населення. Досить часто поняття «торгівля людьми» обмежується поняттям «торгівля жінками», в більшості випадків, це торгівля з метою подальшої сексуальної експлуатації. На сьогоднішній день, «сексуальна експлуатація дитини» визначають, як сексуальні дії дорослого з дитиною або вимушені сексуальні дії між дітьми. В цьому контексті також розглядається поняття «комерційна сексуальна експлуатація дітей», тобто отримання

сутенером, третьою стороною матеріального зиску від сексуальної експлуатації особи, що не досягла 18 років і розглядається як товар [157].

Виникнення торгівлі людьми обумовлене бідністю країн та соціальною нестабільністю в їх межах. З їхньої території відбувається постачання “живого товару” до країн Європи, США та Японії.

Цей злочин має довге історичне коріння, оскільки існував раніше у формі работоргівлі, а після прийняття низки документів, присвячених боротьбі з рабством, наприкінці ХХ століття торгівля людьми набуває форми сучасного рабства. Торгівлю людьми можна визначити як дії, які є не легальними, що здійснюються щодо жінок з метою їх прибуткової експлуатації, з використанням примусу, насильства, погроз та інших видів тиску, внаслідок чого особа має скоритися. Таким чином, торгівля людьми явище не тільки кримінальне, а й соціальне. Так, для нього є характерним пристосування до будь-яких нових умов життя при цьому трансформуючи свою форму залежно від соціальних та економічних чинників у конкретному географічному положенні. Найчастіше дане явище пов’язують із борговою залежністю або ж залученням до виконання того чи іншого роду робіт обманним шляхом. Більш того, формується транснаціональна торгівля людьми, яка обумовлена пропозицією та попитом країн, які беруть участь в цьому.

Переважно до країн постачальників відносять країни, де можна легко завербувати людину, а попит створюють ті, де є розвинена секс-індустрія. Таким чином, сучасна практика рабства набула глобальних масштабів і стала однією із головних проблем, які піднімаються на міжнародному рівні, адже під експлуатацію може потрапити будь-хто незалежно від расової приналежності та віку. «Торгівля людьми досягла грандіозних масштабів і посідає третє місце у світовому рейтингу прибутковості від злочинної діяльності після торгівлі зброєю та наркотиками, і оцінюється у межах 12–19 млрд доларів на рік [86, с.3]. Варто наголосити, що після прийняття нормативно-правових актів і відміни рабства змінився і характер торгівля людьми, проте сама проблема торгівля людьми залишається не менш актуальною. Важливо пам’ятати, що

торгівлю людьми в сучасному світі не обов'язково розглядають на міжнародному рівні, вона функціонує і в межах окремо взятих країн, без приналежності до перетинання кордонів. Так звана “внутрішня” торгівля людьми відбувається в межах регіонів однієї країни. Такі особи страждають від насильства не менше тих, кому доводиться перетинати кордон [129, с.12]. Торгівля людьми перетворює людей в механізм, який втрачає свободу, можливість вибору, психічне і фізичне здоров'я, а іноді й життя.

Як бачимо, проблема торгівлі людьми з метою подальшої експлуатації і отримання незаконного прибутку розцвіла в країнах Центральної та Східної Європи і до сьогоднішнього дня не втрачає своєї актуальності і в XXI ст. залишається невирішеною.

На сьогоднішній день існують такі форми експлуатації:

- експлуатація жінок, чоловіків та дітей шляхом рабської праці (праця на нелегальному виробництві, у домашньому та фермерському господарстві);
- використання рабів для служби в озброєних формуваннях. Така практика рабства характерна найбільше для Африки, де існує багато повстанських військ, що складаються з дітей-рабів. Ця тенденція виявилася також у Латинській Америці (Колумбія), Південно-Східній Азії (Бірма), Південній Азії (Шрі-Ланці). Такої практи рабства зазнають, переважно, хлопчики починаючи з 11 років;
- індустрія сексу (проституція, порнографія, секс-туризм) – найчастіше експлуатуються жінки та діти;
- укладання шлюбу з метою експлуатації в домашньому господарстві, для народження дітей, догляду за хворими;
- праця на вулиці - жебрацтво, для чого найчастіше використовуються інваліди та діти;
- використання тіла – для трансплантації органів [105, с.36].

Причиною розповсюдження рабства, зокрема торгівлі людьми, є низка чинників, перш за все, до них відносять: інформаційні, економічні та правові.

Інформаційні - в першу чергу це погана обізнаність громадян щодо працевлаштування за кордоном та привабливі для працевлаштування за межами своєї країни і низька обізнаність щодо можливостей працевлаштування та його наслідків та недостатня обізнаність щодо своїх прав загалом. Адже великий рівень безробіття та низький рівень життя є стимулом для пошуку роботи далеко від дому. Прагнення покращити матеріальне становище своєї родини слугує детермінантою для працевлаштування за кордоном, в більшості випадків отримана робота є нелегальною. Більше того, переважно це велика зайнятість протягом доби та малий рівень доходу багатообіцяюча реклама.

До економічних причин можна віднести високий рівень безробіття, а також дискримінацію в оплаті праці, яка виникає в тих випадках, коли критерієм оплати праці є не службові обов'язки, а статеві належності, колір шкіри та інші характеристики конкретного працівника.

Правові – відсутність належної системи захисту потерпілих та недостатня міра покарання злочинців. Існуюча система законодавства в Україні передбачає суворе покарання за торгівлю людьми, проте і зберігається тенденція до виїзду за кордон.

Крім перерахованих чинників, виокремлюють чинники особистого характеру – бажання зробити кар'єру та бажання легких та швидких грошей, прагнення до розкішного життя, нелегкі сімейні стосунки, тобто неблагополучна сім'я, недостатня кількість батьківської любові чи вживання алкоголю членами сім'ї тощо.

Важливий механізм який набуває своєї популярності на початку нового століття є наявність так званої соціальної мережі за кордоном. За даними Міжнародної організації праці у переважній більшості мігрантів є знайомі чи рідні за кордоном. Це полегшує процес виїзду та сприяє проінформованості щодо можливості майбутньої роботи. Та найбільш популярною є схема залучення до експлуатації жертв, які виїжджають за кордон з метою нелегального працевлаштування.

Для прикладу, за даними Держдепартаменту США щорічне число тих, хто потрапляє в рабство становить 600-800 тис. осіб, а за оцінками Центру безпеки людини, даний показник в рази більший і становить 4 млн. Дослідження Міжнародної Організації Праці показують, що близько 12,3 млн. людей у світі займаються примусовою працею, в т.ч. 2.4 мільйони – в результаті торгівлі людьми. До лав торгівців «живим товаром» потрапляють як чоловіки, так і жінки і діти, та більшість випадків складають жінки. Дані ЮНІСЕФ свідчать, що щорічно жертвами серед дітей є 1,2 млн, яких залучають до різного роду експлуатації переважно за кордоном, це примусова праця в тому числі і в домашньому господарстві, випрошування милостині, порнобізнес тощо .

Загалом, саме пострадянські країни складають число тих країн, звідки експортують людей на глобальні “ринки живого товару”. Крім того їхня територія є транзитною між азійськими країнами та Західною Європою. В більшості випадків процедура торгівлі людьми відбувається злагоджено і передбачає участь як окремої особи, так і групи осіб, посередником якої є вербувальник та так званий покупець. Який найчастіше використовує до особи методи які схожі чи тотожні до рабства, серед яких може бути примусова праця, або будь-яке інше примусове використання особи в галузях виробництва тощо. В результаті вербування відбувається маніпулятивне залучення людини до використання її в роботі та наданні послуг. Досить часто це відбувається за рахунок обману жертви, або ж в результаті насильницьких дій. Тобто, це можуть бути обіцянки праці в бажаній сфері, а як результат примус до іншої роботи, або викривлене інформування щодо умов праці, а іноді застосування примусу і відповідно нездатність людини у прояві власних бажань. Таким чином, вербувальники досить часто брехливим чином презентують роботу як необхідний спосіб швидко заробити кошти. При цьому пропонують грошову допомогу для оформлення всіх необхідних документів для поїздки за кордон, таким чином залучаючи жертву до економічної залежності.

Основними елементами в акті торгівлі є: купівля-продаж людини; обман; насильство; боргова кабала; експлуатація різних можливостей і здібностей людини [129, с.12]. Таким чином, торгівля людьми є сучасною практикою рабства, яка передбачає передачу людини з метою отримання прибутку. Як наслідок торгівля людьми передбачає різні методи в експлуатації особи, наприклад, в наслідок боргової залежності, оскільки людина має повернути витрачені на неї кошти та платити за їжу та житло, досить часто вилучають документи та встановлюють великі штрафні санкції за непокору, більш того «сучасні рабовласники» застосовують фізичне та моральне насилля тощо.

На сьогоднішній день виокремлюють такі найпоширеніші прояви торгівлі людьми, як: торгівля з метою примусового виконання робіт, сексуальна експлуатація та примусовий шлюб. Близько 12 млн. людей у світі займаються примусовою працею. З них, мінімальна кількість осіб, які виконують роботи під примусом, внаслідок торгівлі людьми, становить 2 450 000. Близько 20% випадків використання примусової праці і одна четверта випадків використання примусової праці, до яких причетні приватні агенти із працевлаштування, є результатом торгівлі людьми. Наведені дані підраховуються за регіоном призначення, тобто місцем де піддають експлуатації. Для прикладу, лідируючі позиції по експлуатації займають Азія і Тихоокеанський регіон, промислово розвинуті країни, Латинська Америка і Карибський басейн, Близький Схід і Північна Африка, Країни з перехідною економікою, Африка на Північ від Сахари, проте значний відсоток людей з цих регіонів є об'єктом торгівлі в інших регіонах, зокрема в промислово розвинених країнах.

Таким чином, примусова праця на сьогоднішній день є однією із класичних форм трудових стосунків, за яких одні використовують працю інших порушуючи їхні права, що досить часто супроводжується застосуванням сили та примусу до людини, з метою отримання прибутку.

Примусова праця – це грубе порушення прав людини та обмеження свобод людини в тому вигляді, в якому вони визначені у відповідних Конвенціях Міжнародної Організації Праці та інших міжнародних актах [33].

Тобто, примусова праця – це робота, яка виконується не добровільно, а за допомогою обману, шахрайства, залякування чи примусу. В стародавньому світі примусова праця була основою: «суспільство покоїться тут на примусовій праці як на існуючому фундаменті» [83]. Що пізніше, із настанням буржуазної епохи, примусова праця змінилася завуальованим соціально-економічним примусом з матеріальними стимулами. Співвідношення «раб-пан» змінюється на «найманий працівник – власник засобів праці». Ще з античних часів у філософських елітах панувало презирство до ручної праці, яка протиставлялася інтелектуальній, автоматизація виробництва виявила нову форму презирства до механізованої тілесної праці, де людина є додатком до машини. Така праця є надексплуатаційною, за якої відбувається послідовне руйнування організму та пригнічення інтелектуальних функцій

Відтак, примусова праця – це така праця чи надання послуг, що виконується не добровільно і під загрозою покарання. Подібна практика може призвести до рабства або створити умови, подібні рабству. Варто підкреслити, що примусова праця використовується як засіб політичного примусу або «виховання», як міра проти вільного вираження політичних думок, як засіб расової, соціальної або іншої дискримінації [71].

У статті 4 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод йдеться про заборону рабства і примусової праці, а саме:

1. Нікого не можна тримати в рабстві або в підневільному стані.
2. Ніхто не може бути присилуваний виконувати примусову чи обов'язкову працю.

3. Для цілей цієї статті значення терміну «примусова чи обов'язкова праця» не поширюється:

- на будь-яку роботу, виконання якої зазвичай вимагається під час призначеного згідно з положеннями статті 5 цієї Конвенції тримання в умовах позбавлення свободи або під час умовного звільнення;

- на будь-яку службу військового характеру або - у випадку, коли особа відмовляється від неї з мотивів особистих переконань у країнах, де така відмова визнається, - службу, яка вимагається замість обов'язкової військової служби;
- на будь-яку службу, що вимагається у випадку надзвичайної ситуації або стихійного лиха, яке загрожує життю чи благополуччю суспільства;
- на будь-яку роботу чи службу, яка є частиною звичайних громадянських обов'язків [71].

Крім примусової праці, значний попит на нелегальних та дешевих працівників сприяє виникненню трудового рабства. Як приклад деякі країни Азії, де домашня прислуга стає жертвою експлуатації та рабства.

За підрахунками експертів більшу половину жертв трудового рабства становлять жінки, близько 55%. Значний відсоток у такій праці припадає на дітей до 18 років, він складає чверть від загальної кількості рабів. Лідируючу позицію у примусовій праці займають країни Азії – 9,4 млн людей. Наступними є Латинська Америка і країни Карибського басейну (1,3 млн людей). Серед людей, які потрапили до примусової праці переважають люди, які не влаштовані по житті, в першу чергу, це люди, які мають певні соціальні проблеми. На жаль, діти не є виключенням, адже вони є найбільш незахищені, щодо їхньої праці застосовуються всі прояви насильства. Примусова дитяча праця найбільш активно використовується в країнах Азії та Африки. Як показують дані UNICEF експлуатація дітей є характерною для багатьох країн світу, загалом дитяча праця використовується в більше 200 країнах світу. Жахливими є вікові межі жертв, діапазон коливається від 5 до 14 років.

Зазвичай дана практика поневолення людського ресурсу передбачає участь вербувальника (тобто посередника, перевізника), який матиме прибуток, від об'єкта торгівлі. Досить часто ним виступають агентства з працевлаштування, які використовують мігрантів для примусової, експлуаторської праці. Отже, вербувальники можуть діяти через оголошення в ЗМІ чи Інтернеті щодо навчання чи працевлаштування за кордоном, через

різні агенства, модельні, туристичні чи шлюбні, або Інтернет-сайти чи звичайних фізичних осіб.

Загалом торгівля людьми мала і має в своєму підґрунті матеріальну користь. Серед основних причин виникнення можна виокремити перш за все економічні, які стосуються як країн-призначення та країн-транзиту, так і країн-походження. Серед них це: для країн-походження нестабільність, більш того, відсутність перспективи на подальший економічний розвиток; дуже низький рівень життя та безробіття; швидкі темпи розвитку економіки і постійний попит на дешеву робочу силу і т.п.

Відомо, що в доіндустріальному суспільстві основні засоби виробництва базувалися на землеробстві та знарядь, які в ньому використовувалися. В індустріальному ж домінують положення займають фабрики та технічне обладнання, а капітал потрібен для того, щоб це все купити. Тому й виникає таке розділення на тих, хто володіє, тобто капіталісти, та робітничий клас, тобто тих, хто продає свою робочу силу. Взаємозв'язок між ними, тобто відносини побудовані в експлуататорський спосіб. Така експлуатація є менш помітною у капіталістичних відносинах. Як зазначав К. Маркс, той обсяг виробництва, який виробляє робітник протягом робочого дня є значно більшим, ніж потрібно роботодавцю, щоб відшкодувати плату за виконану роботу. Ця додаткова вартість, яка привласнюється капіталістом є прибутком. Тобто, виникає нерівність, яка обумовлена цією капіталістичною системою.

Людина яка перебуває в рабстві втрачає свою соціальну ідентичність перетворюючись на “предмет” та стаючи “потенційним товаром”, який можна купити, таким чином рабство являє собою товаризацію особистості.

На сьогоднішній день торгівля людьми, з метою подальшої сексуальної експлуатації людей є найприбутковішим тіньовим бізнесом та всесвітньою індустрією. В певній мірі це пов'язано із розвитком нових технологій, зокрема Інтернету, що нав'язливо збільшує вибір так званих «потреб» і сприяє негайному укладанню угоди. Як бачимо, жінки, в порівнянні із чоловіками, страждають набагато більше від сучасних практик рабства, адже піддаються ще

одній формі експлуатації – сексуальній, яка є найбільш прибуткова у сфері торгівлі людьми. Більш того, жінки яких використовують у секс бізнесі є найбільш беззахиснішими. Крім того, що працюють в бюро інтимних послуг, секс-клубах вони вимушено використовуються офіціантами, хатніми робітницями і т.п. При цьому зазнаючи різного роду випробувань. «Обмеженням свободи, шантажуванням та залякуванням сутенери повністю підкоряють їх собі. Зрозуміло, що в таких умовах особа потерпає від психологічних, моральних та фізичних випробувань» [129, с. 17].

Сексуальне рабство тісно пов'язане із примусовою проституцією. Але на відміну від примусової проституції, яка приносить будь-яку, в тому числі фінансову вигоду, сексуальне рабство полягає в абсолютному контролі чи владі однієї людини над іншою. Наприклад, у Нідерландах щорічно фіксують від 1000 до 1700 жертв подібної практики рабства. А у Бельгії та Німеччини, згідно з результатами дослідження ООН, повія щомісяця приносить своєму господареві \$ 7,5 тис., сама при цьому отримує не більше \$ 500.

Загалом щорічно в світі примушується до роботи в секс-індустрії близько двох млн. жінок та дітей. На ринку праці безліч пропозицій щодо працевлаштування як для чоловіків так і для жінок, Найбільше експортують “живий товар” в Туреччину, Італію, Іспанію, Німеччину, Балканські та Скандинавські країни, Чехію, Грецію, ОАЕ, Ізраїль, США.

Хоча спочатку торгівлю людьми пов'язували з жінками, дітьми та їх сексуальною експлуатацією, сьогодні суспільству вже стає зрозуміло, що предметом торгівлі може бути будь-яка особа незалежно від віку та статі. Уже сформувався глобальний ринок сексуального рабства. Прикро визнавати, але Україна, як і значна кількість країн Центрально-Східної Європи, має сумний і досить тривалий досвід втрати дівчат, які були вивезені за кордон і піддані різноманітним методам та формам експлуатації, найпоширенішою з яких є зайняття проституцією. Загалом дослідники виділяють наступні причини, які сприяють залучення дітей до бізнесу сексуальної експлуатації. Умовно їх можна розділити на дві групи. Перша – це складні життєві обставини, тобто ті,

які штовхають, серед них примус опікунів, алко- чи наркозалежність, та друга – це фактори, які заманюють до роботи в секс-індустрії, швидкій дохід та “легкі” гроші і непотрібність набуття освіти. «Існують різні фактори, які “підштовхують” дітей до комерційної сексуальної експлуатації. Це недбале та безвідповідальне ставлення батьків, що не задовольняють основні життєві потреби дитини (їжу, житло, одяг та освіти) або жорстоко поводяться: сексуальне насильство в сім’ї, психологічний тиск та побої дитини [129, с.18].

Список проявів боргової кабали очолюють такі як “кредит до зарплати”, та найбільшою популярністю, особливо серед молоді, користуються кредитні карти. Таким чином, люди змушені працювати на землевласника або кредитора, щоб повернути борг. Більш того, високий процент кредиту може зобов’язати протягом всього життя працювати на кредитора, з рештою борг може переходити і до дітей. Що є відбитком феодальних відносин, коли діти могли розглядатися як джерело робочої сили. Така особливість боргу від покоління до покоління продовжує існувати незважаючи на всі види законодавства. Таким чином, кредити є сучасною практикою легального рабства. Особливістю боргової кабали є те, що боржник піддає себе кредитній залежності за власною волею, хоча в реальності вибір залишається невеликим.

Станом на 2012 рік майже 21 млн. осіб займалося рабською працею. За останніми даними щороку в рабство потрапляють 600-800 тисяч осіб. Більше 35 млн. людей по всьому світі страждають від сучасних практик рабства. Звіт НКО The Walk Free Foundation показав, що 61% рабства припадає на п’ять країн, а саме: Індію (14,29 млн. людей знаходяться в рабстві), Китай (3,24 млн.), Пакистан (2,06 млн.), Узбекистан (1,2 млн.) и Росію (1,05 млн.). Для прикладу, лише сексуальна експлуатація і примусова праця генерують 150,2 мільярда доларів прибутку. За останніми даними щорічно від работоргівлі страждає значна кількість людей, для прикладу на теренах пострадянського простору статистика є наступною: Молдова – 57 тисяч, Румунія – 28 тисяч, Білорусь – 14 тисяч, Болгарія – 9, 5 тисяч. Основним об’єктом работоргівлі в цьому випадку стають жінки та діти, оскільки є базовим «товаром» в галузі секс-індустрії.

Варто наголосити, що на сьогодні прояви неklasичного рабства є характерними перш за все для країн зі слабо розвинутою економікою та низьким рівнем соціальної захищеності населення, які виступають країнами-донорами для торгівлі людьми з метою подальшої експлуатації. Більш того, у деяких країнах продовжують існувати традиційні форми рабства, і, на жаль, значний процент припадає на дітей.

На сучасному етапі суспільного розвитку можна виділити такі основні фактори причини рабства: приріст населення – демографічний вибух збільшення людей у світі, переважно в країнах, які розвиваються. Зростання кількості населення не відповідає економічному розвитку, як результат – економічна вразливість, а природні умови є допоміжними факторами, які сприяють поневоленню; міграційні – міграція з бідних сільських районів в міста, і відповідно з бідніших країн до багатших, з метою пошуку роботи; корупційні – рабство часто залишається безкарним, адже у багатьох випадках правоохоронцям навіть не відомі факти підневільної праці; дискримінація – соціальна нерівність, обумовлена такими факторами як раса, стать і т.д. Більш того, рабство сьогодні є значно дешевшим ніж будь коли, якщо раніше, у 1850 році в середньому раб на американському Півдні коштував 40000 \$ на сьогоднішні гроші, то сьогодні в середньому по всьому світі це - 90\$ [167].

Показником рабського становища певних груп слугує несправедливий розподіл ресурсів та повноважень, а також механізм використання традиційних схем боргових зобов'язань та кредитування під завищенні процентні ставки. В цьому контексті найпоширенішим є так зване «трудове рабство», під яке потрапляють переважно емігранти. Особливо вразливими з точки зору вразливості до експлуатації є емігранти, які нелегально проникають на територію іншої країни.

Таким чином, на відміну від класичного розуміння рабства його сучасний зміст, який на сьогоднішній день має різні конотації, найчастіше сьогодні виражається у понятті «торгівля людьми», яка в свою чергу, як було описано має додаткові складові. В сучасному світі торгівля людьми має всі атрибути які

були характерні работоргівля. Адже, коли ми визначаємо торгівлю людьми як продаж особи при якому покупець отримує всі атрибути власності на особу, це беззаперечно є аналогічний прояв работоргівлі. Найчастіше після продажу людина стає втягнута в боргову кабалу та сексуальне рабство.

Торгівля людьми як наслідок має такі практики рабства, більшість із яких відносяться до неklasичної форми, а саме: примусова праця, сексуальне рабство, тобто примусове зайняття проституцією чи участь у виготовлення порнографічної продукції, примусові шлюби, боргова кабала. Найприбутковішим із переліку є торгівля людьми та сексуальна експлуатація, яка набула комерційного характеру. Така ситуація стосується кожної країни і Україна не виключення. Особливого поширення набуває сексуальна експлуатація дітей, це пов'язано із тим, що діти є легкодоступними для експлуатації та менш здатні усвідомлювати ризик та відстоювати свою позицію, разом із тим будучи залежними від старших осіб не здатні в достатній мірі усвідомлювати наслідки від своїх дій. Разом з тим, потрапивши в неволю діти не здатні уникати експлуаторських відносин.

Порівняно новою практикою яка стосується жінки в рамках шлюбу є так звана реклама жінок за допомогою різних ЗМІ (газети, журнали, інтернет портали) задля вступу в шлюб переважно за межами їхньої країни. Дана практика шлюбних оголошень сприяє поширенню різного роду експлуатації по відношенню до жінок, зокрема сексуальної експлуатації. Вступаючи в шлюб із чоловіком іншої країни, де вони раніше ніколи не були, жінки наражають себе на небезпеку. Участь комерційних агентів у організації подібних шлюбів є недопустимим, якщо агент вносить плату батькам нареченої чи іншим особам. Відтак, така практика приближається до порушення заборони торгівлі жінками. Зазвичай жінки, які рекламують себе з метою вступу до шлюбу, в першу чергу, стають об'єктами торгівлі.

Досить часто за деякими шлюбами, якщо вони супроводжуються переїздом одного із партнерів до іншої країни, а в більшості випадків переїжджають саме жінки, приховується незаконний ввіз мігрантів, або навіть

торгівля людьми, а шлюб укладений між двома особами є лише формальністю, яка залишається на папері, а на практиці люди фактично не проживають один з одним як чоловік та дружина. Найчастіше дружина змушена заробляти гроші для свого чоловіка чи для іншої особи за допомогою проституції, або іншим способом, що є свідченням того, що жінка стала жертвою торгівлі людьми.

Крім зазначених практик рабства виділяють наймане або зарплатне рабство, яке обумовлено відношення між працівником та працедавцем, яке здійснюється у вигляді заробітної праці, при цьому має офіційний характер. Людина стає специфічною формою товару на ринку праці, а будь-який товар має свою вартість, яка виражається у грошовій формі. У відносинах між найманим працівником та капіталістом ціна робочої сили виражається у формі заробітної плати [83, с.47-48]. Таким чином, наймане рабство перетворює працівника на товар, який має свою вартість, яка вимірюється в заробітній платі та змінюється під впливом попиту та пропозиції [83]. Відчужена праця постає процесом за яким від людей відокремлюються результати їхньої діяльності, та здібності які унеможливили цю діяльність. Наймана праця має особливість до відтворення, тобто зростання масштабів виробництва та відтворення найманих працівників.

Отже, наймане рабство – стан, за якого людина теоретично працює за власною волею, а фактично торгує власною робочою силою, щоб вижити, а можливість вибору є лише ілюзією.

Рабство в сучасному світі, на відміну від класичного рабства, не передбачає офіційно заявленого права власності, проте характеризується високим відсотком прибутку для “рабовласника”. «Що ж стосується нового рабства, то характерним для нього є ухилення від оформлення права власності, низька ціна рабів, натомість рівень прибутку - надзвичайно високий (може конкурувати з виробництвом наркотиків), надлишок потенційних рабів, короткострокові відносини, замінюваність рабів, про яких не дбають. Зрештою, для сучасного рабства расові та етнічні відмінності вже не мають вирішального значення, а в багатьох випадках – загалом не важливі» [11, с.22].

В доповнення до античного визначення рабства як положення особи відповідно до якої здійснюються деякі повноваження щодо прав власності. Сучасне розуміння передбачає будь-яку особу, яка з власної волі не може відмовитися від роботи. Під сучасним рабством в світі знаходяться близько 30 млн. людей. Лідируючу позицію серед країн, що вносять найбільший вклад в світове рабство займає Індія. В Україні в умовах рабства знаходяться 100-112 тисяч людей, країна займає 86 місце в списку.

Оскільки юридичного права на рабовласництво в даний час не існує, то не існує і класичного рабовласництва як форми власності та способу суспільного виробництва, та вірогідно, що в країнах, які вважаються “слаборозвинутими”, заборона має лише декларований характер. Натомість реальним регулятором суспільного життя постає неписаний закон – звичай.

Таким чином некласична форма рабства є такою моделлю соціально-економічної залежності, в основі якої закладена нелегітимна експлуатація людського ресурсу.

Більше того, коли в постіндустріальних країнах рабство є результатом економічного розвитку, то в країнах, що трансформуються, дане явище виступає його причиною, тому найпоширенішими практиками рабства в суспільствах “перехідного типу” є традиційні, що на сьогоднішній день мають морально-правовий аспект, тобто вважаються некласичними, відтак мають неінституціалізований характер, тобто є нелегітимними.

2.3. Постіндустріальні засади рабства «постнекласичного»

Відомо, що у порівнянні з минулими періодами суспільно-історичного поступу, сучасне суспільство досягло високого промислово-виробничого рівня розвитку. Це етап, якому властиві власні нові економічні та світоглядні позиції, разом із тим принципова трансформація життєдіяльності людей. Ми живемо в суспільстві, в якому основні аспекти діяльності зосереджені навколо обробки інформації. Завдяки розвитку інформації в сучасному світі людство рухається до нового етапу розвитку, а саме до постіндустріального суспільства,

головними цінностями постають інформація та знання. Вперше термін «постіндустріальне суспільство» був використаний в 1958 році американським мислителем Д. Рісменом, у контексті проведеного аналізу перспектив ринку праці. Так, Д. Белл постіндустріальним суспільством визначав такий соціум, де головною силою стають високі наукоємні технології та інформація. Натомість індустріальний чи промисловий сектор виробництва втрачає основну роль у суспільних процесах: «постіндустріальне суспільство – це суспільство, в економіці якого пріоритет перейшов від виробництва товарів до виробництва послуг, проведення досліджень, організації системи освіти і підвищення якості життя; в якому клас технічних фахівців став основною професійною групою і, що найважливіше, в якому впровадження інновацій усе більшою мірою залежить від досягнень теоретичного знання» [12, с.57], де існує нова якість життя, яка «вимірюється послугами – охороною здоров'я, відпочинком і культурою» [12, с.171].

П. Друкер вводить в науковий обіг термін «суспільство знань» (knowledge society), де джерелом розвитку стає виробництво знань: «Суспільство знань неминуче буде набагато більш конкурентним, ніж будь-яке інше суспільство за всю історію людства» [43, с.368].

М. Кастельс головними рисами економіки нового типу - мережевого суспільства вважає: інформаціональність, яка пов'язана із продуктивністю та конкурентоспроможністю економічних агентів генерувати, ефективно використовувати та обробляти інформацію, яка базується на знаннях та глобальність, яка характеризується організацією основних видів економічної діяльності в глобальному масштабі. «В світі з'явилась економіка нового типу, яку я називаю інформаційною і глобальною» [58, с.81]. Сучасне суспільство М. Кастельс характеризує як «суспільство мережевих структур, характерною ознакою якого є домінування соціальної морфології над соціальною дією» [59, с.494].

Розуміння постіндустріального суспільства як такого суспільства, яке визначається не лише економічними факторами, а й культурними та

соціальними запропонував Ален Турен. Постіндустріальне суспільство він розумів як «класове суспільство з глибокими соціальними конфліктами, які проявляються, перш за все, в боротьбі між пануючим класом, технократами та професіоналами» [140], де акцент переноситься на наукове програмування, що сприяє постійному оновленню виробництва і створенню систем, які будуть ефективними в прогнозуванні та управлінні. Адже постіндустріальне суспільство прагне контролювати основні процеси, які відбуваються в суспільстві. Це стосується виробництва, споживання, сфери послуг, освіти і т.д. Так як всі процеси в суспільстві відбуваються завдяки розробленим програмам, то, як вважає Турен, таке суспільство, яке прийнято вважати постіндустріальним, можна вважати програмованим. Пануючим класом, який формує всі виробничі програми є технократія, а ті, хто виконує їхній замисел вважаються пригніченим класом, адже виконують ролі, які створені технократією, представниками класу знаючих людей, які досягли свого пануючого становища розумовою працею. В зв'язку з цим можлива класова боротьба.

В програмуючому суспільстві, за твердженням Турена, до пригніченого класу відносяться в першу чергу робочі. Більш того, до даного класу починають зараховувати вчителів та лікарів. І незважаючи на розвиток науково технічного прогресу цей клас не зникне, адже якщо «клас, який контролює володіє здатністю створювати моделі соціального споживання, він ніколи не зможе охопити тих, хто втілює ці моделі на практиці» [140, с.58]. Пануючий клас завжди намагається маніпулювати життям пригніченого класу, тому між ними постійно буде присутня прірва.

Дж. Гелбрейт був переконаний, що корпорація є головним інститутом, а всі важливі рішення тепер мають прийматися колективними знаннями «техноструктурой» [37, с.14], тобто людьми знання. Вони володіють всім процесом виробництва, всіма справами корпорації та приймають всі рішення, адже її мислячим центром. «Техноструктура складається із управляючими корпораціями, юристів, вчених, інженерів, економістів, контролерів, осіб, які

займаються рекламою та торгових працівників [38, с.146]. Техноструктура контролює ринок, а через нього й суспільство. Таким чином, в постіндустріальному суспільстві техноструктура контролює культуру, соціальні процеси і навіть політику.

В історії суспільного розвитку постійно існувала дихотомія капіталу проти робочого класу. Проте сучасна економічна та політична система розвинених країн передбачає зовсім інший розподіл. Зараз же існують багаті, які не мають потреби ні в чому, а також ті, які до цього прагнуть, з іншого боку є менш успішні в економічному плані і бідні, а решта тих хто намагається стати на їхній захист. «Рівність не сумісна ні з людською природою, ні з характером і мотивацією сучасної економічної системи» [31, с.68]. Це пов'язано із різним ставленням до прибутків. Головний акцент тут не стільки на бажанні отримання грошей, скільки на креативності у процесі їх отримання. Це і є джерелом соціального престижу.

Е. Тоффлер вважає, що за умов Третьої Хвилі, тобто постіндустріальної цивілізації, суттєво знижуються темпи економічного зростання, втім, тут воно є більш стабільним [136], розділяє позицію Белла у тому, що за умов постіндустріальної економіки головним засобом виробництва є наукові знання та інформація. Особливі зрушення відбувається у соціальній структурі суспільства, а саме на місце класового поділу приходять професійна стратифікація.

Отже, постіндустріальне суспільство трансформує структуру суспільних відносин, особливий наголос робить на інтелектуальній діяльності людей, зокрема на діяльності фахівців комп'ютерної техніки, спеціалістів по експлуатації медичного обладнання, менеджерів вищої ланки, задіяних у виробництві послуг та інформації.

Більше того, завдяки інформаційній революції у суспільствах сучасного типу власники на засоби виробництва починають втрачати абсолютний контроль над ними, особливо в інформаційній галузі. Адже використовується не так фізична праця, як розумова: «Становлення нового інформаційного

постіндустріального способу виробництва супроводжується змінами як у виробництві, так і в суспільно-виробничих відносинах. Такі зміни виявляються у переході до панування нематеріального виробництва, інтелектуалізації праці та виробництва, зміні класової структури суспільства» [156, с.5]. Відтак, у постіндустріальному суспільстві змінюються і соціально-трудова відносини, оскільки на ринку праці з'являються працівники інтелектуальної праці. Так як, такі працівники володіють і розпоряджаються своїми знаннями як необхідним ресурсом виробництва і виступають як носії унікальних здібностей, вони конкурують між собою в інший спосіб, аніж представники робітничого класу. Таким чином, якщо доіндустріальний спосіб виробництва базувався на фізичній праці, то в постіндустріальному основною складовою продуктивних сил є інтелектуали, які володіють знанням та інформацією.

Зміни, які відбуваються в постіндустріальному суспільстві на перший план виводить творчість, як новий тип діяльності, а її продукт є підкреслює його вмотивованість, незумовлену матеріальними інтересами, а радикальні зміни в організації суспільного виробництва і громадського життя є наслідком не тільки якісних змін у продуктивних силах, але і значних трансформацій у людській психології, змін інтересів та цінностей [52].

Отже, в постіндустріальному суспільстві головне значення мають вже не фізична сила і навіть не енергія, а інформація. Основною продуктивною силою є професіонал, тому що його досвід і знання дозволяють йому відповідати усім вимогам постіндустріального суспільства. Оскільки в постіндустріальному суспільстві система виробництва доходить до автоматизму, то зменшується кількість працівників, які є зайняті в промисловості. Така раціоналізація виробництва дозволяє збільшити продуктивність праці. Разом із тим відбувається зростання капіталу, потреб і відповідно до цього відбувається підвищення кількості робочих місць у сфері послуг. Відтак, постіндустріальне суспільство характеризується наступними рисами. Першою є те, що джерело виробництва є в знанні, яке охоплює всі сфери економічної діяльності через обробку інформації. Наступна риса – економічна діяльність переноситься від

виробництва товарів до надання послуг. У відповідності до скорочення сільськогосподарської зайнятості відбувається скорочення робочих місць у промисловому виробництві збільшуючи їх в сфері послуг. Таким чином, рівень розвитку економіки буде відображати зайнятість і виробництво у сфері послуг. Третьою рисою є збільшення значення професій, які пов'язані із використанням інформації та знанням. Таким чином, потреба у професіоналах і техніках буде вагомішою у порівнянні з будь-якими іншими сферами зайнятості. Це має стати базовим у новій соціальній структурі. Будь-яка технологія є значимою в тій мірі, в якій вона використовується, тому головною характеристикою постіндустріального суспільства є можливість програмування відповідних сфер людської діяльності.

Таким чином, революційні перетворення у системі виробництва, які були привнесені бурхливим розвитком постіндустріальної економіки докорінним чином змінили соціальну структуру “західних” суспільств. Коли раніше панівний клас індустріального суспільства мав монополії на засоби виробництва, завдяки чому і займав панівне суспільне положення, то з настанням інформаційної революції, він позбавляється цього привілею. Більше того, вважається, що в постіндустріальній системі економічних відносин інститут приватної власності робить людину окремим учасником суспільного виробництва, тобто, її становище тут зумовлене тим, наскільки вона самореалізується і наскільки продукти її діяльності чи послуги мають попит і є затребувані іншими членами суспільства. Взаємодія між найманим працівником та капіталістом підмінюється взаємодією між працівниками, які здатні самостійно розвивати власне виробництво і працювати на засадах взаємовигідного партнерства. Така ситуація призводить до гідної матеріальної винагороди, а підвищення матеріального рівня життя постає потенційним стимулом до нової мотиваційної системи, оскільки інтелектуальні здібності людини та її освіченість значною мірою визначають як рівень її доходів, так і соціальний статус.

Разом із тим, постіндустріальна фаза суспільного розвитку має негативні тенденції означені соціально-культурною кризою, яка охопила постмодерні суспільства. Йдеться не лише про занепад традиційної культури, соціальної етики, неспроможність постсучасних формацій відтворювати соціальну структуру суспільства у вигляді відносно стійких соціальних зв'язків, а й про такий специфічний феномен як “постнекласичне рабство”. На відміну від класичного розуміння рабства, за яким раб поставав власністю господаря поруч із іншими знаряддями виробництва, феномен постнекласичного рабства характеризується прагненням поневолення насамперед свідомості цілковитого суб'єкта.

Оскільки постіндустріальне суспільство є також суспільство споживання, за якого спостерігається потужний фінансовий обіг, опосередкований значним зростанням обсягу грошової маси і відповідно їх купівельною спроможністю. Все це змінює характер залежності суб'єктів від усталеної системи суспільного виробництва. Так, поруч із залежністю від матеріальних об'єктів, зі становленням нової фази суспільного розвитку - постіндустріальної, особливої актуальності набуває так назване віртуальне рабство, або потужна залежність від віртуально-інформаційних технологій.

У зв'язку зі швидкими змінами які відбуваються сьогодні, те, що вчора було ще модним сьогодні вже є застарілим. Популярною формою швидкого отримання та передачі інформації виступає інтернет, як наслідок, такий новий соціальний простір, як кіберпростір змінює не лише поведінку людей, але й їхнє мислення. «Кульмінаційною точкою стане кібернетичне суспільство фахівців, які ієрархізовані відповідно до їх здатності споживати і змушувати інших споживати дози влади, необхідні для функціонування гігантської соціальної машини в якій вони будуть одночасно програмою і відповіддю. Суспільство експлуатованих експлуататорів в рівності рабства» [20, с.65].

Особливого поширення даний вид рабства набуває в останні роки, що пов'язано з якісним стрибком у розвитку Інтернету та використання соцмереж. «Підлітки та діти настільки знайомі із технологіями медіа, віртуальною

реальністю та Інтернет-комунікаціями, що не уявляють свого життя без них, стають навіть залежними від мережі, все менше пізнають навколишню дійсність. А молодь і люди середнього віку варіюють між двома просторами, які для них рівноцінні і необхідні» [39]. В результаті, на сьогоднішній день можна констатувати, що Інтернет перестав бути просто системою зберігання й передачі інформації й став прошарком реальності й сферою життєдіяльності величезної кількості людей. В результаті цього, в користувачів комп'ютерних мереж виникає цілий ряд психологічних феноменів – інтересів, мотивів, цілей, потреб, а також форм психологічної й соціальної активності, безпосередньо пов'язаних із цим новим середовищем. Серед таких феноменів усе більшої актуальності набуває проблема використання інтернету. Кіберпростір дозволяє людині виглядати кращою ніж вона є насправді, таким чином створює імідж, що не відповідає дійсності.

З одного боку, швидке володіння інформацією значно спрощує життя, з іншої сторони – це досить легко переростає в залежність, причиною якої є наша неспроможність чи небажання розпоряджатися власним життям та часом. Проте, знання в мережі Інтернет виступають у відчуженій формі, «фіксуються за допомогою слів, логіки та образів» [112, с.125].

Зазвичай розуміння віртуальної реальності передбачає асоціацію з комп'ютерними іграми, а ні в якому разі не асоціацію з духовним, це світ сайтів, ігор, та комп'ютерних вірусів. Таким чином, людина потрапляючи в віртуальний світ може діяти самостійно. Інтернет дає нам змогу жити іншою реальністю, де ми створюємо собі бажаний образ. Ми тікаємо в кіберпростір, щоб знайти додаткову свободу, можливості, подолати певні заборони, отримати нові стимули врешті решт. Такий симулякр реальності замінює реальне спілкування на імітацію комунікації та почуттів. Так, замість реального прояву почуттів ми використовуємо “like”, що дозволяє визначити коло інтересів користувача, його активність та відношення до певної ситуації, що відображене у анонімній та напіванонімній можливості коментування на Інтернет форумах, блогах тощо. В мережі ми відчуваємося більш розкутими, ніж в реальному

житті, можемо взагалі жити іншим життям не відчуваючи майже ніяких обмежень. Безпека та анонімність гарантована. Разом з тим, в Інтернеті панують свої правила та закони. Таке існування в віртуальній реальності дозволяє нав'язувати користувачу соціальних мереж свої правила, та способи існування, маніпулюючи при цьому індивідом.

Але маючи бажання отримати додаткові переваги, іноді отримуємо купу недоліків, потрапляємо в пастку ще більших обмежень. Тоді треба просто вчасно зупинитись, припинити пливати за течією, як би приємно це не було. І досить часто ця залежність від інтернету, чи “свобода” вганяє нас в рабство. В колах психологів все частіше говорять комп'ютерну наркоманію, втрату відчуття реальності, про проблему самоідентифікації та ін... Підміна реального світу віртуальним призводить до втрати цілісності особистості, актуалізує цілу низку проблем стосовно саморозвитку та самореалізації особистості [47, с.185]. Інтернет має вплив не тільки на людину, її пріоритети та характер, але й на суспільство в цілому. Це проявляється в виникненні інтернет-магазинів, інтернет-співтовариств, концентрування значної кількості мас-медіа в Інтернеті і т.д.

Завдяки мережі Інтернет новий тип співтовариств, який побудований на культурній та духовній близькості людей. Проте таке співтовариство перетворює людину у “запрограмовану машину”, але для інших – це засіб для розкриття внутрішнього світу. Суспільство, таким чином розділяється на людей які живуть в інтернеті, при цьому люблять та переживають, тобто кіберсоціальних, а саме таких, які є амбітними, соціально-активними, але вони живуть в іншій реальності - кіберпросторі. Переважно до такого типу переходять люди, які сприймають Інтернет, як засіб досягнення цілей, при чому таких стає досить багато. Так, подібні комунікаційні практики відрізняються більшою мобільністю і відповідно так званою “віртуальною реальністю”.

Постіндустріальне суспільство відображає переваги у розвитку сучасного суспільства та людини. Перш за все, це пов'язано із взаємозв'язком людини та комп'ютера. Більше того, комп'ютер перебирає на себе ряд функцій одночасно,

включаючи в себе книги, музичні інструменти та засоби масової інформації. Така особливість інформації як різноаспектність може бути розглянута з різних боків та самостійно узагальнена. Завдяки комп'ютерним розрахункам можна побудувати динамічну модель ідеї, а також отримати не лише дані, а наочну модель. Ці властивості дають змогу на протиставляння людському розуму. Така взаємодія людини та комп'ютера останнім часом стає органічною. Технології розумних натовпів несуть загрози, які пов'язані в першу чергу із загрозою свободі, адже повсюдна комп'ютеризація веде за собою всюди суцільний нагляд, даючи можливість для поголового відстеження дій людини. Наступною загрозою є загроза якості життя: від особистих страхів до погіршення якості співжиття, в суспільстві, коли не ясно, чи жити в інформаційному товаристві зручніше, чи воно швидше роз'їдає розсудливість і ввічливість. Та загроза людській гідності: чим більше людей передоручають все більше сторін свого життя симбіотичному спілкуванню з машинами, тим бездушнішими та нелюдимими ми стаємо [115].

Відомим є той факт, що законодавство сучасних країн всіляко намагається втрутитися у свободу слова в Інтернеті. Проте, усі законопроекти і рішення ради порушують міжнародні принципи регулювання інформаційного простору, обмежують конституційні права людини. Як справедливо зазначають експерти Інтернет не може регулюватися на державному рівні, оскільки інформаційна діяльність у глобальній мережі тотожна конфіденційності спілкуванню чи отриманню інформації запитом.

В інтернеті існує так званий мережевий етикет – неформальний кодекс поведінки, що регулює спілкування користувачів між собою. Згідно з ним під час електронного спілкування необхідно керуватися усталеними правилами.

Чому ж людина, яку поважають, яка вважається професіоналом своєї справи і до того ж - доволі приємним співрозмовником у очному спілкуванні, іноді дозволяє поводитися собі зовсім інакше під час взаємодії в інтернеті. Вочевидь, причиною тут - відчуття неспроможності того, що відбувається. Адже по-суті, звертаючись у мережу - ми взаємодіємо з монітором та

клавіатурою, які не мають жодних емоцій, які не можуть ні заперечити, ні (тим більше) звинуватити нас у некомпетентності.

Крім описаної вище практики психологічної залежності, реклама в інтернеті є інструментом маніпуляції людської свідомості - проведення рекламних кампаній на популярних веб сайтах, спеціально підібраних для рекламування відповідного проекту, реклама у пошукових серверах. Реклама в Інтернеті вже давно зарекомендувала себе як найдешевший та найефективніший спосіб просування товарів та послуг і, один із дієвих, який дозволяє формувати керованого споживача.

Ще однією із своєрідних практик постсучасного рабства, яка тісно пов'язана із попередніми є боргова кабала. Варто наголосити, що однією із причин, які вганяють людину в боргову кабалу, а поруч з тим примусову працю є мінімальна заробітна плата.

Отримання бажаної речі є фрустрованим задоволенням, аніж реалізованим бажанням, а кредит є «дисциплінарним процесом вимагання заощаджень і регулювання попиту» [14, с.10].

В постіндустріальному суспільстві фетишизація речей стала закономірністю і з кожним днем набуває все нових масштабів, а кредит слугує задоволенням бажань населення. Створюється система речей, в якій перетинаються технічна система та система індивідуальних потреб.

Безперечним є те, що людина за своєю суттю є гедоністичною істотою і прагне отримати якомога більше від життя. «Повсякденність являє, таким чином, цікаву розмаїтість ейфорії від комфорту і пасивності і “похмуру насолоду” від усвідомлення можливості жертв, які приносяться долі. Все це складає специфічну метальність чи, швидше, “сентиментальність”» [14, с.18]. Строга періодичність зміни модних образів, прагнення внушити споживачу те, що, як тільки з'являється новий товар, потрібно замінити наявний товар, новим, не дивлячись на те, чи відповідає він якості наявного товару. І це стосується не лише одягу, а є поширеним на більшість категорій товарів споживання (телевізори, автомобілі і т.д.). Якщо мода диктує, що кожні три роки ти маєш

змінювати автомобіль, який може ще їздити десятки років, то за весь цей період тобі потрібно декілька автомобілів замість одного, тобто відбувається гонитва за модою, тим самим спонукаючи людину до активних дій. В основі моди лежить старіння предметів, та таким чином в основі масової культури лежить старіння традиційних цінностей. Масова культура виступає таким середовищем, в якому змінюються знаки, її імперативом виступає вимога актуальності, сучасності, функціональної пригодності для людини-споживача. «Своїм числом, збільшенням, надлишком форм, грою моди, всім тим, що в них виходить за рамки простої функції, речі лише тільки симулюють соціальну сутність – статус, це знак призначення, який даним лише деяким від народження і якого більшість, з огляду на інше призначення, ніколи не могло б досягти» [14, с.85]. Дискурс речей та їх виробництва структурує поведінку людини таким чином, що домінування речей (товару, об'єктів) створює такі умови, що позначають володіння речами окремого класу. У людини виникає прагнення володіти речами тим самим створюючи момент насолоди. За даних умов створюється неусвідомлене сприйняття соціальних норм та стандартів. Таким чином людина перетворюється на “раба речей”, адже в наслідку нав'язання псевдо потреб людина прагне придбати не лише пропоновані товари, але й набагато ширший спектр, який пов'язаний із торговою маркою чи брендом. Отже, завдяки рекламі, яка нав'язливо спонукає купувати речі завдяки управлінню бажаннями, все несвідоме переходить в реальне. Для людини реальне стає «потокотом бажань», а людина живе в постійному виборі між більшим та меншим задоволення, а споживання стає обов'язком. А якщо на споживання не вистачає грошей, то їх можна отримати в кредит. Таким чином, споживання характеризується як «система комунікацій та обміну» [14, с.124], і має знакову природу. Бажання реального заміщуються знаками реального, як приклад гроші заміщуються кредитом.

Реклама та виробництво є основним генератором виникнення потреб які спрямовані на споживання індивідом, адже люди впізнають себе в оточуючих їх предметах споживання, знаходять свою душу в своєму автомобілі, квартирі,

ексклюзивному одязі [84, с.12–14]. Реклама підміняє завдяки своїй масовості та поширеності підмінює собою справжні соціальні цінності. Від інформації про той чи інший товар реклама перейшла до сприяння його збуту шляхом навіювання, більше того, сьогодні її метою є управління споживанням.

Створення та стимуляція споживчого попиту шляхом створення штучних потреб економікою держави демонструє практику споживання дешевої віртуальної продукції, що відбувається завдяки рекламі, апелюючи до індивідуальних бажань споживача, досить часто є простою “гонитвою за модою” та бажанням до все більшого накопичення.

Постіндустріальне суспільство формує нову систему поведінки де людина рівняється на тих, хто живе в розкоші, і прагне до такого рівня життя. «В умовах підвищуючого рівня життя не коритися системі здається соціально безглуздом, і вже тим більше в тому випадку, коли це обіцяє відчутні економічні і політичні невигоди, і погрожує безперервній діяльності цілого» [84, с.2]. Така манера масової поведінки формує керованого “раба речей”. Зазвичай такий раб «не усвідомлює, що він – раб» [164, р.137].

Отже, в постіндустріальному суспільстві рабом є людина, яка добровільно, що може бути усвідомлено чи неусвідомлено, самотійно стає жертвою обставин, перекладаючи свою вину на іншого. Тобто, людина яка перебуває в залежності від іншої особи, політичній, економічній чи духовній та втратила свободу дій. Отже, рабство в постіндустріальному суспільстві набуває нових проявів.

Людина поступово перетворювалася на гвинтик у величезному корпоративному організмі, що працює в одному напрямку – для товару, заради товару. Товар – культ і новий “бог” нинішнього світу, а людина – його раб, причому раб, який самотійно прирік себе на цю роль. Якщо проаналізувати асортимент товарів, пропонованих споживачеві, виявляється, що на сьогодні тільки близько 30 % товарів відповідають базовим потребам людини. Під потребами, як правило, в науковій літературі розуміється потреба суб’єкта в чому-небудь, для задоволення якої необхідні ті чи інші форми активності, той

чи інший предмет [152, с.39-40]. Задля задоволення потреб людина часто вимушена працювати на декількох роботах. Постійна заклопотаність своїм матеріальним становищем, людина втрачає себе як особистість, при цьому потреби ніколи не є задоволеними в повному обсязі.

Отже, постіндустріальне суспільство реалізує прагнення людини до речей: «Людину визначають речі» [14]. Людина стає залежною від речей, що створює відповідні відносини у суспільстві. Така залежність відповідно сприяє руйнації зв'язків між людьми, їхні відносини стають поверховими. Більш того, навіть між близькими людьми відносини перетворюються швидше на економічні, втрачаючи при цьому моральний аспект. Таким чином, формується суспільство зі «слабкими зв'язками» [10], що обумовлює зміну ціннісної системи людини, завдяки чому вона стає залежною від «модних» речей, адже реклама та мода займають домінуюче становище у постіндустріальному суспільстві. Людина в постіндустріальному суспільстві стає несамоцінною та залежною. Це суспільство є «ерою порожнечі та імперією ефемерного» [76]. Людина в такому суспільстві спрямована лише на споживання, адже воно постійно стимулює потреби, що призводить до жадоби та ненаситності. За таких темпів суспільного розвитку, а саме прискорення темпів виробництва, що пов'язане із автоматизацією, значний акцент переноситься на час, адже хвилини невиконання завдань коштують значно дорожче ніж раніше. З іншого боку, швидкі зміни детермінують виникнення нових непередбачуваних проблем, які в свою чергу вимагають використання значно більшої кількості інформації для їхнього вирішення. Нові образи поширюються досить швидко завдяки засобам масової інформації, що сприяє вибору саме цього товару, який є більш покращеним і відповідно дорожчим. З індустріальною революцією, яка спричинила широкий розвиток засобів масової інформації, що відповідно і змінило характер повідомлень. Крім тих повідомлень, які ми отримували, що мали характер закодованих і незакодованих, зростає кількість повідомлень, які є закодованими та заздалегідь цілеспрямовано підготовлених. Оскільки телебачення, радіо, газети та інші засоби масової інформації мають широкий

діапазон свого поширення то і відповідно збільшується і кількість повідомлень в тому числі і тих, які можуть нести приховану інформацію, що наштовхує людину на прийняття хибних рішень та невиправданого марнотратства.

Багатоманітність асортименту та створення штучних потреб сприяють виникненню ситуації, коли не речі служать людям, а люди речам, коли речі не використовуються практично, а є швидше ознакою багатства та престижу. Така багатоманітність образів, та жага до постійного накопиченні людиною досить часто змушує людину користуватися кредитом, адже це допомагає нам отримати річ відразу ж. Отже, постнекласичне рабство є прикладом того, що людина страждає від того, що сама створює. Високі споживацькі стандарти є умовою для постійної безперервної праці. Адже, купуючи у суспільства, як ми вважаємо свободу, ми відчужуємо на його користь свій майбутній робочий та вільний час. Такий примус до сплати кредиту є основним інструментом керування людиною уже протягом багатьох років.

Країни, які вступають в постіндустріальну фазу суспільного розвитку характеризуються перетвореннями у всіх сферах суспільства в тому числі і на рівні господарювання. Оскільки наукоємні технології, знання та інформація стали базою постіндустріального суспільства, а це потребує постійної безперервної освіти та підвищення кваліфікації, тому головний акцент переноситься на людський капітал. Відповідно людина постає основним компонентом суспільного прогресу, адже є головною продуктивною силою економічного розвитку. Все це спричиняє формування нового працівника, який повинен бути здатним до освоєння нових технологій за малий проміжок часу та швидко пристосовуватися до наукових та технічних новинок. Що потребує постійного оновлення знань, а жорстка конкуренція обумовлює безперервне навчання протягом всього життя.

Кожен тип економіки мав відповідні потреби людини. Так, для індустріальної економіки була характерна орієнтація на матеріальні потреби. Постіндустріальна економіка обумовлює акцентування уваги на потребах соціального плану, таких як освіта, медицина і т.д., при цьому головним є

можливість самореалізації людини. Соціальні орієнтири, які виникають у постіндустріальному суспільстві спрямовані на задоволення духовного, внутрішнього та інтелектуального розвитку, а не виключно інтересів у сфері матеріальних благ. Таким чином значна увага приділяється інноваційній діяльності, яка пов'язана з використанням нових знань. Освітній простір набуває нової форми завдяки новим онлайн курсів та інших комп'ютерних програм. Освітній простір тепер не залежить від місця знаходження, як студента чи школяра, так і викладача. Отже, головним ресурсом постіндустріального суспільства постає інтелектуальна діяльність, змінюючи як соціальні так і економічні відносини. Відповідно збільшується конкурентоспроможність компаній, адже їхня специфіка діяльності побудована на інноваційних впровадженнях. Основна увага переноситься на генерацію нових ідей, де головною рушійною силою науково-технічного прогресу виступає сама людина.

Отже, починаючи з ХХ століття у найбільш розвинених країнах помітна тенденція оновлення змісту праці, що є умовою і характерною рисою економічного розвитку країни – заміщення фізичної праці розумовою. На відміну від індустріального суспільства, де основне співвідношення базувалося на зв'язку “людина-машина”, в постіндустріальному суспільстві цю систему змінюють взаєностосунки “людина-людина”. Така система направлена на розвиток особистості та на перший план виводить цінність людини та духовне середовище, яке визначатиме прогрес постіндустріального суспільства. Адже головним ресурсом постіндустріального суспільства є вміння та здібності людини, її інтелектуальний та соціальний потенціал. Застосування набутих знань в процесі виробництва створює основне джерело додаткової вартості, при чому роблячи людину з її працею базовим механізмом постіндустріальної економіки.

Відтак, основою постіндустріального суспільства є розвиток сфери послуг та інформації, та поряд з цим відбувається зміна характеру людської діяльності, адже освоюються нові типи ресурсів. Більш того, крім розвитку

сфер послуг постіндустріальне суспільство передбачає розвиток секторів, які пов'язані із продукуванням знань.

В постіндустріальному суспільстві саме людські якості, а не природні ресурси визначають конкурентоспроможність країни. Адже, людський капітал, розвиток освіти та професіоналізм людей є основою для створення потужного соціально-економічного потенціалу держави. Відомо, що чим більше працівників мають вищу освіту, тим вищий рівень життя в країні. Відповідно і зростає попит на фахівців з вищою освітою як в нашій країні, так і у світі загалом. Така затребуваність відображає ступінь розвитку виробництва.

Свобода вибору у постіндустріальному суспільстві підмінюється подібною різноманітністю образів того ж самого, доступність – видимістю вибору того ж самого. Людина постійно прагне до накопичення. Така ілюзорність у доступності речей та товарів і породжує порожні потреби. Штучне створення ненаситності, або як пишуть постмодерністи “ілюзія нестачі”, перетворює свободу вибору та споживання на залежність від того чи іншого товару та, в свою чергу на залежність як від виробника, так і від ринку. Свобода вибору підмінюється свободою споживання того чи іншого товару, асортимент якого є заздалегідь визначеним.

Таким чином, в постіндустріальному суспільстві рабство може визначатися не так в взаємозв'язку із експлуатацією праці та позбавленням волі, як в екзистенціальному сенсі ментально-психологічної залежності поруч із відомими нам традиційними практиками рабства, що мають, насамперед, економічне природу (торгівля людьми, дитяча праця, боргова кабала, примусовий шлюб). Отже, постіндустріальні практики потужної залежності мають переважно психологічне підґрунтя. Йдеться про заангажованість речами та віртуальне рабство, які набувають своєї особливої актуальності саме в постіндустріальну добу. Варто зазначити, що між цими практиками не існує чітких розмежувань, оскільки одна й та ж сама людина може перебувати в кількох формах фактичної залежності. Співіснування різних форм рабства у постіндустріальних суспільствах, враховуючи економічне рабство, дає підстави

багатьом сучасним науковцям використати цей термін як своєрідну метафору для позначення усієї постсучасної формації.

Постнекласичне рабство перетворює людину на специфічну форму товару на ринку праці, позбавляючи її права вибору. Залишаючись при цьому економічним феноменом, рабство продовжує своє існування у всіх можливих формах, декотрі з яких є невідчутними, на перший погляд, і навіть деякою мірою приносять задоволення від «поневолення».

У вузькому сенсі, феномен постнекласичного рабства – це, насамперед, ментальне, усвідомлене чи неусвідомлене поневолення людини сучасною системою виробництва-споживання, пов'язане із бурхливим розвитком промислового виробництва, виробництва послуг та науково-технологічних засобів комунікацій, інформаційних наукоємних технологій тощо. Людину фактично перетворено на “раба речей” (послуг) на відміну від класичної (традиційної) форми рабства – рабства від людей.

Отже, у процесі суспільно-історичного поступу можна виокремити кілька типових форм рабства, які мають відповідне їм специфічне значення, а саме рабство як соціально-економічний інститут, інкорпорований у соціальну структуру суспільства, як модель соціально-економічної залежності, основу якої складає нелегітимна експлуатація людського ресурсу, та постнекласичне рабство, яке набуває конотації специфічної – екзистенціально-психологічної залежності. Відтак, можна констатувати своєрідну еволюцію даного феномену від його соціально-економічного втілення до духовно-ментальної форми актуалізації. І в першому і другому сенсах рабство відтворює свою незмінну природу, а саме тяжіння до абсолютної залежності, характер якої зумовлений усталеною системою суспільно-виробничих відносин.

Висновки до другого розділу.

В античному світі рабство було міцно закарбоване в суспільній свідомості і не викликало жодного сумніву у своїй легітимності. Рабство стало інкорпорованим у соціальну структуру суспільства разом із становленням

рабовласництва. Рабів можна купити та продати, господар може розпоряджатися їхнім життям як вважає за потрібне. Мотивацією рабів до праці є зазвичай система мінімальних заохочень чи покарань, та майже нічим не обмежена влада господаря над ними. Інститут рабства особливості суспільного життя на відповідних стадіях розвитку людства. Для класичного рабства людина поставала як об'єкт відносин власності.

Історичними формами інституалізації неволі виступала рабство та кріпацтво. І хоча було прийнято низку документів, які мали на меті викоринити і повністю делегітимізувати ці ганебні явища, де-факто вони існували ще тривалий час (а рабство як відомо існує і досі) і звільнення від них вимагало виконання низки умов. Адже, як раби так і кріпаки, для того, щоб стати власниками своєї землі повинні були викупити її у поміщика, оскільки право власності визнавалося за поміщиками, в тому числі і на селянський наділ, а селяни були лише користувачами цієї землі.

Оскільки юридичного права на рабовласництво в даний час не існує, то не існує і класичного рабовласництва як форми власності та способу суспільного виробництва, та вірогідно, що в країнах, які вважаються «слаборозвинутими», заборона має лише декларований характер. Натомість реальним регулятором суспільного життя постає неписаний закон – звичай. Більше того, коли в постіндустріальних країнах рабство є результатом економічного розвитку, то в країнах, що трансформуються, дане явище виступає його причиною, тому найпоширенішими практиками рабства в суспільствах «перехідного типу» є традиційні, які на сьогоднішній день мають статус морально-правового злочину.

В постіндустріальному суспільстві рабство розуміється не тільки в взаємозв'язку із експлуатацією праці та позбавленням волі, а насамперед як духовна залежність. Так, поруч із традиційними, відомими нам, практиками рабства, що мають економічне підґрунтя, такими як: торгівля людьми, дитяча праця, боргова кабала, примусовий шлюб, в постіндустріальному суспільстві виокремлюють наступні практики рабства, що мають психологічне підґрунтя, а

саме: заангажованість речами, або об'єктами, та віртуальне рабство, яке набуває своєї особливої актуальності саме з розвитку інформаційних технологій. Постнекласичне рабство перетворює людину на специфічну форму товару на ринку праці, позбавляючи її права вибору. Залишаючись при цьому економічним феноменом, рабство продовжує своє існування у всіх можливих проявах, декотрі з яких є невідчутними, на перший погляд, і навіть деякою мірою приносять задоволення від “поневолення”.

Тут рабство можна визначати як внутрішній стан особистості, яка ззовні відносно вільна у всіх відносинах, адже людей можна розділити за психологічним принципом та виокремити тих, які прагнуть до свободи, незважаючи на умови утримання та тих, які навіть не думають про звільнення. Така “рабська психологія” зберігала своє існування на всіх етапах суспільного розвитку та продовжує своє існування і сьогодні. Не зважаючи на те, що рабство змінювалося у своїх формах, воно завжди відображало своєрідну потребу у залежності. Більш того, коли всі практики володіння людиною людиною набули нелегітимного, неінституціалізованого характеру, воно набуває нових форм, які можна визначити як некласичне (сучасне) та постнекласичне рабство.

На відміну від існування класичної форми рабства, за якого суспільство було поділене на дві категорії – господарі та раби, в постіндустріальному суспільстві виникають принципово нові форми поневолення, а саме відношення залежності «пан-раб» змінюється на відношення залежності «людина-річ» чи «людина-інформація» у сенсі потрапляння свідомості у повний полон уречевленого світу, знакових символічних систем, кредитної кабали тощо.

РОЗДІЛ 3. РАБСТВО ТА СУЧАСНЕ УКРАЇНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО

3.1. Постіндустріальний контекст українського суспільства

У попередньому розділі зазначено, що постіндустріалізм обумовлює трансформацію усієї системи суспільних відносин. Змінюється система інтересів у сфері праці та ціннісних орієнтирів в цілому суспільного розвитку. Так, зміни в економіці та сфері зайнятості спричиняють збільшення частки кваліфікованих працівників зокрема в сфері інтелектуальної праці. На даному етапі суспільного розвитку змінюється і сам характер праці. Вона стає більш індивідуалізованою та має аспект творчості, що передбачає підвищення кваліфікації, безперервне навчання та підвищення мобільності робочої сили: «Нові робочі місця потребують визначеної формальної освіти, а також вміння на практиці застосовувати теоретичні і аналітичні знання. Вони вимагають деякого іншого підходу до роботи і іншого образу мислення. А саме головне, вони вимагають, щоб у працівника виробилася звичка до постійного навчання і набуття нових знань» [43, с.365].

Було також з'ясовано, що за своєю суттю постіндустріальна економіка є направленою не лише на забезпечення фізіологічних потреб людини, а в першу чергу на забезпечення потреб, більш високого порядку, а саме тих, що сприяють всебічному розвитку людини. Як слушно зауважує вищезгаданий Тоффлер існує «економіка шлунку» та «економіка душі». В постіндустріальному суспільстві людські інтереси та потреби в більшості випадків редукуються до споживацької моделі поведінки, що яскраво відображається у заангажованості людиною тією чи іншою річчю. Так псування старої речі було заздалегідь спланована виробником, передбачало появу нової більш удосконаленої моделі, яка є останньою новинкою технічного прогресу на ринку. В випадку, коли суспільство є недостатньо забезпеченим потреби людей є незмінними та зводяться до «потреб шлунку». З покращенням матеріального становища потреби людини набувають більш індивідуалізованого характеру, адже «чим швидше змінюється суспільство, тим більш короточасні потреби»

[137, с.54], таким чином, потреби людини змінюються співвідносно зі змінами суспільства і відповідно покращення матеріального становища суспільства обумовлює зміну потреб. Іноді ці зміни є незначними і реклама не завжди може контролювати зміну позицій, проте це є відображенням повсякденного життя людини і демонструє відчуття нестабільності в суспільстві.

Питання на скільки українське суспільство дотичне до постіндустріальних перетворень на сьогодні є відкритим. Однак, ті трансформації у структурі постсучасного виробництва, а саме прогресуюче скорочення працівників у сферах промисловості, будівництва та сільського господарства є реаліями українського економічного життя. Так, серед західноєвропейських учених поширена думка, що головним критерієм входження країни до постіндустріальної фази суспільного розвитку є панування інформаційного ресурсу та показник послуг (близько 50% має припадати на сферу послуг).

За підрахунками українського вченого В. М. Глушкова обсяг управлінської інформації збільшується у квадратній пропорції у відношенні до темпів зростання матеріального виробництва. Адже перетворення знань у виробничий ресурс означає, що додаткова вартість забезпечується застосуванням знань працівника та інтелектуальним потенціалом. «Знання, як і інформація, перетворюються на безпосередню продуктивну силу, основний лімітуючий ресурс відтворюваного процесу, визначальний фактор економічного зростання та розвитку» [25, с.125]. В аграрній економіці таким ресурсом виступала земля для обробітку, в індустріальній – наявність капіталу, а в інформаційним таким фактором є знання людини. Індустріальна економіка головний акцент робила на кількісному показнику, постіндустріальна ж орієнтує виробничий процес на задоволення індивідуальних потреб споживача. Таким чином, постіндустріальна економіка характеризується виробництвом сфери послуг, освіти, медицини тощо, які впливають на розширення творчого потенціалу людини. В даній системі людина стає над виробництвом, адже основним джерелом праці тепер виступають знання, а основним типом праці є

творча праця. Поруч із сферою матеріального виробництва, збільшується кількість працюючих у духовній сфері, що пов'язано із задоволенням духовних потреб, тобто «постматеріальних потреб, пов'язаних із забезпеченням повноцінної освіти, можливостями повної реалізації своїх здібностей у різних видах продуктивної праці, гуманізацією всієї багатогранності суспільних відносин, гармонійними сімейними відносинами, незалежним відпочинком та ін.» [26, с.73]. Більше того, помітна тенденція формування нової етики та культури праці, що в свою чергу веде до зміни поширених розвитком індустріального виробництва основних форм відчуження праці від людини, та перетворення творчого потенціалу особистості на самоціль виробничого процесу.

Оскільки, перехід суспільства від індустріального до постіндустріального періоду суспільного розвитку в першу чергу пов'язаний зі змінами в економічній системі, то відповідно до цього відбуваються зміни в системі управління підприємством, що вимагає удосконалення технічної бази, та відкриття нових можливостей на ринках, що сприяє загостренню конкуренції. Україна, за даними оцінювання Індексу конкурентоспроможності 2011-2012 рр. посіла 82-ге місце серед 142 країн з індексом конкурентоспроможності 4.0 [168], що необхідно потребує використання інновацій у виробництві, розробки програм, які мали б підтримку на державному рівні та формування сприятливого інформаційного середовища. Виділяють такі основні риси постіндустріального виробництва: а) гуманізація техніки, що полягає у зведенні до мінімуму важкої фізичної та монотонної праці, поширенні праці творчого характеру; б) підвищення науко- та інтелектомісткості виробництва, пріоритет високих технологій; в) мініатюризація техніки, що дозволяє індивідуалізувати та диверсифікувати працю включених у виробництво людей; г) екологізація виробництва, що передбачає комплексне використання сировини, заміну її новими матеріалами, використання маловідходних та безвідходних технологій, запровадження суворих природоохоронних стандартів тощо; д) поєднання

локалізації та глобалізації виробництва на основі різного роду (у т. ч. інформаційних) мереж [87, с.440].

Негативним фактором, що не дозволяє поки що говорити про високий рівень конкурентоспроможності України є перш за все, негативні тенденції у сфері трудової міграції, а саме виїзд з України кваліфікованих працівників промисловості та сільського господарства, спеціалістів у сфері ІТ – економіки, а також науковців. А. Чухно зазначає, що лише 16 % господарського комплексу України спроможні працювати в умовах відкритого конкурентного ринку, 28,1% потужностей є безнадійно застарілим, 55,9% потребують негайної модернізації, що, однак, жодним чином не гарантує виживання на світовому ринку товарів і послуг [155, с.49–53].

Щодо реалій економічного життя в Україні декотрі експерти зауважують, що інтенсифікація участі українських підприємств в міжнародних виробничих ланцюгах не може виступати пріоритетом економічної політики. Адже у такому випадку Україні відводиться роль постачальника продукції з низьким ступенем обробки або виконавця простих складальних операцій. «Виробництво буде зосереджено на окремих низько технологічних стадіях, що генерують незначну додаткову вартість, проте потребують високих затрат праці (робоча сила в Україні є привабливою для ТНК саме з огляду на її низьку вартість). Досягнення прогресивних структурних змін в економіці є неможливим. Збільшення обсягів додаткової вартості через технологічне оновлення виробництва та підвищення продуктивності праці можливе у рамках самодостатніх, незалежних галузей промисловості» [171, р.161].

Така позиція є вельми слушною, адже відомо, що від ступеня конкурентоспроможності в інноваційній сфері залежить впливовість держави. На сьогоднішній день, головне джерело інновацій, які б сприяли розвитку конкурентоспроможності, тобто науково-дослідницькі установи розташовано в Києві, Харкові, Дніпропетровську, Донецьку, Львові та Одесі (68% організацій, що виконують НДДКР), в Дніпропетровській та Харківській областях сконцентровано п'ята частина підприємств України, що впроваджували у

виробництво інновацій та випускали вперше в Україні нові види продукції машинобудування [111]. Оскільки інформаційні технології формують нові можливості виробництва, а конкурентоспроможність економіки залежить від міри впровадження нових технологій в галузях промисловості та сільському господарстві. Так, сучасні українські дослідники даного питання виокремлюють такі складові спроможності до інновацій: інтелектуальний рівень і творча, тобто креативна готовність населення, насамперед тих його категорій, що виступають як безпосередній суб'єкт інтелектуальної праці; рівень ресурсного забезпечення інноваційної діяльності в межах держави, регіону, галузі, підприємства, мається на увазі, інформаційна база, матеріально-технічне оснащення, професійна підготовка і кадрова підготовка в інноваційній сфері; фінансування та стимулювання відповідних видів діяльності та інноваційних процесів [22].

Перехід України до постіндустріальної стадії суспільного розвитку пов'язаний із творчою діяльністю людини, зростанням її культурного та освітнього рівня, інтелектуальної праці та людського капіталу.

Один із представників вітчизняної парадигми А. Чухно відмічає, що перехід до повноцінного постіндустріального суспільства в Україні повинен здійснюватися шляхом науково-технічного прогресу, структурної перебудови матеріального виробництва, зростання продуктивності праці, зменшення обсягів зайнятості, широкого перетікання робочої сили у сферу послуг, всебічного піднесення культурно-технічного та науково-технологічного рівня працівників [155, с.53].

Справді, в рамках переходу України від індустріальної до постіндустріальної стадії суспільного розвитку відбуваються ті зміни, які були акцентовані провідними розробниками теорії постіндустріального суспільства, а саме: революція в технологічній сфері суспільства, суттєві технологічні зрушення пов'язані із впровадженням наукомістких енергозберігаючих та ресурсозберігаючих технологій. Адже, «першою і найпростішою характеристикою постіндустріального суспільства є те, що більша частина

робочої сили вже не зайнята у сільському господарстві й обробній промисловості, а зосереджена у сфері послуг, до якої належать торгівля, фінанси, транспорт, охорона здоров'я, індустрія розваг, а також сфера науки, освіти й управління» [12, с.18].

Україні потрібно зробити акцент на збільшення інтелектуальних процесів в межах країни, адже створення такої інтелектуальної системи дозволить вийти українцям на світовий ринок економіки. Адже Україна має достатньо потужний потенціал для цього.

На сьогоднішній день спроба входження українського соціуму в загальноєвропейський економічний, політичний та соціальний простір свідчить про наявність української молоді відповідного, насамперед творчого ставлення до трудових відносин. На відміну від попереднього покоління, яке знало як «має бути», сучасне покоління має більш ширші погляди, пріоритети і вподобання, серед яких, крім матеріального добробуту, яке було центральним орієнтиром з часів формуванням ринкової цивілізації, на перший план виходять такі духовні орієнтири як індивідуальний успіх, визнаність у суспільстві, професіоналізм у справі якій присвячуєш життя, конкурентоспроможність. Така орієнтованість українців свідчить про усвідомлення ними необхідності побудови постіндустріального суспільства. Економічні, соціальні, культурні процеси формують у суспільній свідомості людей зразок успішної людини як ідеал, відповідно до цього індивідуальний успіх та життєві досягнення поступово входять до числа найважливіших цінностей сучасної особистості.

Неабияке значення у прагненнях сучасної молоді високого професіоналізму та досягнення успіху у своїй професійній діяльності має імператив суспільного визнання, що безпосередньо пов'язане із розвитком здібностей та можливостей. Таке визнання залежить від багатьох чинників, а саме: від репутації, духовного чи інтелектуального багатства, практичних здібностей, досягнень як у окремому колективі, так і у суспільстві загалом. Визнаність особистості в суспільстві за нинішніх умов характеризується не

лише усвідомленням людиною необхідності відповідати соціально значущим вимогам, а й наявністю у неї щирого бажання дотримуватися цих вимог.

Наступним орієнтиром сучасної української молоді є професіоналізм, тобто професійне володіння певним фахом, справою, яку обрали. Для багатьох постіндустріальних країн, на що звертає увагу і українська молодь, нині не достатньо задовольнятися лише кількісними характеристиками професійної діяльності. Особливий акцент робиться на якості.

Високий професіоналізм неможливий без розвитку в людини спеціальних здібностей, вироблених в умовах конкретної діяльності, а також відповідних знань і умінь, найважливішою умовою його досягнення обов'язково є могутній розвиток в індивіда загальних здібностей і перетворення загальнолюдських цінностей у його особистісні цінності, що означає моральну вихованість особистості.

Досягнення професіоналізму у справі, якій присвячується життя пов'язано як з досягненням професійної майстерності, так і з розвитком найважливіших особистісно-професійних якостей, зокрема з розвитком цілеспрямованості, ініціативності, організованості і т. ін.; неабияку роль відіграють такі індивідуальні особливості характеру як завзятість, наполегливість, послідовність, інтелектуальні здатності, творчого потенціал особистості, її моральні чесноти. Тому становлення справжнього професіонала і його професіоналізму у справі якій присвячується життя завжди пов'язано з індивідуально-професійним розвитком.

Як вже зазначалося, однією із важливих причин того, що українська економіка не встигає за постіндустріальним поступом провідних країн є низька конкурентоспроможність. Оскільки людина яка знає, чого вона хоче і прагне досягти своїх цілей, завжди перебуває у постійному русі, в активності, а отже і перебуває у конкурентоспроможності. Міра того наскільки людина конкурентоспроможна визначається тим фактором, наскільки вона здатна до боротьби, здатна втілювати свої креативні ідеї в реальність, відображена у тому, наскільки її особистість прагне до поставлених цілей та здатна їх

відстоювати. Адже людина завжди в певній мірі перебуває в конкурентній боротьбі, усвідомлено чи не усвідомлено.

Конкурентоспроможність особистості можна визначити як можливість індивіда перевищувати конкурентів за певних умов. Зміни сьогодення вимагають від людини вміння пристосовуватися і вливатися в соціальне життя, бути конкурентоспроможним. Для конкурентоспроможної особистості домінуючим є вміння відмовитися від стереотипів, здатність поглянути на проблему з іншого боку, здатність прийняти неочевидне рішення. Конкурентоспроможність молоді людини – це вміння постійно навчатися, орієнтуватися в світі інформації ефективно її використовувати, прагнення до саморозвитку.

Основним фактором, який на даному етапі суспільного розвитку не дозволяє говорити про постіндустріальний розвиток українського суспільства є модель розвитку економіки. Адже починаючи з 2001 року основним видом діяльності була добувна та переробна промисловість, що є характерним для індустріального суспільства. Проте, останнім часом помітний перехід до сфери нематеріального виробництва, що є спробою, яка обумовлена усвідомленням та бажанням становлення постіндустріального суспільства. Пріоритетними в цьому напрямку становлення постіндустріального суспільства мають стати інформаційна та телекомунікаційна сфера, освітня та наукова діяльність тощо. Оскільки в постіндустріальному суспільстві помітна актуалізація інформаційних технологій, це в свою чергу обумовлює виникнення інформаційних новинок, які є новими та в свою чергу сприяють прискоренню технічного прогресу та покращенню рівня життя.

За останні декілька десятиліть українське суспільство поступово змінює траєкторію розвитку, що зумовлено інтенсифікацією процесів глобалізації, де постіндустріальне суспільство репрезентується у формі інформаційного. Як говорилося, однією із ознак постіндустріального суспільства є домінування серед всіх сфер економіки сфери послуг, проте в сучасному світі більшість послуг набувають інформаційного характеру, або виконуються безпосередньо

за допомогою сучасних інформаційних технологій. Зростання ролі послуг та інформаційних технологій є різким та помітним, адже вони проникли у всі сфери суспільного життя. Наприклад, це поширення електронних засобів комунікацій, серед яких мережа Інтернет, електронні ЗМІ, комп'ютерні мережі. Збільшується роль освіти, що обумовлює утвердження цінності людини, яка володіє знаннями, внаслідок чого суспільство змінює видобуток природних ресурсів на видобуток інформаційних ресурсів, знань.

В постіндустріальному суспільстві інформація та знання стають виробничою силою, а засвоєння та передача його іншим зберігає кількість цього ресурсу, що забезпечує його невичерпність. Таке виробництво знання є основою для становлення нових соціальних груп. Отже, перевагу отримують працівники інтелектуальної сфери, а їхні знання та навички, які вони використовують для саморозвитку та професійного удосконалення слугують для ефективності та покращення результатів праці, що виражається в тому числі і в творчій складовій інтелектуального процесу. Творчий підхід є особливою складовою знання в постіндустріальному суспільстві. Адже сучасні умови характеризуються швидким прогресом техніко-технологічної структури виробництва, а також інформаційними потоками, що обумовлює формування інтелектуального трудового потенціалу, тобто такої категорії працівників, робота яких має переважно творчий характер, мається на увазі праця науковців, інженерів, менеджерів тощо, в результаті праці яких ми отримуємо творчий продукт. В таких умовах розвитку, коли суспільство набуває «технотронного» характеру, оскільки воно формується в усіх сферах розвитку, як і економічному, соціальному, так і культурному під впливом сучасних новинок техніки, де основна діяльна маса людей має тримати під контролем процеси, які виникають завдяки технічному прогресу. Тобто виникає клас, який називають *knowledge-class*. Приналежність працівника до даного класу визначається його перевагою над показником іншого працівника у використанні знань в тому числі і освітньому рівні.

Таким чином, Україні ще потрібно формувати кваліфікований трудовий потенціал, який буде ефективно користуватися новими технологіями та буде сприймати зміни у виробництві. Все це буде сприяти самовдосконаленню та професійному росту працівників. Крім цього, при формуванні особливої ієрархії в українському суспільстві, де набуває нової ролі у системі виробництва повинно бути врахована по-перше, знання та інформація, які розглядаються в постіндустріальному суспільстві, як капітал, є тим об'єктом власності, що дозволяє представникам нового класу обіймати домінуючі позиції в суспільній структурі. Тобто, основний акцент відбувається безпосередньо заміною не працею, а знаннями. Знання є основою постіндустріального суспільства «...необхідно, щоб дії, пов'язані з нагромадженням знань стали звичайними. Так на передньому плані з'явиться устремління до інновації. Завдяки озвичненню мінімізуються затрати на підготовку та прийняття рішень у поточній діяльності» [30, с.4], що вимагає час та ресурси.

Та по-друге, knowledge-class здійснює вплив у соціальних ієрархіях серед яких політичні інститути, армія, бізнес тощо. В такому випадку нанотехнології, інформаційні мережі, система штучного інтелекту виходять на перший план. Такий розвиток комп'ютерних технологій обумовлює збільшення кваліфікації працівників, а інтелектуальний потенціал визначає конкурентоздатність економічної системи.

Обмін послугами займає першочергове місце, а розвиток професійних здібностей - метою людини, яка є однією із ключових, де професійні знання набувають актуальності, а інформаційні технології стають базою.

В країнах Європейського Союзу, серед критеріїв, які використовують для оцінки рівня розвитку складових постіндустріального суспільства є показник доступу до Інтернету [161]. Варто наголосити на тому, що якщо хоча б один із представників сім'ї використовує мережу, враховуючи навіть виключно електронну пошту, то це вважається таки, що має доступ до Інтернету. Все більшої актуальності набуває така форма організації співпраці між суб'єктами

діяльності, мета яких є отримання прибутку за допомогою мережі Інтернет, тобто віртуальне підприємство. Мережа Інтернет забезпечує отримання індивідами товарів та послуг. Наприклад, оренда чи купівля житла, тобто електронна торгівля, яка забезпечує продаж та купівлю товарів та послуг за допомогою комп'ютерної мережі, більш того оплата за надану роботу здійснюється також за допомогою інтернет-банкінга. Така електронна торгівля сприяє прискоренню реалізації товари, а покупці отримують необхідну інформацію про нові послуги та продукти та умови продажу. Завдяки віртуалізації торгівельних зв'язків поєднує країни навіть контингенти в єдину глобальну торгівельну мережу, в наслідок чого споживачі стають учасниками інноваційної діяльності, демонструючи рівень задоволення чи незадоволення новими продуктами.

Також завдяки мережі Інтернет поширеними стають освітні курси онлайн. Дистанційний характер навчання набуває переваги саме в постіндустріальному суспільстві. Але в Україні ще недостатньо розвинений рівень дистанційного навчання, що впливає на можливість доступності освіти та поєднання навчання та роботи. Так Інтернет виступає основним джерелом навчальної інформації для основної маси студентів та учнів.

Отже, можливість використання мережі Інтернет дозволить в майбутньому збільшити показник зовнішньоекономічної діяльності як й окремого підприємства, так і країни загалом.

Станом на 2010 рік в Україні користувачів інтернету було 54% населення країни, коли в Європейському Союзі цей показник сягав вище 70%. На 2015 рік, на території України користувачів Інтернету збільшилось до 59%, характерним є те, що кожен 10 українець віком у 65 років і кожен другий житель села користується мережею Інтернет.

Як бачимо, на сьогоднішній день, локальні мережі, Інтернет, та інші технології набувають широкого розповсюдження. В той же час, Інтернет призводить до зростання порушень у сфері прав інтелектуальної власності. Сучасний стан України по відношенню до Європейської та світової спільноти

має критичну ситуацію у даній сфері. За даними міжнародних організацій серед яких BSA (Business Software Alliance – Асоціація виробників програмного забезпечення) IFPI (International Federation of the Photographic Industry – Міжнародна федерація фонографічної індустрії) Україна займає лідируючу позицію за рівнем «піратства». З 2005 р. він становить 83-85%, коли у 2003-2004 роках він складав 91%.

На сьогоднішній день існує низка організацій, які проводять дослідження показників інформатизації суспільства, серед них International Telecommunication Union – ITU (Міжнародний союз телекомунікацій), Organization for Economic Cooperation and Development – OЕСP (OECD) (Організація економічного співробітництва і розвитку), Євростат та ін. На основі роботи даних організацій можна зробити висновок, що в Україні все ще переважають чинники економічного зростання, які властиві індустріальному суспільству. Хоча помітна тенденція щодо становлення інформаційних технологій як нового орієнтира сучасного українця, що в подальшому сприятиме збільшенню інтелектуального потенціалу та становленню постіндустріального суспільства.

Протягом останнього десятиріччя в Україні помітно зростає попит на інформаційні продукти та послуги. Відбувся стрибок у продажах інформаційною та телекомунікаційної техніки. Проте, варто наголосити, що інформаційні послуги на території України поширені досить нерівномірно, адже більш відкритий доступ мають міста. Це пояснюється розташуванням основних інформаційних та наукових центрів України. А від інформаційних та телекомунікаційних технологій, які є частиною структури суспільства, залежить не лише технологічний, а ще соціальний прогрес, та конкурентоспроможність країни в цілому, міжнародне співробітництво тощо.

Масова інформатизація є одним із вагомим факторів розвитку інформаційної системи, що мала б взяти на перспективу творчий потенціал людей, які користуються електронними інформаційними технологіями. Однак сьогодні на теренах українського простору безліч продуктів які є

низькоякісними за виробництвом. Але така інформатизація забезпечує доступ до інформаційних ресурсів та технологій.

На сьогоднішній день електронні інформаційні технології інтенсивно розвиваються і в українському суспільстві, що відображено в всезагальному користуванні соціальними мережами. І хоча, свій розвиток на західних теренах вони отримала ще з 1997-го, Україна ж хоч із запізненням але долучилася до даної системи. Даний показник може говорити про поштовх до долучення українського суспільства до постіндустріального суспільного розвитку.

Україна ж за станом та темпами впровадження новітніх інформаційних технологій не відповідає світовим тенденціям розвитку, це пов'язано із розвитком інформаційної інфраструктури. Адже, хоча останнім часом помітні позитивні тенденції у її розвитку, все ж таки українська інформаційна інфраструктура знаходиться на початковому рівні. Наявні діючі інформаційні системи структури не утворюють інформаційну систему. Створення такої єдиної бази поки що гальмується, а забезпечення доступу широких кіл до інформаційних ресурсів є проблемою [65, с.24-31].

Проте, попри існуючі проблеми Україна має успіхи в розвитку нового типу суспільства, що було закладено десятиліття тому, ще у 50-х рр. ХХ ст., з появою підходів до організації та управління інформаційною діяльністю. В Україні була сформована школа кібернетики та обчислювальної техніки під керівництвом академіків С.А. Лебедева і В.М. Глушкова. Крім цього було започатковано нові напрямки, серед яких: дослідження багатопроцесорних електронних обчислювальних машин, штучного інтелекту, теорії самоорганізації та ін., які сприяли виведенню світової кібернетики на новий рівень розвитку. На теренах українського простору сформувалося уявлення щодо можливостей та переваг інформаційних технологій, а сектори інформаційного ринку мають стабільний розвиток.

Так як інформація стала всезагальним суспільним ресурсом розвитку, то інтеграція України у глобальне світове інформаційне співтовариство покращить якість життя суспільства та забезпечить його стабілізацію. Тому Україні

потрібно докласти зусилля входження в постіндустріальну фазу суспільного розвитку. Адже на сьогоднішній день Україна перебуває в стані, коли з одного боку помітний процес формування ринкової економіки з розвитком підприємництва, як рушійною силою, а з іншого відбувається рух до постіндустріального суспільства, де пріоритетними є знання та інформація.

Розвиток українського суспільства у напрямку постіндустріального суспільства з необхідністю обумовлює питання освіти, де базовою має стати концепція постійної неперервної освіти. Що повинно сприяти формуванню творчого потенціалу людини та генеруванню нового знання з його подальшим застосуванням. Адже за умов постіндустріального розвитку інформація стає основним ресурсом соціального та економічного зростання, а людина основною цінністю, як носій знання та інформації.

Україна має високий потенціал науки та освіти, проте не може забезпечити його ефективно використання, адже економіка недостатньо швидко реагує на ті вимоги, що висуваються глобальними перетвореннями. Система професійної підготовки та освіти забезпечують формування творчого потенціалу людини, який має реалізовуватися в сферах інформаційної діяльності. І Україна, на сьогоднішній день має такий освітньо-кваліфікаційний потенціал, це відображено у високих рейтингових позиціях України за індексом людського розвитку. Також достатньо високу позицію займає Україна за Global Talent Index (Індексом глобального таланту), крім цього станом на 2014 рік, Україна посідала 42 позицію у рейтингу національних систем вищої освіти, а два національних вищі навчальні заклади увійшли у Топ-500 рейтингу університетів (Київський національний університет імені Тараса Шевченка та Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна). А за якістю Quality of math and Science education (математичної та наукової освіти) Україна випереджає такі економічно розвинені країни, як Польща, Швеція, Австрія [162]. Проте накопичений в Україні людський потенціал у контексті інформаційного розвитку реалізується не достатньо ефективно. Ще однією негативною тенденцією є виїзд трудових кадрів за кордон. Частина

українського населення виїздить за кордон з метою навчання чи підвищення кваліфікації, або ж працевлаштування. За умови їхнього неповернення на Батьківщину ми не можемо говорити про інноваційний розвиток, тут відбувається втрата наукового потенціалу. Після здобуття Україною незалежності відбувся значний відтік фахівців вищої кваліфікації за кордон. Так, у 1995 році на постійне місце проживання в основному до Росії, США та Ізраїлю виїхало 243 науковці, з яких 59 докторів та 184 кандидати наук [90]. Останнє десятиліття України показало, що продовжується виїзд наукового потенціалу за кордон, основну масу якого складають молоді науковці. В цьому випадку Україні задля збереження наукових кадрів потрібно брати до уваги досвід іноземних країн із залучення іноземних студентів до навчання в Україні та заохочення і забезпечення випускників до роботи в Україні. І хоча кількість українських студентів, які виїжджають навчатися за кордон значно менша, ніж кількість іноземних студентів, які навчаються в Україні, але після отримання іноземного диплому випускники намагаються працевлаштуватися, або в країні навчання, або в інших розвинених країнах, що обумовлює втрату людського капіталу для України, що гальмує перехід України до постіндустріальної стадії суспільного розвитку, адже постіндустріальне суспільство супроводжується розвитком економіки та інформатизацією суспільства. Інформаційні процеси ведуть до підвищення інтелектуального потенціалу працівника, що в свою чергу, що відповідно зумовлює підвищення інтелектуального потенціалу підприємства.

Більшість дослідників стверджують, що Україна перебуває на індустріальній стадії розвитку і на це є підстави. Як вважає академік К. А. Чухно, є два глобальні фактори, які впливають на реалізацію економічної політики в Україні: перший - «це те, що відбулася постіндустріальна революція, яка за глибиною перетворень не має собі рівних в історії», а другий - «це те, що Україна відстала від передових країн на цілу технологічну епоху і перебуває на індустріальній стадії розвитку» [154]. Для виходу із ситуації, що склалася, акцент потрібно робити не на імпорті розуму, а насамперед на удосконаленню

інтелектуальних процесів в межах своєї країни. Крім цього, особливий акцент потрібно зробити на інноваційній діяльності, щоб забезпечити функціонування технічної бази виробництва та виготовлення конкурентоспроможної продукції, яка утвердить позицію на світовому ринку товарів та послуг.

Отже, українське суспільство на сьогодні перебуває у стані невизначеності, хоча і відбувається інтенсивна інформатизація переважної більшості сфер діяльності, це свідчить про те, що з часом інформаційні технології стануть ключовим чинником соціально-економічної сфери життя українського суспільства. Адже в Україні мережеве соціокультурне середовище та інтернет-аудиторія займають домінантне становище. Більш того, формуються нові моделі інформаційного споживання, що сприяє приближенню до постіндустріальної фази суспільного розвитку. Завдяки ком'ютеризації в українському суспільстві формується інформаційна культура, основним аспектом якої є вміння використовувати сучасні інформаційні технології.

Відповідно до нової значимості людини в постіндустріальному суспільстві першочергову роль відіграє соціальна сфера, яка формує відтворення та розвиток людського потенціалу, а саме – це сфера послуг та відпочинку, а також освіта. Таким чином, соціальні інвестиції в людей стають соціально вигідними, адже підвищують якість та результати праці. Отже, постіндустріальне суспільство характеризується досягненням високого рівня продуктивності праці, а також конкурентоспроможності не лише в межах своєї країни, а й більш глобальному, інтернаціональному рівнях. Якщо в постіндустріальному, інформаційному суспільстві створені сприятливі умови для функціонування творчої, інтелектуальної, робочої сили, то в Україні спостерігається відсутність здорової конкуренції. На сьогоднішній день, в Україні поки що відсутній такий рівень економічного розвитку, який дав би змогу рухатися до економіки знань, проте є можливість та потенціал для його розвитку.

3.2. Практики закабалення людини у доіндустріальній Україні

В історії розвитку людських цивілізацій три форми поневолення людського ресурсу: рабство, кріпацтво та наймана праця. Для доіндустріальної України особливо актуальним було кріпацтво. Так, для історії домодерної України однією із найбільш значущих подій є скасування кріпосного права, адже кріпацтво виступало основною формою поневолення українського населення, виступаючи тим самим стержнем суспільної системи та державного ладу.

Хоча як вважають дослідники навіть такі реформи проводилися не в інтересах селян, адже звільнення від кріпацтва відбувалося не миттєво, а було затягнутим на тривалий час, поруч із тим зберігалась і зберігалася обов'язкова трудова повинність селян на користь поміщиків, грошову повинність замінили на відробітки, селянські наділи перенесли на більш непридатні землі. Поруч з тим дана реформа не відображала і інтереси поміщиків. Адже була відсутня достатня фінансова підтримка, яка необхідна для перебудови поміщицьких господарств на нових ринкових засадах, закриття кредитних установ і позбавлення можливості отримання поміщиками дешевих кредитів. Очевидно, вона проводилась насамперед в інтересах держави [113]. Проте, навіть і таке звільнення від кріпацтва не для всіх селян мало позитивні наслідки, оскільки для деяких із них продовжували зберігатись певні як громадські, так і майнові обмеження, що свідчить про те, що селяни продовжували залишатися нижчим станом.

Ще одним негативним фактором були високі викупні платежі, які перешкоджали значній частині селян купити кращий сільськогосподарський інвентар, а також робочу худобу чи ділянку землі. Така політика була направлена швидше за все на отримання коштів від селянства задля фінансування індустріалізації. А селянство, яке залишалося збіднілим продовжувало виплачувати високі податки та викупні платежі. Зокрема погляди Т. Шевченка, його політико-правовий світогляд демонструє існування кріпацтва як несправедливого соціального устрою, де селяни-кріпаки

практично перебували в положенні «безсловесних рабів» [127, с.115–116]. Описуючи становище селян Т. Шевченко писав «стогнали в ярмі». Так, у поемі «Сон» [158] Т. Шевченко описує деспотично-кріпосницький лад того часу та говорить про деспотизм царів, панування несправедливості та беззаконня. Де деспотизм царської влади і породжує сваволю та безкарність, а цар (царів Шевченко називає «гонителями правди», «джерелом зла», «катами», «людоїдами») має безмежну владу, а його слово – закон, тобто своєрідне бюрократично-самодержавне правління. В. Соловйов, зазначає таку характеристику соціально-правового стану кріпаків у Російській імперії: «Ми мимоволі були вражені розумовою і моральною нікчемністю представників панівних верств. В моральному відношенні вони значно нище тих, над якими їм приходиться панувати, а в розумовому ніскільки не вище їх. Не було такого злочину, не було такого звірства і насильства, якого б не зазнавали селяни від своїх поміщиків» [24, с. 80].

Поезії Тараса Шевченка і твори творів молодого української письменниці Марко Вовчок відображають кріпацтво як соціальне лихо. М. Костомаров мав більш ліберальні погляди, на відміну від революційних поглядів Т. Шевченка, і виступав проти насильницьких заходів, хоча і підтримував рішуче несприйняття кріпацтва [72].

Купці та підприємці, які виступали за ліквідацію кріпацтва, усвідомлювали, що його існування є головною перешкодою у розвитку торгівлі та промисловості зокрема. Крім того, були і такі землевласники, які займали ліберальні позиції.

Селяни розглядалися шляхтою виключно як дешева робоча сила. Вимоги до селянства були різноманітними і шляхта могла як завгодно їх змінювати і посилювати, оскільки контролювала політичну систему. Наприклад на Галичині у XVст. Відробіткова рента складала близько 14 днів на рік, але через 100 років кожен дорослий зобов'язаний був працювати у маєтку пана два дні на тиждень, а пізніше, коли був прийнятий так званий «Устав на волоки» (всі земельні, які вважалися володінням великого князя, вимірювалися і ділилися на

однакові ділянки – волоки, на які накладалася певна служба. Вони стали єдиною одиницею оподаткування, відповідно до цього збільшувалися податки й повинності селян), головною метою якого було впровадження єдиної системи землеподілу, разом із тим способом підвищення відробіткової ренти. Селяни змушені були відробляти три-чотири дні на тиждень, або й більше. Недостатня кількість часу навіть для обробки власних наділів не давала змоги селянам не лише скористатися з підвищення цін на продовольство, а й жити на попередньому рівні.

Феодали систематично робили все можливе, щоб не допустити можливість форм самоуправління селян, цим самим полегшити собі експлуатацію селян. Більше того, феодали мали навіть право судити селян, що призвело до втручання в різні сфери особистого життя селян. Відомі випадки, коли феодали вимагали від селян оплати за дозвіл на шлюб. А з прийняттям «Уставу на волоки» право селян на власну землю вже не визнавалося законним, адже володів нею лише феодал, а селяни могли лише обробляти.

Селян мав право кидати землі свого феодала та шукати інше місце для життя. Але й цих можливостей з часом вони були позбавлені. Від початково селянам дозволялося йти лише у визначену пору року за умови викупу та заміні себе іншим. Дана практика з часом була зовсім припинена, якщо не було на те дозволу пана. Таким чином, не маючи можливості переселитися, позбавлений особистих прав, свавільно експлуатований, селянин став кріпаком, що мало чим відрізнявся від раба. Таким чином, в Україні кріпацтво існувало в особливо експлуаторській формі. «Пан мав над хлопом право суду, надзору і опіки. Він сповняв супроти хлопа все те, що нині сповняють староства, ради повітові, повітові суди і нижчі податкові уряди. Пан сам або через свого мандатора стягав із хлопів цісарський податок, вибирав рекрута, іменував громаді вїгта й присяжних, розділював і казав виконувати шарварки, накидав фірманки, посилав людей на варти, організовував погоні за злодіями та конокрадами, провадив вступні слідства з усякими злочинцями, мав право зв'язнити підозрюваних» [146, с.14–15].

Проте, ступінь закріпачення селян на Україні була неоднакова. Наприклад, на Галичині і Волині, які були густіше заселеними регіонами та були під сильними польськими впливами, кріпацтво переважало і характеризувалося жорсткими проявами. У рідконаселених регіонах, особливо Придніпров'я, у яких була нестача робочої сили й необхідно було рахуватися з селянами і робити поступки, кріпацтва майже не знали.

На Закарпатті панство набуло поширення з XIV ст. і характеризувалося прикріпленням селян до землі панів, а вже через два століття піддані мали платити державі подимний податок, церкві — 1/10 від зерна, панові за землю 1/10 з прибутків свого господарства та відробляти 3 дні панщини на тиждень. З часом повинності селян продовжували змінюватися в залежності від зовнішніх умов та волі панів. Лише після видачі урбарільного закону (1766 р.) становище підневільних полегшилось, адже з'явилося право на свободу переселення, та зменшився розмір панщини.

На Буковині також селяни відробляли землевласникам-боярам 12 днів панщини на рік і давали 1/10 від зібраного врожаю та мали право вільного переходу. Була обмежена особиста залежність підданих та їх панів, це визначалося точним числом днів і розподілом між поодинокими групами відповідно до земельних наділів. Крім того, було скасовано додаткові повинності. Селяни могли вільно збувати плоди свого виробництва і дістали право скаржитися на панські присуди до державних установ, поруч з тим сільські громади дістали більше прав самоврядування.

Кріпацтво, тобто, обов'язкову працю селян у маєтку власна землі - пана, супроводжував ще один різновид поневолення, так звана слобода чи свобода - різновид поселення-колонії у Східній Європі XVI - XVIII століття. В домодерній Україні так називалась колонія чи новозасноване поселення з власним самоврядуванням, де мешканців власник чи будь-хто, хто виконував його функцію, тобто церква чи держава звільняли на певний час від виконання повинностей, зазвичай це було 15-25 років. Після закінчення терміну пільг поселенці втрачали свою незалежність, проте іноді і мали ще деякі іншого роду

пільги. Таке заселення слобід розпочалося після Люблінської унії (1569 р.), а терміни перших слобід закінчувалися в 1580-их рр., а знову встановлення повинностей викликало обурення серед населення, які вже звикли до волі й неохоче приймали панщину, навіть тоді, коли вона стала не настільки важкою, ніж та, яка була раніше вдома. Проте, станом на 1618 р., коли закінчилися пільгові роки в латифундіях князів Вишневецьких на Лівобережній Україні, майже половина селян відправилися до т. зв. «Дикого поля». «Український селянин став для польського пана простим рабом» [97, с. 248].

Панщину можна визначити як основну форму виробництва яка була поширена в добу середньовічного феодалізму. Поширення панських відносин, від виникнення, розвитку до зникнення були різними в різні часи та в окремих країнах. Міра панщини та міра залежності селян характеризувалась відмінністю в часі та залежала від низки факторів, зокрема від економічних та історико-політичних факторів.

XV-XVI ст. характеризується розвитком панщини на українських землях під Польщею. Особливістю такого типу підданства було прив'язання селян до їхніх земельних наділів, при цьому земельні ділянки зберігалися у власності пана. Міра панщини була визначеною величиною земельного наділу, проте фактично розмір панщини досить часто залежав від бажання та волі пана.

Відомо, що на більшій частині українських земель панувало кріпацтво російського типу з кінця XVIII ст. переважало поняття панської власності на одну душу, де закріпачені паном, були нерідко відірвані від землі і піддавалися експлуатації ними. Панщина кріпаків визначалася від числа дорослих в родині, проте часто і залучали працю підлітків, цей фактор визначав також й розподіл землі для родини на прожиття.

До XVI ст., на українських землях, переважно все виробництво було зосереджене на власних потребах, задля чого використовувалася праця рабів-невільників та напіввільних селян. Основна кількість селянства знаходилась на власній землі і сплачувала господарям землі данину у вигляді грошової та

натуральної одиниці. Так звані, вільні селяни виконували роботи на будівництві шляхів, укріплень, досить часто брали участь в походах в якості воїнів.

Повинності закріпаченого селянства не зменшувалися, хоч і змінювалися і зменшувалися підданські наділи. Деякі категорії селян відбували тяглову панщину з запрягом волів чи коней, залежно від величини їх наділів. Розмір їхньої панщини у різні часові рамки і в різних місцевостях становив 3-6 днів праці на тиждень однієї чи більше осіб з господарства. Щотижнева панщина й інші спеціальні чи сезонні роботи та інша додаткова дань в тому числі й грошова різнилася, власне як і розмір наділів як і в окремих маєтках так і окремих теренах.

В період Гетьманщини селянські повинності в другій половині XVII – на поч. XVIII ст. зменшились. Значна частина повинностей, які зобов'язані виконувати державні повинності, вільно диспонувала своїм майном. Козацька старшина, володіючи маєтками, вимагала праці підданих. З часом селянство втратило право диспонувати своєю землею, а згодом і своєю свободою. Ще у 40-х роках XVIII ст. посполиті право переходу від одного землевласника до іншого з тим, а своє майно повинні були залишити попередньому державці. Характерним для даної системи була боротьба козацьких старшин та монастирів за те, щоб посполиті були прикріплені до землі. Російський уряд був зацікавлений у поширенні такої загальноімперської кріпацької системи на Україні.

За офіційними даними 1858 р. 60% селян-кріпаків належало поміщикам, а 40% було на державних і удільних землях. З поміщицьких селян тільки 1,2% було оброчних, тобто таких кріпаків, що сплачували поміщикам за користування землею грошовий або натуральний податок (оброк), розмір якого залежав від волі господаря, решта - панщинні.

У 1847-1848 роках Царським урядом так звані «Інвентарні правила» для Правобережжя, які сприяли послабленню особистої залежності селян від поміщиків, крім того зменшували повинності й регулювали їх відповідно до величини подвірних наділів, забороняли переносити панщину з одного тижня

на другий, та ін. За недотримання таких правил загрожував воєнний суд, та фактично становище кріпаків майже не змінилося.

Загалом доба рабовласництва засвідчує найнижче становище рабів і їхній підневільний стан. Відомим є той факт, що «часті війни робили багато «вольного» люду невольниками» [145]. Проте з часом уже не раби, а кріпаки складають ядро феодальної держави. Кріпацтво є порівняно легша форма залежності, але за умов феодального суспільства – це найважча форма поневолення та експлуатації. Воно виступає не лише різного роду залежністю, мається на увазі політичною, економічною чи суспільною, а й є безправністю [109]. Таким чином, все виробництво в Україні до середини XIX століття було засноване передусім на примусовій праці кріпаків. До цього ж часу, середини XIX століття серед 13,5 млн. осіб, які населяли українські землі у складі Російської імперії, 3,5 млн. були кріпаками, а 5,2 млн. – державними селянами, на яких теж поширювалися норми кріпосного права. Кріпацтво було скасовано в Галичині та Буковині, які входили у цей період до складу Австрійської імперії, у 1848 р., а в частині України, що входила до складу Російської імперії – у 1861 р. [75, с.418-420]. В даний період переважало натуральне господарство, а промисловість у цей період була розвинена слабо.

Розпад феодально-кріпосницької системи та зародження в її надрах елементів капіталізму спричинили зміни соціального складу міського населення. Поруч із тим, у цей час стали з'являтися такі соціальні групи населення як вільнонаймані робітні люди, які, шукаючи собі роботу, ставали тимчасовими мешканцями міст. Даний термін використовували до категорії робітників, що працювали на промислах та промислових підприємствах Російської імперії з XVII і до першої половини XIX ст. Переважна більшість робітних людей, це були люди, які складали робітники, що обслуговували річні судна, а також робітники рибного та інших промислів. Категорія даних робітних людей формувалася і за рахунок кріпаків і за рахунок найманих людей.

Скасування кріпацтва створило умови для швидкого розвитку капіталізму в Україні. У 60-80-х рр. XIX ст. в Україні, в основному, завершився промисловий переворот, який розпочався в 30-40-х рр. цього століття. І характерним для даного періоду стало поглиблення суспільного розподілу праці, відокремлення промисловості від землеробства, посиленням концентрації промисловості та торгівлі у містах, утворенням великих індустріальних районах зі значним збільшенням у них чисельності населення та формуванням нової соціальної групи людей – робітників. «З іншого боку, реформа залишила великі можливості для збереження залишків кріпосницьких відносин, основою для чого стало існуюче поміщицьке землеволодіння та економічна залежність значної частини селянських господарств від господарств поміщицьких» [114, с.50].

Запровадження громадської форми землеволодіння і землекористування тлумило індивідуальну ініціативу селян, заважало становленню ринкових відносин у сільському господарстві. Необхідність сплачувати надмірну ціну за землю заважала селянам розвивати власні господарства. Реформа не створила у селян почуття того, що вони є власниками землі. За таких умов викупні платежі сприймалися як новий податок, а не як часткові виплати за отриману землю.

Селяни завжди залишалися нижчим станом, адже сплачували подушний податок, відбували рекрутчину, їх могли піддавати фізичним покаранням. Більше того, до моменту укладення викупних угод з поміщиками селяни залишалися тимчасовозобов'язаними, повинні були відбувати повинності, платити оброк або відбувати панщину і підлягали вотчинній владі поміщика. Різниця і розмір наділу і сума викупу, так держава надала на укладення угоди 2 роки, але в деяких місцевостях з різних причин селяни були тимчасовозобов'язаними 22 роки. Тимчасовозобов'язаний селянин, якщо володів наділом землі, що за реформою дорівнював вищому наділу, мусив або відбувати 70 днів (40 чоловічих, 30 жіночих) на рік панщини, або платити чинш, розмір якого становив від 6 до 12 крб. на рік. Після укладення викупної угоди селянин переходив на викуп, тимчасовозобов'язане становище

припинялося. 9 років після реформи селянин не мав права відмовитися від землі й виходити зі складу сільської общини.

Органи селянського управління, які було створено реформою, залежали від представників царської адміністрації - мирових посередників з дворян та ін. Мирові посередники мали право відмінити рішення сільських зібрань, піддавати селянських виборних арешту або штрафу. Отже, владу окремого поміщика над селянами було замінено владою представників місцевого дворянства в цілому. Земля вважалася власністю поміщиків, вони були зобов'язані надати селянину наділ. Наділення селян землею визначалося місцевими положеннями.

Після узаконення кріпацтва на українських землях в період польсько-литовської держави і заборонивши переходити від поміщика до поміщика, кріпаками в один момент стало 20% селян. Іншою стороною є те, що саме таке підневільне становище людей народило козацтво. Адже тікаючи від панського свавілля, чоловіки почали об'єднуватися в січі, а вже в період визвольних війн XVII століття фактично викоринили кріпацтво з території України. Проте, як нам відомо з історії, не на довго, адже після розправи з козаками, Катерина II швидко відновила панщину. Запровадивши нові вимоги. Так, на Лівобережжі обов'язкові роботи збільшилися до 3-4 днів на тиждень, а на Правобережжі часто сягали й шести, а як наслідок недостатньо часу для того, щоб обробити свою землю.

Таким чином, позбувшись прав, селяни, як і раби, перетворилися на інвентар, з яким можна було робити все, що заманеться: обміняти, продати і т.п. Більше того, в окремих випадках поміщик міг втручався в особисте життя, заборонити шлюб або ж і навпаки до нього змусити. Застосовувалися покарання різками, або обмеження волі. Проте, попри злиденні будні кріпаків та їхню тяжку працю, вони мали моральну перевагу над панами своєю чесністю та працелюбністю [82].

«Панщина – це прибране ім'я для найсоромнішого людського насилля над меншим братом своїм – для рабства... Панщина – це ганебне довговікове

рабство, і в Україні Росія тримала його збройним насиллям у голій повноті найдовше від усіх земель Європи.» [97, с.248]. За переконанням дослідника, таке рабство було найтяжчим та найжорстокішим від усіх колишніх рабств, так як селянин в Україні був простою річчю свого пана, яку пан мав право знищити, продати, ограбувати, вислати на Сибір. «Російський Уряд офіційно заборонив звати цей стан рабством, – звали панщина. Але це було жорстоке рабство!» [97, с.248].

Маніфест про скасування кріпосного права, на практиці виявився лиш формальністю, адже земля й надалі належала поміщикам, а селяни лише отримували право її орендувати. Ділянки, які переходили у власність селян, визначав поміщик, і як наслідок вони були достатньо мізерними. «Чи рабство року 1861-го було остаточно знищене в Україні? Правно - так, але економічно - ні! Різні комісії запекло саботували всю справу п'ять літ, а царя так само запекло тероризували та дурили, і вкінці селянам при звільненні їх з рабства був даний т. зв. «старцівський наділ», цебто такий мізерний, з якого селянин жодним способом прожити не міг... І ніби «вільний» селянин зараз же опинився ще в гіршій панській неволі, в рабстві неофіційному» [97, с.250].

Як вважають дослідники «Тільки з 1848 роком починається нова доба в житті галицької Руси; те, що було досі, це були в найліпшому разі проби відродження, були мрії, бажання, була потрохи й агітація. Тільки знесення панщини і надання політичної свободи дало можливість дійсного життя для нації, якої ядром були мужики» [146, с.659]. Реформа 1861 року передбачала два основних положенні: скасування особистої залежності селян від поміщиків і надання їм прав; наділення селян землею. Більше того, таке звільнення від кріпацтва проголошували скасування кріпосного права, надаючи селянам і дворовим людям права «вільних сільських обивателів, як особисті, так і майнові. Відтак, селяни-кріпаки переставали бути власністю поміщиків і могли діяти на власний розсуд, а поміщики за встановлені повинності - роботою або грішми - мусили надати в постійне користування селян «садибну осілість» і перший наділ польової землі та інших угідь. Селяни залишалися тимчасово

зобов'язаними на невизначений час. Тільки з 1 січня 1883 р. вони в обов'язковому порядку мали викуповувати польові наділи.

Таким чином, селяни ставали вільними і відповідно до закону мали право придбати, орендувати, закладати, дарувати, продавати землю, найматися на різні роботи і т.п. Крім того, вони отримували право здійснювати вільно торгівлю, відкривати різні промислові, торгові і ремісничі заклади, виробляти і продавати результати своєї праці. Крім того, селяни отримали право без дозволу поміщика одружуватися, віддавати дітей у навчальні заклади, переходити в інші стани тощо, а також відповідати за себе особисто або через повіреного. Крім того, селян можна було карати лише за вироком суду, або ж за законним розпорядженням урядової і громадської влади.

Проте, в реальності все було інакше. Зберігались деякі громадські і майнові обмеження, що залишали селян нижчим станом. Паспорт вони отримували раз на рік, платили подушну подать, несли рекрутську повинність, їх могли карати різками. Існував тимчасово зобов'язуваний стан, який полягав у тому, що до того часу, як буде підписана уставна грамота, яка врегульовувала їх земельний статус, за поміщиками визнавалося право власності на всю землю у володіннях селян, а останні користувалися цією землею і відбували за неї встановлені повинності, що сприймалося селянами-кріпаками, достатньо негативно.

Згодом, вийшла постанова, яка передбачала, що панщина не може тривати більше трьох днів на тиждень. Для одруження селянам став не потрібний дозвіл пана, а також вони могли віддавати дітей до міської школи, також за свою роботу вони могли безкоштовно користуватися дровами з лісу та пасовиськами, що належали поміщику. Як бачимо, вже у 1848 поступово зникає ця ганебна повинність. Але, «панщизняне рабство в Україні збільшувалось з року на рік, у своїй переважаючій більшості пани-рабовласники були чужинці – поляки та росіяни. За останні 20 років життя панщини, в роках 1840-1860 Україна дослівно горіла й кипіла: не було дня без селянського повстання, і ці повстання все росли та ширшали на своїй силі. Стало ясно, що треба дати

селянам волю згори, бо інакше раби візьмуть її самі нечуваною революцією» [97, с.248].

Феодальна верхівка українських земель, використовуючи державну владу, будучи зацікавленою у збільшенні чисельності залежних, прикріплених до землі селян, намагалася регулювати селянські переходи правовими заходами.

Відома поширена практика переходу з одного місця на інше дозволила порівняно легше покидати землі, сплачуючи їх господарю відкупне. Переважну більшість залежних селян, що ще мали право виходу від феодала становили селяни-данники, які сплачували феодалу грошові і натуральні податки. Податки стягувалися переважно медом, хутром та іншими продуктами. Натуральну ренту збирали також сіном та зерном. Податок сплачувався також великою рогатою худобою, курми тощо. Розвиток ремесла і торгівлі мав як наслідок поширення товарно-грошових відносин, що дозволило селянам натуральні податки замінити грошима. «Робітні» і «тяглові» селяни складали групу закріпачених селян, які відбували свої повинності у формі панщини. Крім того, феодали не вважали за потрібне зростання кількості тяглових селян, поки доля землеробства не виходила за межі задоволення власних потреб.

Існування кріпосного права дедалі більше заважало подальшому економічному розвитку. Відсутність ринку робочої сили та вузький попит на промислову продукцію стримували розвиток промисловості. Існування кріпацтва заважало також процесові розшарування селянства та формуванню суспільних верств, таких як селян-підприємців і найманих робітників.

В результаті покріпачення українського населення, яке неухильно поглиблювався, до середини XVII ст. на українських землях майже не залишилося вільних селян. Більш того, феодал мав право не тільки розшукувати селянина-втікача, але й продавати, дарувати, віддавати у заставу, передавати у спадщину своїх селян, а також судити і карати їх.

Всі зміни які відбувалися характеризували закінчення кріпацтва, але на зміну поміщикам прийшов тоталітарний режим, а разом із ним сучасні форми

рабства, які пов'язані із ліквідацією приватної власності і створення колгоспів. Супротив селянами добровільно віддавати землю супроводжувався погрозами та зброєю. В результаті чого, селяни залишалися без паспортів і змоги залишити село хоч на кілька днів. Всю заробітну плату вони отримували переважно зерном або ж іншими продуктами. Не існувало поняття пенсійного віку, як і власне пенсій. Люди були змушені працювати поки були сили, а жінки після пологів за кілька днів змушені були приступати до тяжкої фізичної праці.

Варто наголосити, що для того, щоб кріпаки не повтікали їм не давали паспортів до звільнення з кріпацтва 1861 р. Колгоспникам уряд СРСР не дає паспортів з тієї самої причини. Якщо за панщини кріпаки працювали на пана 150 -200 днів на рік, то за тоталітарного режиму селяни-колгоспники були змушені працювати щодня. Більш того, була підготовлена законодавча база (закон від 15 грудня 1932 р.), яка передбачала ув'язнення на кілька років робітника за невихід на роботу. А згодом закон від 28 червня 1940 р. забороняє робітникам змінювати місце праці без дозволу начальства, за порушення - 6 місяців примусових робіт і зменшення платні на 25%. Закон від 19 жовтня 1940 р. надає необмежене право перевозити робітників разом з родинами з одного краю СРСР до іншого, не питаючи їхньої згоди. Закон від 10 липня 1940 р. карає інженерів в'язницею на 5-8 років за неякісні вироби. Як бачимо такі умови життя та праці були дуже наближеними до рабських.

Таким чином, селянин міг влаштуватись на роботу в інші галузі лише з дозволу, на основі відпускної довідки колгоспу. А незгідних тримали у постійному страху, не рахуючи ешелонів, які відправлялися на Північ у трудові табори. Отже, в контексті масових політичних репресій в СРСР ми можемо говорити про існування підневільних, зокрема на території України. Власне процес розкуркулення свого роду являв конфіскацію майна селян, з подальшим його переданням до колгоспу. Відтак, вище керівництво визначало коли де і скільки необхідно ліквідувати господарств і кого в який табір відправити і т.п. Середня ланка даного апарату насилля контролювала неможливість втечі «нових поселенців», а нижча ланка карально-репресивної системи, тобто

комендатура байдуже виконували поставлені завдання, тим самим абсолютно не реагуючи на рабські умови знаходження селян, яких перевозили в товарних вагонах на місце депортації, що мало як наслідок низку хвороб. Селяни опинилися в жахливих умовах «конфіскація знарядь виробництва, худоби, житла, господарських, виробничих та торгових підприємств, продовольчих, кормів і насінневих запасів, надлишків домашнього майна» [21].

Такою колгоспною системою була зроблена ще одна модель кріпацтва, яка базувалась на поєднанні економічного та позаекономічного примусу. Такі історичні факти демонструють нам схожість підневільних рабів в колоніальний період європейських держав і економічний примус по відношенню до окремих категорій громадян СРСР першої половини ХХ ст. «І остаточно звільненим з рабства український селянин так і не став - він знову обманно попав ще в тяжче панщизняне рабство, у советський колгосп... І одною з причин цього було й старцівське, неправдиве «звільнення» селянина з панщини 1861-го року» [97, с.250]. Кожен п'ятий мешканець Радянського Союзу був у кріпацтві.

Отже, поміщик виступав суддею кріпака, більш того він міг розглядати справи між кріпаками та іншими сторонніми особами. Селяни часто піддавалися покараннями різками, а деякі поміщики навіть відправляли їх до власних в'язниць. Пан розпоряджався життям кріпака на свій розсуд. Відповідно, формою експлуатації кріпосних селян була панщина, яка офіційно обмежувалася трьома днями на тиждень, але поміщики давали селянину такі завдання, які не під силу було виконати за три дні. Для того, щоб ще більше закабалити селян, поміщики переводили їх на місячину, поселяли в бараках, змушували виконувати безперервну панщину і платили їм лише місячним пайком і одягом.

Панщина доповнювалася різноманітними натуральними і грошовими поборами, селяни мусили возити поміщикам дрова з лісу, прокладати та ремонтувати шляхи, мости, збирати ягоди, гриби тощо. Надзвичайно тяжким видом панщини була праця на поміщицьких промислових підприємствах, Крім того, кріпаки мали сплачувати податки державі.

Основною формою експлуатації державних селян була грошова рента та податки державі, розмір яких постійно зростав. Незважаючи на це, їхнє правове становище було кращим, ніж становище кріпаків. Державні селяни були особисто вільними, користувалися казенною землею.

Таким чином, основною формою поневолення в домодерній Україні було кріпацтво - система аграрних відносин переважно в сільських районах, за якої, власником землі, що перебуває у володінні чи безпосередньому користуванні селянина, який на ній господарює, а також неповним власником виробленої на цій землі продукції є - феодал, а, селянин, що господарює на його землі, підлягає адміністративній і судовій владі землевласника. Сприяли становленню такої системи виникнення та розвиток великої земельної власності. Така особиста залежність від феодала була тим вища чим менше правових підстав було в селянина на вільний перехід від одного землевласника до іншого і чим менше можливостей він мав, щоб вільно розпоряджатися своїм майном тощо і була закріплена юридично.

Кріпацтво – це форма підневільного стану, яку можна визначити як таке користування землею, за якого користувач зобов'язаний по закону, звичаю чи за згодою жити і працювати на землі, яка належить іншій особі і виконувати визначену роботу для цієї іншої особи за винагороду чи без, при цьому будучи не в змозі змінити свій стан.

Отже, кріпацтво на українських землях було порівняно легшою формою експлуатації людського ресурсу, на відміну від класичного рабства, хоча і являю собою деспотичне відношення, яке базувалося на володінні землі та її використанні.

Декілька століть кріпак був рабом, з яким можна було зробити що завгодно, рабом або панським, або царським - кількість кріпаків, що належала приватним особам і т.з. "державних" була приблизно однаковою. Якщо кріпак залишав без дозволу господаря, то відразу його вважали збіглим і він переслідувався чинним законодавством. А щодо селян, які були прикріпленими до землі поширена була практика купівлі-продажу та обміну. На території

України така практика була поширеною в другій половині XVIII - першій половині XIX століття.

3.3. Прояви рабства в сучасній Україні

Для України, як інших країн проблема рабства є досить актуальною. На теренах українського суспільства рабство має переважно економічне підґрунтя, втім, яке не виключає існування інших його важливих детермінант. Так, за останніми даними, щорічно в Україні від дій работоргівців страждає близько 117 тисячці людей. Переважну більшість цієї статистики складають жінки та діти, які в більш ніж 85% випадків потрапляють в сексуальне рабство.

Однак, не тільки економічна ситуація в Україні характеризується негативними тенденціями. Останнім часом в аналогічному становищі знаходиться культурний та демографічний потенціал держави. Йдеться, насамперед про поширення трудової міграції, що активним чином сприяє примусовій праці, торгівлі людьми, сексуальному рабству і т.п. У сучасній дослідницькій літературі також особливого наголосу набуває проблема сексуальної експлуатації неповнолітніх, яка раніше майже не піднімалася.

Як вже зазначалося, окрім історичності рабства ознаки рабства в кожній країні мають свою специфіку. На сьогодні торгівля людьми стала буденним явищем, яким нікого не здивуєш. Більше того, продаж живого товару з метою подальшої сексуальної експлуатації є однією з найбільш поширеною практикою рабства у багатьох сучасних суспільствах. В Україні, як і багатьох інших країнах світу, ситуація є критичною. Поряд із проблемою сексуального рабства, не менш нагальною соціальною проблемою українського сьогодення є економічне рабство, або експлуатація праці, опосередкована у більшості випадків жорстоким поведженням, насильством і т.п. Відтак, можна стверджувати про домінування тут некласичної форми рабства, тобто таких практик рабства, які мають потужне економічне підґрунтя.

Прикрим явище українським сьогодення є використання жінок у сексуальній індустрії як у межах своєї країни, так і на території інших країн.

Проблема торгівлі людьми на теренах України існує досить давно, чому сприяє, на наш погляд, кілька причин. По-перше, це відбувається внаслідок необізнаності громадян та недосконалості на законодавчому рівні. По-друге, розквіту різних “рабовласницьких” практик сприяє високий рівень безробіття, відтак економічні негаразди. Відомо, що переважна кількість українців виїжджають до країн Західної Європи, та, головним чином за гостьовими або ж туристичними візами (термін їх дії – 3 місяці). Дослідники проблеми стверджують, що трудова еміграція з України і подальше працевлаштування за кордоном є неабияким стимулюючим чинником для розвитку економічних практик рабства. Адже візи не дають права на роботу, тому значна кількість українців змушені працювати в закладах де процвітає сексуальна експлуатація, або ж просто стають жертвою работоргівлі, до яких застосовуються різні форми експлуатації. Ще одним фактором, що сприяє закордонному рабству є втрата персональних документів (сутенери їх вилучають та шантажують їхнім нелегальним становищем, яке викликає масу проблем). Загальновизнаним фактом є також і те, що за кордоном українці є досить конкурентоздатними на ринках праці, особливою її характеристикою є дешевизна. При чому чітку статистику трудової міграції встановити складно, оскільки значна кількість українського населення працевлаштовуються за кордоном нелегальним чином. Нелегальне перебування та працевлаштування за кордоном робить українців вразливими і сприяє втягненню до різноманітних практик рабства.

Еміграція української молоді за кордон пов’язана із зневірою в кращих умовах життя та відсутністю перспектив для самореалізації в межах своєї батьківщини. Тому життя за кордоном розглядається як можливе покращення фінансового становища та бажання до кращого життя. Але дослідження, які були проведені в Україні показали, що “живим товаром” найчастіше стають молоді жінки 18-26-річного віку, переважно незаміжні, які мають базову загальну чи середню професійну освіту, і є вихідцями переважно з невеликих міст чи сільської місцевості, з низьким, або дуже низьким матеріальним рівнем,

більш того здебільшого грошей яким не вистачає навіть на необхідні речі та продукти [129, с.14].

На відміну від жінок, більшість українських чоловіків, які піддаються експлуатації за кордоном одружені, а їх вікова категорія складає 31–60 років, головна мета перебування чоловіків за кордоном заробити гроші за короткий проміжок часу для покращення матеріального становища. При чому їх рівень освіти в більшості випадків мало чим відрізняється від рівня освіти жінок, які також емігрують за кордон [129, с.14]. Що стосується дітей, то переважно жертвами стають дівчатка віком від 13 до 18 років, які найчастіше є вихідцями з неповних сімей і досить часто стають жертвами насилля з боку вітчима [129, с.14].

Пріоритетними країнами вивозу українських громадян є: Туреччина, Греція, Кіпр, Італія, Іспанія, Югославія, Боснія і Герцеговина, Угорщина, Чехія, Португалія, Росія, Хорватія, Німеччина, Об'єднані Арабські Емірати, Сирія, Китай, Нідерланди, Японія [129, с.12].

Аналізуючи специфіку сучасного рабства науковці визнають, о сьогодні досить важко визначитися із поняттям «торгівлі жінками», оскільки під це визначення потрапляють як викрадені або умисно обмануті жінки, котрі зазнають протизаконного фізичного і статевого поводження і котрих торгівці примушують займатися проституцією, так і ті жінки, які добровільно дозволяють собою торгувати та займаються проституцією через матеріальну скруту [92, с. 136]. Більш того, Україна друга за розмірами країна, яка складає число найбільших країн-постачальників “живого товару”.

Відомо, що починаючи з 1998 року МОМ разом із урядовими та неурядовими організаціями було проведено соціологічне дослідження та інформаційна кампанія, які мали на меті вивчення стимулюючих факторів виїзду українських жінок на роботу за кордон, визначити групу ризику, а також шляхи їх транспортування. На сьогодні на міністерство праці та соціальної політики України покладені переважно превентивні функції, серед яких:

- надання профорієнтаційних послуг і організація професійного навчання безробітних, особливо молоді, професіям, які мають попит, з урахуванням особливостей регіону;
- вирішення завдань зайнятості випускників ПТУ й вищих навчальних закладів;
- сприяння працевлаштування молоді, що звертається до державної служби зайнятості;
- здійснення контролю за посередницькою діяльністю суб'єктів підприємницької діяльності із працевлаштуванням за кордоном [116, с.61].

Проблема торгівлі людьми, а особливо українськими жінками привертає увагу дослідників, зокрема в Україні є цикл публікацій присвячених сучасній практиці рабства – торгівлі людьми та боротьбі з нею, що є свідченням присутності даної проблеми та необхідності працювати над її ліквідацією. До того ж, на сьогоднішній день в Україні діють декілька десятків неурядових організацій основним напрямком діяльності яких є протидія торгівлі людьми.

Торгівлю людьми в Україні класифікують наступним чином:

1. Торгівля людьми з метою сексуальної експлуатації людини. Під дану категорію найчастіше потрапляють жінки та неповнолітні діти, а головну групу ризику можуть складати й діти.
2. Торгівля людьми з метою трудової експлуатації. Напевно, одна з найактуальніших форм рабства для сучасної України. Проблема є як в межах країни, так і набула свого поширення за участю українців серед таких країн як Росія, Польща, Італія та ін. Найчастіше експлуатація відбувається у таких сферах як будівництво, сільське господарство, підпільні майстерні з пошиття одягу тощо.
3. Торгівля людьми з метою використання у жебракуванні. Від цієї проблеми найбільше страждають діти, інваліди та люди похилого віку.
4. Торгівля людьми з метою використання у виготовленні порнопродукції.

Особливо гострою ця проблема стосується дитячої порнографії, до якої залучають дітей різного віку. А виготовлену продукцію передають через канали Інтернету в країни, що мають на неї попит.

5. Торгівля людьми з метою вилучення органів. Це пов'язано із розвитком медицини, відповідно до чого зростає попит на трансплантацію органів людини. Найпоширенішими є випадки торгівлі нирками [141, с.57].

Особливо гостро проблема торгівлі людьми була помітна на теренах колишнього Радянського Союзу на початку 90-х років ХХ століття. Складна економічна ситуація та низький рівень безробіття були сприятливими умовами для виїзду громадян пострадянських країн за кордон, не залишилась осторонь і Україна. Як не прикро це визнавати, але Україна і сьогодні являється дешевим постачальником робочої сили у інші країни. В результаті дослідження Україна займає 87 місце зі 182 країн світу у рейтингу по боротьбі з торгівлею людьми станом на 2013 рік. А дослідження The Global Slavery Index 2016р., свідчать про наявність в Україні 210 400 людей, які перебувають в стані сучасного рабства. І це лише офіційні дані. Україна серед глобального рейтингу рабства займає місця поруч із Азербайджаном, Казахстаном, Киргизстаном, Кувейтом, у яких відсоток тих хто піддається сучасному рабству - 0,467 відсотка населення. Серед глобального рейтингу рабства Україна займає 25 місце.

За даними організації Walk Free Foundation близько 210 000 сучасних рабів нараховується в Україні, випереджаючи сусідні країни (Румунію, Польщу), займаючи при цьому 33 місце за кількістю рабів у світі.

Крім цього, вона є не лише країною-жертвою, але й безпосередньо на території України піддають примусовій праці та сексуальній експлуатації емігрантів, в тому числі й дітей.

У 2000 році на конгресі ООН при розгляді питання торгівлі людьми дійшли до спільного знаменника за яким до торгівлі людьми включалися три основні компоненти - це сексуальне рабство жінок, в тому числі дітей, економічне рабство та незаконний ввіз іноземців. В цих рамках складно

виділити домінуючі фактори розвитку торгівлі людьми, всі вони є взаємозалежними [60, с.97-99].

Але варто наголосити, що Україна в черговий раз потрапила до списку переліку країн, які не відповідають мінімальним стандартам, для завершення торгівлі людьми, таким був висновок доповіді Державного департаменту США «Про торгівлю людьми» 2016. Крім цього ситуацію загострюють події, які відбуваються останні декілька років на сході України. Тобто, серед основних джерел рабства сьогодні дослідники виділяють війну на сході України. Безсумнівними є самовільні дій так званих представників самопроголошених республік по відношенню до місцевого населення за незначні порушення мешканців окупованих територій, в тому числі примус дітей до участі у військових діях. А багато хто з переселенців вимушені виконувати будь-яку роботу.

Україна є учасником низки конвенцій на міжнародному рівні, які є направлені на боротьбу з сучасним рабством та його недопущення. Загалом було проведено перелік заходів, серед яких декларації, конференції, які започаткували міжнародні програми спрямовані на боротьбу з цим явищем.

Діяльність України щодо боротьби з торгівлею людьми як сучасною практикою рабства активувалась починаючи з березня 1998 року внесенням до чинного законодавства передбачення покарання за дане явище та було започатковано формування програми по запобіганню торгівлі людьми.

Стимулюючими факторами у розвитку торгівлі людьми на теренах України стали обмеження у зайнятості, досить низький рівень життя, бідність тощо. На сьогоднішній день в Україні відбувається боротьба як з торгівлею людьми, так і сексуальною експлуатацією, зокрема дитячою проституцією та порнографією, відповідальними за це є міжнародний жіночий правозахисний центр «Ла Страда-Україна», що було реалізовано ще у рамках проекту зокрема, в рамках реалізації проекту «Розвиток національної системи перенаправлення для надання допомоги дітям-жертвам комерційної сексуальної експлуатації в Україні». Так, ще у 2007 році за сприяння низки компаній, серед яких

Генеральний Секретаріат Інтерполу, а також Майкрософт та Міжнародний центр зниклих і підданих експлуатації дітей в Україні відбувся семінар-тренінг з питань протидії поширення дитячої порнографії за допомогою Інтернет [18]. Крім того, правозахисні організації «Ла-Страда» та «ЕСРАТ» здійснюють просвітницьку діяльність, яка направлена на запобігання комерційній сексуальній експлуатації дітей в Інтернеті, більше того створено «гарячу лінію» щодо питань безпеки дітей у глобальній комп'ютерній мережі. Також триває діяльність в рамках меморандуму «Про взаєморозуміння», який був підписаний компанією «Майкрософт Україна» та МВС з приводу інтенсифікації заходів, скерованих на боротьбу з розповсюдженням «дитячої порнографії» в мережі Інтернет [85, с.3].

За даними міжнародної організації Ending Child Prostitution, Pornography and Trafficking (ЕСРАТ), більше 30% дитячої порнографії в Інтернеті розміщують провайдери з СНД. А за результатами дослідження фонду Internet Watch Foundation (IWF) щодо розповсюдження порнографії, зокрема дитячої, Україна посідає сьоме місце в світі. Так, за результатами соціологічного дослідження, яке було проведено НАН України, понад 28% юних українців готові переслати свої фотографії незнайомим особам в Інтернеті, а на сайти дорослих осіб періодично заходять 22% неповнолітніх [134, с.31].

Також програма «Ла Страла» є спрямована на запобігання торгівлі, зокрема жінками в Центральній та Східній Європі. В містах України за підтримки ОБСЄ створено та налагоджено роботу «гарячих ліній», першими ввійшли до переліку міст Одеса, Тернопіль, Харків. А у Києві, Львові, Дніпропетровську створено консультаційні центри для жінок.

Серед основних напрямків торгівлі дослідники виокремлюють - Одеса - Стамбул. Серед потерпілих переважно «жінки похилого віку, молоді жінки з малозабезпечених сімей, сироти, такі, що зловживають спиртними напоями. Їм запропонували роботу у сільському господарстві, вивезли за межі України і примушують займатись жебрацтвом [143, с.181].

Однією із причин виїзду за кордон українців і потрапляння до рук работорговців є насильство в сім'ї, що і спонукає людину на кардинальні зміни, часто будучи в пригніченому стані і не здатними адекватно оцінити ризики пропозиції щодо працевлаштування за кордоном [132, с.55-60].

Як показує практика, в більшості випадків, відповідальність за організацію і участь у торгівлі людьми несуть вербувальники, але у випадках торгівлі людьми, які здійснюються на міжнародному рівні, вербувальники виступають лише посередниками, адже головні фігуранти справи перебувають за кордоном.

Проте, складно виділити групу ризику. Хоча й існує усталена думка, що торгівля людьми пов'язана із сексуальним рабством і найчастіше експлуатуються жінки, але це не так, адже постраждалими виявляються як і жінки, так і чоловіки та діти. Останніми роками лідируючу позицію займає саме трудова експлуатація, жертвами якої є переважно чоловіки.

Крім того торгівля людьми може здійснюватися з метою примусового залучення до жебракування, де жертвами є абсолютно різні вікові категорії, як трьохлітні діти, так і старші сімдесяти років, особливу цікавість викликають діти із обмеженими можливостями, незалежно від того чи людина виїжджає за кордон чи намагається працевлаштуватись на території України.

За останній час помітна наступна тенденція – якщо останні роки характеризувалися вивозом людей для подальшої експлуатації за кордон, то для попередніх була характерна внутрішня експлуатація.

21 вересня 2010 року Україною була ратифікована конвенція Ради Європи про заходи щодо торгівлі людьми 2005 року [67]. В даній Конвенції головними завданнями визначалися: по-перше, це запобігання та боротьба з торгівлею людьми та гарантування гендерної рівності; по-друге, захист прав постраждалих осіб, які потерпіли від торгівлі людьми та розробка механізмів захисту й допомога постраждалим і свідкам, гарантування гендерної рівності, а також забезпечення ефективного слідства та кримінального переслідування, по-третє, сприяння міжнародному співробітництву в боротьбі з торгівлею людьми

[67]. Дана конвенція стосувалась всіх проявів торгівлі людьми, як в межах держави, так і на транснаціональному рівні.

Крім того, Кабінет Міністрів України затвердив програму протидії торгівлі людьми. Основними завданнями якої були:

- удосконалення механізму нормативно-правового регулювання питань протидії торгівлі людьми, а також боротьби з нею, включаючи їх до освітніх програм дітей та молоді;
- проведення роз'яснювальної роботи за допомогою засобів масової інформації, підвищення ефективності діяльності правоохоронних органів України у боротьбі з нею;
- забезпечення ефективності взаємодії правоохоронних органів України та інших держав у протидії торгівлі людьми, а також у боротьбі з нею;
- надання допомоги особам, що потерпіли від торгівлі людьми, зокрема щодо повернення додому, працевлаштування та професійного навчання;
- вдосконалення діяльності центрів реабілітації для осіб, що потерпіли від торгівлі людьми;
- розробка механізмів психолого-соціальної реабілітації дітей, що потерпіли від торгівлі людьми;
- співробітництво з громадськими організаціями і фондами, що проводять діяльність, пов'язану з протидією торгівлі людьми;
- використання міжнародного досвіду із запобігання торгівлі людьми та боротьби з нею, захист прав осіб, що потерпіли від зазначеного злочину, розшуку зниклих осіб за кордоном, їх повернення та реабілітації [116, с.55-56].

Така ж заборона була у Конвенції про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок 1979 [68] з приводу примусової проституції та експлуатації проституції інших осіб, яка була ратифікована Україною, ще 12 березня 1981 року.

Також у 2011 р. українським парламентом була ратифікована Конвенція Ради Європи № 201 про боротьбу із сексуальною експлуатацією дітей та сексуальним насильством, у якій було зауважено про те, що останнім часом

спостерігається тенденція збільшення числа жертв сучасної работоргівлі. «Згідно зі спеціальною доповіддю МОП, близько 20,9 млн. осіб у світі є жертвами работоргівлі. З них 4,5 млн. осіб зазнають сексуальної експлуатації, до 14,2 млн. осіб є жертвами примусової праці та економічної експлуатації. Крім того, від 700 тис. до 1 млн. осіб щорічно примусово переміщуються через кордони для подальшого продажу. Правозахисники, посилаючись на оцінки МВС України, стверджують, що щорічно в тенета работорговців потрапляє близько 7 тисяч українців» [116].

Проте, примусова проституція залишається поширеною в країнах перехідного періоду, в тому числі і в Україні. Станом на 2013 рік, більше 23% в дівчат-проститутток Європі були українського походження, і на жаль, ця цифра зростає. Спостерігається зростання індустрії сексу та сексуальних послуг. В останні роки Україна потрапила в число країн – постачальників жінок, торгівля жінками, вивіз їх за кордон шляхом обману набули широких масштабів. Україна в цьому аспекті виступає як країна-постачальник “живого товару”; країна-транзит, адже через Україну транспортують рабів, переважно зі Сходу на Захід; та країна призначення, тобто люди з менш розвинених країн потрапляють у рабство саме в Україні, щоправда, процент такого джерела сексуальної експлуатації є найменшим. Більш того, останнім часом зростає кількість внутрішнього рабства, тобто зростає кількісний показник сексуального рабства в Україні. Переважно жертвами стають вихідці із сільської місцевості та малоосвічені та мало обізнані жінки. Однак, найчастіше дівчата стають рабами за кордоном. В Україні з’являється все більше сексуально-релігійних общин, які вербують молодь, під виглядом театральних шкіл, безкоштовних майстер-класів та центрів духовного розвитку. Сексуальна індустрія набуває широкого розвитку по всьому світу. Дане положення завжди викликало масу дискусій. Оскільки тут присутній як моральний аспект, так і економічний і правовий. Адже в одних документах розрізняють добровільну проституцію, і проституцію за примусом, а в інших - ні.

Варто зазначити, що в межах однієї країни простежуються різні тенденції щодо вербування та пере направлення до країн-призначення. Так, в Україні спостерігається залежність регіону та країни призначення. Жителів західних областей вербують переважно до Угорщини, Чехії та Словаччини та Італії, крім того для них є характерна сезонність, а до Туреччини вербують жителів південних областей. За інформацією представництва МОМ в Україні, кожен десятий громадянин України має близьку людину, як постраждала від дій торговців людьми.

Україна залишається країною-транзитом, особливо це стосується жертв торгівлі людьми, зокрема з Центральної Азії, які в подальшому ставали жертвами жебрацтва та трудової експлуатації. «Жінок примушують до праці в секс-індустрії, в якості домогосподарок, у сфері облаштування, на текстильних або інших підприємствах легкої промисловості. Більшість чоловіків-жертв торгівлі людьми експлуатуються у Росії та інших країнах переважно як будівельники, робітники на заводах та у сільському господарстві або моряки. Крім того, було виявлено випадки, коли чоловіків примушували займатися незаконною діяльністю, як-то: розбирання крадених автомобілів на запчастини для їх подальшого продажу на чорному ринку. За даними МОМ, 4% потерпілих від торгівлі людьми в Україні є діти, хоча цифри можуть бути більші через низький рівень повідомлення про такі злочини. Дітей часто примушують до проституції або жебрацтва. Особливо уразливими до торгівлі людьми в Україні залишаються безпритульні або діти із сиротинців» [143, с.182]. Крім цього, для України є особливо характерна економічна нерівність, що стає підґрунтям для виникнення практик неklasичного рабства. Одним із показників нерівності можна вважати коефіцієнт, який демонструє, наскільки доходи 10% найзаможнішої частки населення більші за доходи 10% найбіднішої. Згідно зі світовою практикою, якщо він не перевищує 10 разів, то існуючу економічну нерівність можна вважати прийнятною. В Україні за даними Держкомстату даний коефіцієнт становить всього 6, 9% разу. Проте за висновками експертів Світового банку у 2005 р. доходи 10% найзаможніших українців перевищували

доходи 10% найбідніших у 47 разів, а у 2007 р. цей показник становив вже 55 разів. Це свідчить про поглиблення прірви між бідними і багатими. Що є сприятливою умовою для виникнення неklasичного рабства.

За інформацією New York Times, з моменту виходу доповіді про сучасне рабство, яка була опублікована декілька років тому, низкою країн були ухвалені закони, які мають протидіяти залучення до стану рабства. Так, США зробили поправку щодо закону, який має на мені заборону імпорту товарів, що вироблені в результаті використання примусової праці дітей, а урядом Великої Британії був ухвалений Акт про сучасне рабство, який передбачає покарання за сучасне рабство довічним ув'язненням.

Якщо ще десять років тому в Україні серед різновидів торгівлі людьми домінувала сексуальна експлуатація, то сьогодні першість займає примусова праця в тому числі і дитяча. Так, 2004 року в нашій країні кількість випадків торгівлі людьми, з метою сексуальної експлуатації, вдвічі перевищувала кількість випадків торгівлі з метою примусової праці. Та станом на 2007 рік ситуація докорінно змінилася, адже кількість підданих трудовій експлуатації наблизилась, до кількості жертв сексуальної експлуатації, а станом на останній рік перевищила. За даними МОМ серед ста дзвінків на гарячу лінію в Україні, у 60 випадках фіксується наруга.

Низький рівень життя та високий рівень безробіття серед населення штовхає їх на пошук роботи далеко від дому. Де бажання людей формуються не на основі реальних знань про можливості та умови праці, а в більшості випадків під впливом сторонніх знань та бажань покращити рівень свого життя.

Узагальнюючи вище означене, можна стверджувати, що серед ймовірних причин так названого неklasичного рабства на теренах українського суспільства можна виокремити перш за все економічні чинники, особливо скрутне економічне становище, неможливість отримати високооплачувану гідну роботу в Україні. Ситуація ускладнюється не тільки кризовим станом української економіки, але й тим, що процес міграції криміналізується, оскільки дешева робоча сила українських громадян складає основи надприбутків, як в

Україні так і за її межами. Відтак, сучасне некласичне рабство є комплексною проблемою. Розглядаючи економічний чинник як фундаментальну детермінанту сучасних практик рабства, зокрема торгівлі людьми, важливо розглянути низку інших причин, які його ще більш конкретизують. До основних причин чисельних практик сучасного рабства відносять: бідність, недостатність освіти, безробіття, гендерну дискримінацію, проживання у неблагополучних сім'ях, недостатні можливості для легальної міграції, брак соціально-економічних можливостей та альтернатив тощо.

Відомо, що більшість постраждалих є вихідцями переважно незаможних родин. Тому, досить часто важко запобігти їх потраплянню у фактичний стан рабства, оскільки для них немає іншої досяжної альтернативи поліпшити своє матеріальне становище. Можливість вирватися зі щоденної бідності та змінити своє життя на краще, часто жорстко обмежена різними чинниками, зокрема низьким рівнем освіти, нестачею вільних робочих місць в умовах економічної кризи, за якої рівень безробіття постійно високий.

Недостатність можливостей для легальної міграції також належить до чинників, які сприяють даній пропозиції. Нині легальна міграція можлива лише для осіб, які мають професійні навички, що користуються попитом у країнах призначення. Більшість потенційних постраждалих від торгівлі людьми ними не володіють. Тому вони й вишукують незаконні канали міграції, більшість із яких перебуває під контролем торговців людьми.

До даної проблеми також можна віднести ще одну групу чинників - інформаційних. Негативну роль у поширенні в Україні такого виду рабства, як торгівля людьми відіграє погана обізнаність громадян щодо можливостей нелегального працевлаштування. Тому до основної причин, через яку українці потрапляють до тенет "сучасних рабовласників" дослідники відносять: недостатню поінформованість про можливість працевлаштування, незнання законів і своїх прав, перекручену інформація про реалії життя за кордоном [116, с.68].

Потрібно також виокремити такі фактори рабства як інтернаціоналізація тіньової економіки; зростання різниці між багатими та бідними державами; попит на низькооплачувану та неофіційну працю, нестача можливостей легального працевлаштування за кордоном для громадян України, лояльне законодавство до занять проституцією в багатьох країнах світу.

Виділяють також культурний чинник формування рабства. Так, значна роль у формуванні сучасної системи рабства залежать від демографічних (вікова, статеві, національна структура населення) факторів. Крім того, значний вплив у багатьох випадках має фактор традицій. Поведінка особи, на яку впливає даний чинник багато в чому залежить від виховання. Адже, жорсткі норми, чи навпаки вседозволеність, встановлює межі, переступаючи які, людина може потрапити у рабство.

Ще одним фактором, з яким знайомі українські жінки з власного досвіду, який сприяє розвитку рабства є насилля в дома. Насильство нерідко стає передумовою, причиною, несвідомим поштовхом, що спонукає шукати щастя і заробітку якомога далі від дому. Коли людина страждає від психологічного або, навіть, фізичного насильства, вона не буде довго міркувати над пропозиціями посередників. Навпаки, коли рідні готові в будь-яку хвилину прийти на допомогу, людям вдавалося звільнитися з рук работоргівців. Насилля постає формою суспільних відносин, за яких одні індивіди, а також їх групи та організації частково чи повністю підкорюються іншим, використовуючи метод примусу чи загрози життю.

Розглядаючи практики рабства, до яких дотичне сучасне українське суспільство варто наголосити, що Україна має доволі строкатий досвід. Декотрі сучасні дослідники до своєрідних проявів рабства відносять такі види залежності як тютюнопаління, алкогольна та наркотична залежність. Так, аналіз проблеми у контексті українського суспільства демонструє, що його відмінною рисою є вражаюча динаміка залежності від алкоголю. Так, сучасна статистика засвідчує, що наприклад, у західних країнах до “алкогольного рабства” найменш потрапляють саме ті особи, які мають сім’ї чи є одруженими. В

Україні спостерігається зворотна тенденція: найбільш страждають як самотні так і одружені чоловіки. Як свідчать дані сучасної статистики більше 30 % дієздатних українських чоловіків зловживають алкоголем. Більш того, якщо жителі Європи та США витримують дану залежність в більш легкій формі, то для українців алкогольна залежність супроводжується психічними та іншими розладами. За офіційними даними понад 700 тисяч українського населення мають офіційно зареєстровану в медичних установах алкогольну залежність, а неофіційні дані говорять про іншу, ще більш вражаючу статистику. Так, статистика смертності від алкоголізму складає 40 тисяч осіб щорічно, частина яких є жертвою нещасних випадків від алкогольного сп'яніння, а інша – жертви алкогольного отруєння, спричинених впливом алкоголю самогубств, або ж хвороб, викликаних його вживанням.

На сьогодні, за статистикою Україна займає 17 місце серед країн-лідерів за кількістю чоловіків, які курять. Така ще одна негативна залежність українського населення розширює список серед представників жіночої статі та підлітків. Якщо від паління є залежний кожен другий представник сильної статі, то серед жінок кожна п'ята, адже у підлітковому віці понад 30% дівчат та юнаків уже є залежними від тютюнопаління. Жахливим є той факт, що даний вид залежності сприяє виникненню ряду хвороб, серед яких: онкологія, серцево-судинні захворювання, як наслідок втрата життя 115 тисяч українців.

Так, соціологічні опитування показали, що майже 70% серед курців зацікавленні у відмові від такого роду залежності, проте самостійно впоратися із цим вони не здатні, отже потребують професійної допомоги фахівців. За останніми даними в Україні нараховується близько 9 млн. курців.

Не менш актуальним проявом своєрідної форми залежності від “принад” цивілізації є наркотична залежність. Дана практика на сьогодні стає все більш поширенішою. Так, експерти стверджують, що люди молодого віку складають основну кількість споживачів психотропних речовин. Соціологічні опитування показали, що п'ята частина молодих людей вживали наркотики. Найчастіше під дію наркотичної залежності потрапляють саме хлопці. Разом із тим,

ймовірність вживання наркотичних засобів у містах в два рази перевищує показники сільської місцевості. За даними Міністерства охорони здоров'я України, станом на 2013 рік в Україні налічувалося майже 400 тис. споживачів ін'єкційних наркотиків. Разом із тим, було зафіксовано зростання попиту на наркотичні речовини. Так, ще у 2001 році кількість споживачів становила 21 особу на 10 тис. населення, то у 2013 даний показник сягнув до 33 людей.

Окрім практик сучасного рабства, українське суспільство дотичне до так названого постіндустріального рабства, яке можна кваліфікувати як "постнекласичне". Йдеться про такі форми залежності як кредитна кабала та віртуальне рабство у сенсі потужної заангажованості новітніми інформаційними технологіями.

Якщо віртуальна залежність є особливо актуальною для української молоді, то кредитно-боргова поширюється майже на всі верстви українського населення. Не зважаючи на економічну ситуацію в країні українське населення активно користується послугами банків в отриманні кредиту. Найчастіші випадки проявів боргової кабали є так званий "кредит до зарплати". Відомо, що найбільшою популярністю, особливо серед молоді, користуються кредитні карти. Таким чином, люди змушені працювати на кредитора, щоб повернути борг.

Більш того, високий відсоток кредиту може зобов'язати протягом усього життя працювати на кредитора, враховуючи і нащадків (борг може передаватися і дітям). Така практика кредитно-боргових відносин, як влучно зауважував вище згадуваний Бодрійяр, перетворює постіндустріальний капіталізм на постіндустріальний феодалізм – найпотужніший спосіб «закріпачення», прихований принадою перспективою відстроченого задоволення: «Завдяки системі кредитування ми повертаємося до феодальних відносин, коли частина праці від самого початку належить поміщику, тобто системі закріпачення праці» [16, с.174]. Кредитний борг від покоління до покоління продовжує існування, незважаючи на правову риторику. Адже, прагнення до задоволення багатьох потреб в умовах постіндустріального

суспільства “символічного достатку”, переважну більшість людей змушує жити в кредит, значна кількість яких перебуває у стані кредитної кабали роками.

Інституціональною ланкою або осередком функціонування кредитно-фінансової системи постіндустріалізму є реклама. Саме вона мотивує людину на кредит, доповнюючи поневолення людини сучасним виробництвом більш ефективним “поневоленням споживання”: «Ті, хто протестує проти поневолюючої сили реклами (і взагалі «мас-медіа»), не розуміють специфічної логіки її впливу» [16, с.180]. Придбання у кредит у споживача породжує ілюзію повноцінного привласнення речі, що насправді заганяє його у пастку, парадоксальність такої залежності полягає у тому, що вона обрана добровільно. Кредит стає невід’ємним атрибутом постіндустріального побуту, якого важко уникнути.

Таким чином, постсучасний банківський капіталізм нерозривно поєднаний із рекламним референтом споживацької ідеології, яка по суті сприяє нівелюванню раба “виробництва” рабом “споживання”. Реальність сьогодення – це отримання якомога більше матеріальних благ, «починаючи від дуже складного домашнього господарства та десятків його технічних рабів і до “міського обладнання” та всієї матеріальної машинерії комунікацій та професійних служб, до постійного видовища прославлення об’єкта в рекламі та в сотнях повсякденних посилань, що знаходяться в ЗМІ» [14, с.5]. Синдром консумеризму українського населення характеризують такі ознаки як: прагнення мати речі відомого бренду, бажання постійно купувати новий одяг, задоволення від купівлі інших нових речей та їхнього надлишку.

Можна говорити про часткову еволюцію українського суспільства в бік гедоністичної системи цінностей, аксіологічним ядром якої стають розваги, споживання та дозвілля. Споживання стає способом структурування вільного часу, його частина витрачається на споживання, шопінг, а задоволенням цих потреб сприяє кредитний механізм. Таким чином, активне споживання та різноманітність у задоволенні життям для українського населення стало частиною життєвої позиції. Невипадково, наприклад, Бодрійяр переконував, що

споживання є і колективною поведінкою, і мораллю, і примусом, по суті охоплює собою усю постіндустріальну систему цінностей до якої, як з'ясувалося дотичне і українське суспільство.

Поряд із тим, беззаперечним фактом є те, що нова інформаційна епоха демонструє глобальні переваги, які визначають розвиток сучасного суспільства і людини. Для українського населення, а зокрема молоді є характерним високий рівень взаємодії людини з комп'ютером. Це пов'язано, в першу чергу, із здатністю комп'ютера взяти на себе функції всіх існуючих засобів масової інформації відразу, включаючи книги і музичні інструменти. В таких умовах людині надається можливість всесторонньо розглядати ідеї або проблеми і звести воедино інформацію з різних джерел. Віртуальний простір розглядається на сьогодні як динамічна модель ідей, а комп'ютер допомагає отримати не просто статистичні викладення, а наочні моделі, які описують і перевіряють ті теорії, що суперечать один одному. Забезпечення можливості якіснішого "бачення" світу стає усе більш реальним сьогодні і є настільки ж революційним просуванням вперед, як перехід людини від простої життєвої мудрості до опанування мови, математики, науки. Крім цього, комп'ютери можуть змагатися з людським розумом. Все це дозволяє говорити про могутнє інформаційне середовище заручником якого стала людина. Відтак, мережа Інтернет знищує природні людські зв'язки і перетворює особистість в "електронних зомбі". Тобто, коли Інтернет сприймається як самоціль, і люди просто потопають в цій віртуальній реальності. Для тих же, хто сприймає Інтернет як «віртуальну ініціацію», він стає лише засобом – необхідним, але всього засобом – для творчого розкриття свого внутрішнього світу. Варто наголосити, що глобальна мережа впливає не лише на людину, характер її розвитку, пріоритети, але й на суспільство в цілому, викликаючи його послідовні і неминучі зміни, які видно вже зараз, - перерозподіл фінансових потоків, "переселення" мас-медіа в Інтернет, виникнення інтернет-співтовариства, інтернет-магазинів, електронних бірж праці, соціальних мереж та багатьох інших глибоких і масштабних трансформацій, що характеризують

епоху глобального віртуального перетворення. Такі зміни характерні не лише для українського населення, але й для всіх постіндустріальних цивілізацій.

Деякі дослідники стверджують про появу значного відсотку людей, що думають і творять, “переживають” і “кохають” в Інтернеті. Дана поведінка призводить до розшарування суспільства на кіберсоціальних індивідів і решту інших. Це дозволяє говорити про появу нового «виду» людини – кібервиду. Дослідження вчених останніх років говорить нам про те, що в кібервид переходять, в основному певні типи людей з конкретними характерологічними особливостями, інші ж ставляться до Інтернет як до одного із засобів досягнення цілей. Це дозволило говорити нам про значну кількість людей, яким властива нова форма свідомості, які цілком перебувають під дією потужної віртуальної залежності.

Розвиток інформаційних технологій в Україні дозволив говорити про відомі загрози, до яких можна віднести наступні: в першу чергу йдеться про загрозу свободі, адже, повсюдна комп’ютеризація веде за собою тотального нагляду, даючи можливість для постійного відстеження дій людини. По-друге, загроза якості життя: від особистих страхів до погіршення умов співжиття в суспільстві, коли не зрозуміло, чи жити в інформаційному товаристві зручніше, чи воно швидше роз’їдає розсудливість і ввічливість. По-третє, загроза людській гідності: чим більше людей наділяють все більше сторін свого життя симбіотичному спілкуванню з машинами, тим бездушнішими та нелюдимими ми стаємо [115].

Як засвідчують сучасні науковців, українська молодь інтегрована в соціальні мережі через низку факторів, серед яких: анонімність, що передбачає безкарність, розкутість, і безвідповідальність поведінки учасників спілкування. Невидимість співбесідника у віртуальній комунікації призводить до того, що образ іншого у віртуальній комунікації починає визначатися не стільки рисами іншого, скільки особливостями самого суб’єкта сприйняття - образ іншого починає будуватися по аналогії з образом себе. Тобто, образ іншого добудовується на основі досвіду того, хто його сприймає, наділяється рисами

суб'єкта сприйняття або ідеалізується. Цим можна пояснити виникнення симпатії при віртуальному знайомстві і часте розчарування при зустрічі.

Крім того, в Інтернет-середовищі людина кожного разу стає об'єктом сприйняття з боку аналогічного незнайомця. Це призводить до пошуку соціальних норм в ситуації і до прагнення відповідати їм або чинити опір. Цим пояснюється використання загально-культурних стандартів в Інтернет комунікації, а також конфліктну поведінку в Інтернеті і тому подібне. Перевага віртуальної комунікації зумовлена недоступністю невербальної інформації. Якщо ж ми говоримо про комунікацію в Інтернет “тут-і-тепер” (on-line), то, звичайно, маємо на увазі вербальну комунікацію. Але особливістю саме такої комунікації є те, що “говорити-слухати” перетворюється на “писати-читати”.

Також віртуальне спілкування характеризується добровільністю контактів. Користувач добровільно зав'язує контакти чи може перервати їх у будь-який момент (на відміну від реального спілкування, коли людина в силу деяких обставин не може його уникнути); та знаки емоції, так звані “смайлики”, які допомагають емоційно наповнити текст.

Для молодих людей особливо характерним є не типовість поведінки. Часто користувач презентує себе по-іншому, ніж у реальному житті, програє нереалізовані в діяльності поза мережею ролі, сценарії, і, не знаючи співрозмовника, створює його образ, відмінний від реального. В Інтернеті можна брати на себе роль, але при цьому не треба відповідати за свої віртуальні вчинки. А також можливість бути одночасно у різних місцях, а також спілкуватися з людьми з інших годинних поясів.

Крім цього, деякі респонденти відчують самотність у разі відсутності доступу до Інтернету. Це пояснюється багатьма факторами, одним з яких є популярність віртуальних соціальних мереж в нашій країні. На момент опитування 87% користувачів всесвітньої мережі є відвідувачами різних соціальних мереж. Найбільш популярними серед українських Інтернет-користувачів є сайт odnoklassniki.ru, за нього проголосувало 37,6%; другим по

значимості для українців є vkontakte.ru (29%). Проект компанії Mail.ru – «Мій світ» - займає третє місце і отримав 10, 7% голосів респондентів [39].

Таким чином, підсумовуючи усе проаналізоване вище, можна дійти висновку, що головними практиками рабства в Україні є сексуальне рабство, а також такі умови праці, які не випадково прирівнюють до “рабських”. На жаль, сучасне українське суспільство перебуває під потужним впливом агресивної соціально-економічної політики, у тому розуміння, що Україна постає джерелом, транзитною країною та точкою призначення у розвитку “сучасної работоргівлі”. Відтак, в українському суспільстві в переважній кількості випадків домінує некласичне, економічне рабство. Поряд із тим, йому властиві постнекласичні прояви “рабства”, пов’язані з культивуванням гедоністичних цінностей постіндустріальної доби, опосередковане непомірним прагненням до різних форм задоволення, витіснення виробничої етики індустріальної епохи консуматорною ідеологією споживання, банківсько-кредитна кабала, висока ступінь віртуальної залежності.

Висновки до третього розділу.

Отже, відповідно до нової значимості людини в постіндустріальному суспільстві, у реаліях сьогодення, першочергову роль відіграє соціальна сфера, яка формує відтворення та розвиток людського потенціалу. Йдеться про небувалий розвиток сфери послуг, відпочинку, а також освіти. Постіндустріальна формація сприяє соціальним інвестиціям в людей, що стає економічно прибутковим, адже підвищує якість та результати праці: постіндустріальне суспільство характеризується досягненням високого рівня продуктивності праці, а також конкурентоспроможності не лише в межах окремої країни, а й на більш глобальному, інтернаціональному рівнях.

Якщо в постіндустріальному, інформаційному суспільстві створені сприятливі умови для функціонування творчої, інтелектуальної, робочої сили, то в Україні спостерігається відсутність здорової конкуренції. На сьогоднішній день, в Україні поки що відсутній такий рівень економічного розвитку, який дав

би змогу рухатися до економіки знань, проте є можливість та потенціал для його розвитку.

Розглядаючи особливості доіндустріального розвитку України можна сказати, що основною формою економічного поневолення в домодерній Україні було кріпацтво – система аграрних відносин переважно в сільських районах, за якої, власником землі, що перебуває у володінні чи безпосередньому користуванні селянина, який на ній господарює, а також неповним власником виробленої на цій землі продукції є – феодал, а, селянин, що господарює на його землі, підлягає адміністративній і судовій владі землевласника. Сприяли становленню такої системи виникнення та розвиток великої земельної власності. Така особиста залежність від феодала була тим вища чим менше правових підстав було в селянина на вільний перехід від одного землевласника до іншого і чим менше можливостей він мав, щоб вільно розпоряджатися своїм майном тощо і була закріплена юридично. Якщо кріпак залишав без дозволу господаря, то відразу його вважали збіглим і він переслідувався чинним законодавством. А щодо селян, які були прикріпленими до землі поширена була практика купівлі-продажу та обміну. На території України така практика зустрічалася в другій половині XVIII - першій половині XIX століття.

Беззаперечним є той факт, що для України, як і для багатьох країн пострадянського простору, так і для країн з колоніальним минулим притаманне ганебне соціально-економічне явище рабства. Дане явище на теренах українського суспільства має економічне, однак, що не заперечує впливу інших детермінант.

Щодо проявів рабства в українському суспільстві, то йому в цілому притаманні всі модальності постнекласичного рабства – від кредитного до віртуального, навіть не зважаючи на те, що Україна підтримує низку договорів, які забороняють рабство у сенсі нелегітимної експлуатації людського ресурсу та продовжує брати участь на міжнародному рівні щодо боротьби з торгівлею людьми. Більше того, сьогодні в Україні діють декілька десятків неурядових організацій основним напрямком діяльності яких є протидія торгівлі людьми.

Саме українські жінки становлять у відсотковому співвідношенні найбільшу кількість жертв серед залучених до рабства. Відтак, українському суспільству притаманні всі сучасні форми актуалізації рабства (некласична та постнекласична).

ВИСНОВКИ

Дисертаційна робота є комплексним дослідженням рабства у контексті його суспільно-історичних форм та змісту. Здійснений аналіз дає можливість зробити наступні висновки.

1. У процесі дослідження рабства як суспільно-історичної категорії була проаналізована теоретико-методологічна база з даної проблеми. Продемонстровано, що феномен рабства є предметом дослідження різних галузей наук, перш за все, історії, права, соціології тощо. Втім, у царині сучасних філософських наук проблема рабства залишається найменш досліджуваною. Так, в історичних джерелах (А. Валлон та Дж. Інгрем) рабство визначається як перша форма експлуатації людини людиною, де раб уподібнюється до знаряддя виробництва; в юридичних (В.О. Іващенко, Г.Л. Кохан., Н.В. Плахотнюк) рабство кваліфікується як найдавніший з правових інститутів, право власності як окремої особи, так тієї чи іншої спільноти; в соціологічних - як один із різновидів соціальної стратифікації, відтак соціальної нерівності. Більше того, переважна більшість соціологів, присвячених проблемі рабства, вбачають його суть в інституціалізованому пануванні. Загалом дослідження проблеми рабства під кутом гуманітарних наук свідчить про необхідність осмислення даного питання з точки зору філософії, адже розуміння історії, права та соціології не розкривають повноти даної проблеми.

2. Аналіз філософських поглядів на проблему рабства засвідчує про сформованість різних поглядів на його природу та зміст, зокрема, в працях античних філософів рабство розглянуто як цілком прийнятний соціальний інститут, що зумовлено системою тогочасних суспільних відносин. Середньовічна філософська думка обертається навколо тематикою духовного (екзистенціального) рабства. Тоді як філософи Нового часу акцентують увагу на соціально-економічних засадах рабства, виступаючи із категоричним його засудженням, що знайде своє додаткове обґрунтування у марксизмі. Аналіз

рабства представлений філософською думкою другої половини ХХ століття в його осмисленні демонструє перевагу екзистенціально-психологічного контексту над економічним. Втім, переважна більшість представників французького постмодернізму надають концепту рабства метафорично-символічного значення, екстраполюючи його на все постсучасне суспільство.

3. Встановлено, що переважна кількість вітчизняних науковців сучасну форму рабства пов'язує із традиційними його практиками, наприклад, із економічною експлуатацією, зокрема із експлуатацією дитячої праці, із торгівлею жінками та дітьми з метою їх подальшої сексуальної експлуатації тощо.

4. За античним розумінням рабство є цілком природним явищем, адже майже всі економічні відносини, зокрема розподіл приватної власності, зростання товарних зв'язків тощо, а також створення сприятливих умов для політичної діяльності і культурного життя основної маси громадян давньогрецького суспільства здійснювалося на засадах рабовласництва. Використання рабів в приватному та державному секторі економіки було характерним саме для античного рабства, за якого раб був безправним та прирівнювався до речі.

Для класичного рабства характерне позбавлення раба будь-яких прав. Отже, зведення його статусу до положення “речей”: всі продукти рабської праці автоматично ставали власністю господаря або, не маючи своєї власності раб міг розпоряджатися чим-небудь, лише за згодою господаря. Рабовласник визначав можливість та тривалість шлюбних зв'язків раба тощо.

Виокремлені основні джерела отримання рабів для класичного рабства. Так, на перших стадіях єдиним, а в подальшому досить істотним джерелом рабів була війна, яка супроводжувалася полоном воїнів супротивника, крім цього викраденням людей, які проживали на його території. Після зміцнення інституту рабства до даних джерел додалися інші, а саме: народжена дитина раба автоматично ставала власністю господаря; статус раба міг бути

покаранням за декотрі злочини; боржник який не мав змоги сплатити борг, ставав рабом кредитора та інші випадки.

Поряд із тим, у процесі дисертаційного дослідження було з'ясовано, що поряд із класичним рабством іншою формою інституціалізації неволі з метою економічної експлуатації в історії суспільств постало кріпацтво - система аграрних відносин, за якої, виробник (селянин), перебуваючи у власності землевласника (пана), мав часткове право на володіння земельним господарством з обов'язковою вимогою сплати оброку. На відміну від рабства, інститут кріпацтва у своїх розвинених формах продемонстрував початок процесу формування селянства як окремого класу, опосередкованого можливістю ведення ними автономного господарства, що свідчило про початок процесу економічного, відтак соціально-політичного звільнення від стану абсолютної залежності від феодала. Якщо у витоків кріпацтва воно було майже тотожне класичному рабству, то згодом відбувається послаблення жорсткої залежності поневоленого класу від сваволі його фактичних власників.

5. Наголошено, що класична форма рабства була інституціалізованим явищем соціально-економічного характеру, для якого характерна абсолютна експлуатація виробничого ресурсу. Некласична форма рабства зберігає характер репресивної експлуатацією, однак вона вже позбавлена легітимності, відтак є неінституціалізованою. Тоді як постнекласичній формі рабства властиве не так поневолення тіла, як "душі", здійснюване на засадах свідомого чи несвідомого ціннісно-екзистенціального вибору.

Сучасні практики некласичного, відтак модернізованого економічного рабства набули глобальних масштабів і стали однією із головних проблем, які піднімаються на міжнародному рівні, адже під експлуатацію може потрапити будь-хто незалежно від расової приналежності та віку.

На сьогоднішній день прояви некласичного рабства є поширеними перш за все в суспільствах зі слабо розвинутою економікою та низьким рівнем соціальної захищеності населення, які виступають специфічними донорами для торгівлі людьми у світових масштабах.

Значний відсоток суб'єктів, які залучені до некласичного рабства складають діти, адже вони не здатні усвідомити ризик та відстояти власну позицію, тобто є найбільш вразливими, а потрапивши в неволю - не в змозі уникнути експлуаторських відносин.

6. Зазначено, що в постіндустріальному суспільстві рабство розуміється не тільки в взаємозв'язку із експлуатацією праці чи позбавленням волі, а головним чином як ментально-психологічна залежність. Поруч із економічними практиками рабства (торгівля людьми, дитяча праця, боргова кабала, примусовий шлюб тощо), в постіндустріальному суспільстві виокремлюють специфічний тип залежності, який має, переважно, екзистенційне підґрунтя і може визначатися як постіндустріальна заангажованість “речами”, віртуальними об'єктами, інформаційними технологіями. Варто зазначити, що між цими проявами не існує чітких розмежувань, оскільки усі вони базуються на консуматорній та гедоністичній мотиваціях.

Однією із важливих детермінант, яка вганяє людину в постсучасне рабство є фінансово-кредитна система та реклама у сенсі нав'язливого образу споживацької поведінки. Адже відомо, що з розвитком економіки кредит стає поширеним проявом постнекласичного (постіндустріального) рабства, більше того, для значної частини населення дана форма “поневолення” є предметом першої необхідності. Реклама закликає до вибору товарів та послуг, що має характер примусу до споживання, через що людина змушена перебувати у постійній гонитві за новими речами, враженнями, задоволенням, що спонукають її до постійної праці.

З'ясовано, що постнекласичне рабство практично унеможливорює здійснення вільного вибору, перетворюючи людину на раба речей та послуг, надаючи таким чином феномену рабства надособового характеру: з “раба людей” людина перетворюється на “раба речей”. Відтак, в постіндустріальному суспільстві рабство не втрачає своєї економічної природи, а продовжує своє існування у всіх можливих проявах, декотрі з яких характеризуються своєю латентністю.

7. З'ясовано, що на сьогоднішній день українське суспільство перебуває у стані невизначеності, незважаючи на те, що відбувається інформатизація значної частини сфер людської діяльності. Формуються нові моделі інформаційного споживання та інформаційна культура. Перехід України до постіндустріальної стадії суспільного розвитку пов'язаний із творчою діяльністю людини, зростанням її культурного та освітнього рівня, інтелектуальної праці та людського капіталу. Україні ще потрібно формувати кваліфікований трудовий потенціал, який буде ефективно користуватися новими технологіями та буде сприймати зміни у виробництві. На відміну від постіндустріального суспільства, де домінантними сферами є сфера послуг та відпочинку, а також створені сприятливі умови для функціонування творчої, інтелектуальної робочої сили, в Україні спостерігається відсутність здорової конкуренції та такого економічного розвитку, що дозволив би говорити про економіку знань, що деякою мірою пов'язано із негативною тенденцією у сфері трудової міграції, а саме виїзд із України кваліфікованих працівників промисловості та науковців.

Наголошено, що за останні декілька десятиліть українське суспільство поступово змінює траєкторію розвитку: зростає роль послуг та інформаційних технологій, які проникають у всі сфери суспільного життя.

8. В історії доіндустріальної України найпоширенішою формою експлуатації людського ресурсу поставало кріпацтво, яке можна вважати більш легкою формою залежності на відміну від рабства, але найважчим способом поневолення та залежності особливо в умовах аграрного господарства. Панщина була основною формою виробництва. Міра панщини та міра залежності селян залежала від економічних та історико-політичних чинників. Уся українська економіка XIX століття переважно базувалася на примусовій праці кріпаків. Селяни-кріпаки, як і раби, прирівнювалися до інвентаря.

9. Зауважено, що прояви рабства, у сенсі таких практик, що базуються на максимальній експлуатації робочої сили, притаманні й сучасній Україні. Тут модель відносин «господар-раб» переважно має економічне підґрунтя,

зумовлене правовою кризою та проблемними суспільно-економічними обставинами. Суттєвою особливістю дотичності українського простору до практик рабства є так зване “жіноче питання”. Йдеться про те, що в Україні у відсотковому співвідношенні найбільшу кількість жертв серед залучених до рабства становлять саме жінки. Тому головними українськими практиками рабства вважають сексуальне рабство, враховуючи вивіз за кордон з метою подальшої сексуальної експлуатації.

Україна продовжує страждати від рабства та работоргівлі як і більшість країн із низьким рівнем соціальної захищеності населення, які виступають країнами-донорами для торгівлі людьми з метою подальшої експлуатації. Заборона рабства тут має переважно декларований характер. Іншими словами, продовжують існувати традиційні форми рабства, які мають морально-правовий аспект і, на жаль, значний відсоток припадає на дітей.

10. Таким чином, у процесі дослідження було з’ясовано, що, попри різні форми актуалізації рабства в суспільно-історичному процесі його можна визначити як потужну (економічну, духовну, віртуальну та ін.) залежність індивіда чи частини соціуму, що мінімізує можливість свободи вибору, аж впритул до її повного заперечення. При чому, з розвитком системи суспільних відносин, феномен рабства не втрачає своєї економічно-експлуаторської природи. Набуваючи ментально-психологічної чи віртуальної форми, рабство перетворюється на латентну залежність, яка не усвідомлює своєї детермінованості постіндустріальною системою виробництва, обміну та споживання. Відтак, класична та некласична форми рабства мають економічне підґрунтя, тоді як постнекласичне рабство – духовно-психологічне та є насамперед результатом науково-технічних перетворень у галузі постіндустріального виробництва. За постіндустріальної системи виробництва-споживання у суспільстві з’являються нові практики залежності, що пов’язано із розвитком інформаційних технологій та зміцненням економічної ролі кредитно-банківського та віртуально-фіктивного капіталу: фізична залежність нівелюється психологічною, а виробнича-кредитною.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

1. Аберкромби Н. Социологический словарь: пер. с англ. / Н. Аберкромби, С. Хилл, Б. Тернер; под ред. С. А. Ерофеева. 2-е изд., перераб. и доп. - М.: ЗАО «Издательство «Экономика», 2004. – 620 с.
2. Абрамова С. Африка: четыре столетия работорговли / С. Ю. Абрамова. 2-е изд. испр., доп., - Москва: Наука Главная редакция восточной литературы, 1992. - 298 с.
3. Августин Аврелий. О граде божьем // Аврелий Августин Творение в 4 томах. СПб.-Киев: Алетейя, УЦИММ-Пресс, 1998. - Т. 4. - 585 с.
4. Аквинский Фома. Сумма теологии. Ч. I. Т. 3: Вопросы 75-119. / Пер. с лат., ред. и прим. С.И.Еремеева. - Киев: Эльга; Ника-Центр, 2005. - 576 с.
5. Акімов О. Про окремі факти порушення прав і свобод українських жінок за кордоном / О. Акімов // Пошук шляхів вирішення проблеми запобігання торгівлі жінками в Україні та формування Комплексної програми дій: матер. Міжн. сем. – К.: Мін-во України у справ. сім'ї та мол.; Київ. Центр. політ. дослід. та конфлікт.; Міжн. правозах. жіночий центр Ла Страда-Україна, 1998. – с. 60–64.
6. Аристотель Политика / Аристотель. Политика. Метафизика. Аналитика / Аристотель; [пер. с древнегреческого]. – М.: Эксмо; СПб.: Минград, 2008. – 960 с., с. 683 – 880.
7. Базів Н. Торгівля людьми як сучасна форма рабства / Н. М. Базів // Наукове видання. Збірник наукових праць Гілея: науковий вісник вип. №59. – 2012.
8. Барвинский В. Крестьяне на Левобережной Украине в XVII—XVIII веках // Запис. Харьковск. универ. Харьков, 1909. Кн. 1. С. 1—116;
9. Бауман З. Свобода / З. Бауман; [пер. с англ. Г. М. Дашевский, предисл. Ю. А. Левада]. - М. : Новое издательство, 2006. - 132 с.
10. Бауман З. Текучая современность / З. Бауман; [пер. с англ. под ред. Ю. В. Асочакова]. -. СПб.: Питер, 2008. - 240 с.

11. Бейлз К. Одноразовые люди. Новое рабство в глобальной экономике / Кевин Бейлз. – М. : Новый хронограф, 2006. – 304 с.
12. Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования / Дениел Белл; [пер. с англ.]. – М.: Academia, 1999. - 956 с.
13. Бердяев Н. О рабстве и свободе человека / Н. А. Бердяев. - М. : АСТ, 2006.-316 с.
14. Бодрийяр Ж. Общество потребления. Его мифы и структуры / Ж. Бодрийяр [пер. с фр., послесл. и примеч. Е. А. Самарской]. – М: Республика; Культурная революция, 2006. – 269 с.
15. Бодрийяр, Ж. Символический обмен и смерть / Ж. Бодрийяр; [пер. с франц. С.Н. Зенкина]. - М.: Добросвет, 2000. — 387 с.
16. Бодрийяр Система вещей / Ж. Бодрийяр; [пер. с франц. С. Н. Зенкина.]. - М.: Рудомино, 2001. – 212 с.
17. Бойченко І. Філософія історії / І.Бойченко – К.: Знання., 2000. – 724 с.
18. Бортницька Л. Організаційно-правові заходи щодо реалізації Україною міжнародно-правових зобов'язань у сфері протидії торгівлі дітьми, дитячій проституції та дитячій порнографії / Л. В. Бортницька // Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. – 2010. – № 1. – С.190
19. Валлон А. История рабства в античном мире / А. Валлон – Смоленск: Русич, 2005. – 640 с.
20. Ванейгем Р. Революция повседневной жизни. Трактат об умении жить для молодых поколений / Р. Ванейгем; [пер. с фр. Э.Саттарова]. – М.: Гилея, 2005, - 288 с.
21. Васильев В. Коллективизация і селянський опір на Україні (листопад 1929 - березень 1930 рр.) / В. Васильев, Л. Віола. - Вінниця : Логос, 1997. – 536 с.
22. Вовканич С. Розбудова інноваційного суспільства у контексті демографічного розвитку України / С. Вовканич , Х. Копистянські, С. Цапок С // Актуальні проблеми економіки – 2004. - №8. - С. 115—124.

23. Ворник Б. Сексуальное насилие по отношению к детям и молодежи в Украине (ситуационный анализ) / Б. М. Ворник. - К.: Киевский центр семейного консультирования, 1997. – 51 с.
24. Гальцев В. Законодательство и нравы в России XVIII века / В.А. Гонцев. – СПб., 1996. – 325 с.
25. Гальчинський А. Глобальні трансформації: концептуальні альтернативи. Методологічні аспекти: Наук / А. Гальчинський. Вид. – К.: Либідь, 2006. – 312 с.
26. Гальчинський А. Кінець тоталітарного соціалізму. Що далі? / А. Гальчинський - К.: Українські пропілеї, 1996. – 160 с.
27. Гальчинський А. Становлення суспільства постформаційної цивілізації : Навч. посібник / А. С. Гальчинський. – Москва : Вища шк., 1993. – 107 с.
28. Гафизова Н. Международный и российский опыт борьбы с проституцией и торговлей женщинами в конце XIX - начале XX века / Н. Гафизова - Иваново : Изд-во «ЮНОНА», 2000. - 56 с.
29. Гегель Феноменология духа / Гегель ; АН СССР, Ин-т философии : пер. Г. Шпета. - Москва : Соцэкгиз, 1959. – Т. IV. - 440 с.
30. Геєць В. Характер перехідних процесів до економіки знань / В. Геєць // Економіка України. – 2004. – № 4. – С. 4–14.
31. Гелбрейт Дж. Суспільство блага. Пора гуманності / Д. К. Гелбрейт. - К. : Видавничий дім "Скарби", 2003. - 160 с.
32. Гидденс, Энтони. Социология / Э. Гидденс // М.: Эдиториал УРСС, 1999. -704 с.
33. Глобальный альянс против принудительного труда: доклад Генерального директора МОТ на Международной конференции труда 2005 года (93-я сессия) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.un.org/ru/rights/trafficking/ilo.pdf>. (дата звернення: 10.01.2014). – Назва з екрану.

34. Гоббс Т. Левіафан або суть, будова і повноваження держави церковної та цивільної / Томас Гоббс ; наук. ред. Т. Польська. – К. : Дух і Літера, 2000. – 606 с.
35. Грушова А. ООН та торгівля жінками та дітьми / А. Грушова // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка , міжнародні відносини.- К., 2006. - С. 33-34.
36. Гуржій І. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини ХІХ ст. / І. Гуржій – К.: Дерполітвидав УРСР, 1954. - 451 с.
37. Гэлбрейт Дж. Новое индустриальное общество: Пер. с англ. / Дж. Гэлбрейт. - М.: ООО «Издательство АСТ»: ООО «Транзиткнзига»; СПб.: Terra Fantastica, 2004. – 602 с.
38. Гэлбрейт, Дж. Экономическая теория и цели общества / Дж. К. Гэлбрейт. - М. : Прогресс, 1976. - 476 с.
39. Девтеров І., Соціальна ідентифікація особистості за допомогою соціальних стереотипів у мережі Інтернет / І. Девтеров, В. Роєнко // Гілея: науковий вісник. - 2013. - № 77. - С. 146-149.
40. Делёз Ж. Анти-Эдип: Капитализм и шизофрения / Ж. Делез, Ф. Гваттари; пер. с франц. и послесл. Д. Кралечкина; науч. ред. В. Кузнецов. - Екатеринбург: У-Фактория, 2007. - 672 с.
41. Джери Д. Большой толковый социологический словарь : русско-английский, англо-русский. Т. 2 : П-Я / Дэвид Джери, Джулия Джери ; [перевод с англ. Н.Н. Марчук]. - Москва : Вече : АСТ, 2001. - 527 с.
42. Друкер П. Посткапиталистическое общество / П. Друкер // Новая постиндустриальная волна на Западе: антология / под ред. В.Л. Иноземцева. М.: Academia, 1999. - 234 с.
43. Друкер П. Энциклопедия менеджмента: весь Питер Друкер в одной книге: лучшие работы по менеджменту, написанные за 60 лет / П. Ф. Друкер ; пер. с англ. О. Л. Пелявский ; ред. пер. ГуТ. А. Гуреш. - М.; СПб. ; К. : Издательский дом "Вильямс", 2004. - 421 с.

44. Добренъков В. Социология: в 3-ех томах: словарь по книге / В. Добренъков, А. Кравченко - М.: Инфра-М, 2001г. – 624 с.
45. Дополнительная конвенция об упразднении рабства, работорговли и институтов и обычаев, сходных с рабством [Электронный ресурс] – Режим доступа:http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/supplementconvention_slavery.shtml (Дата звернення : 12.05.2014). – Назва з екрану.
46. Энциклопедичний словник - [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dic.academic.ru/dic.nsf/es/6705/> (Дата звернення: 12.05.2014). – Назва з екрану.
47. Жаворонкова Г. Становлення сучасного інформаційного суспільства: проблеми та перспективи розвитку / Г. В. Жаворонкова, Н. М. Чигасова // Вісник Хмельницького національного університету. – 2010. – № 2. – Т. 3. – С. 182 – 186.
48. Загальна декларація прав людини ООН. - [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_015 (Дата звернення: 21.02.2014). – Назва з екрану.
49. Захарова Л. Самодержавие и отмена крепостного права в России 1856 – 186 / Л. Захарова - М.: Изд-во Московского университета, 1984. - 256 с.
50. Ингрэм Дж. История рабства от древнейших до новых времен / Дж.К. Ингрэм ; Пер. с англ. З. Журавской - СПб., 1986. - 334 с.
51. Иноземцев В. За пределами экономического общества. Постиндустриальные теории и постэкономические тенденции в современном мире / В. Л. Иноземцев. - М. : «Academia» - «Наука», 1998. - 640 с.
52. Иноземцев В. Современное постиндустриальное общество: природа, противоречия, перспективы / В. Л. Иноземцев. - М.: Логос, 2000. - 304 с.
53. История Древнего Мира т.2. Расцвет Древних обществ: в 3-ех т., Издание второе / Ред. И.М. Дьяконова, В. Д. Нероновой, И.С. Свенцицкой - М.: Издательство «Наука», 1983.

54. Калуга В. Грані самопізнання та ідентифікації людини : [монографія] / В.Ф. Калуга. – К. : ЦП «КОМПРИНТ», 2013. – 292 с.
55. Калуга В. Поведінка, дія та вчинки як маркери способів людського буття, їх властивості та особливості / В.Ф. Калуга // Гілея : науковий вісник : збірник наукових праць. – 2014– Вип. 85 (№ 6). – С. 165-169.
56. Калуга В. Суспільство як джерело девіантної поведінки та стимулятор агресії / В.Ф. Калуга // Наук. записки Національного університету «Острозька академія». Серія: Філософія / ред. колегія : І.Д.Пасічник, М.О.Зайцев та ін. – 2014. – Вип. 16. – С. 41-46.
57. Кант И. Основы метафизики нравственности // Кант И. Сочинения в шести томах. / Кант И. - Т. 6. – М.: «Мысль», 1966. – 743 с.
58. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура / Пер. с англ. под науч. ред. О. И. Шкаратана / М. Кастельс – М.: ГУ ВШЭ, 2000. – 608 с.
59. Кастельс М. Становление общества сетевых структур / М. Кастельс // Новая постиндустриальная волна на Западе: антология / под ред. В. Л. Иноземцева. – М. : Academia, 1990. – С. 492–505
60. Книга М. Фактори, що детермінують транснаціональні злочини у сфері торгівлі людьми / М. М. Книга // Міжнародне співробітництво ОВС у боротьбі з транснаціональною злочинністю: тези. доп. Міжнар. наук-теор. конф. (Київ, 20.03.2010р.) / редкол.: М. Г. Вербенський, В. Я. Горбачевський, Є. М. Моїсев, О. М. Джужа [та ін.] – К. КНУВС, 2010 – С.97-99
61. Козак В. Кримінальна відповідальність за торгівлю людьми(аналіз складу злочину): дисертація канд. юрид. наук: 12.00.08 / Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. - Х., 2003.
62. Козловець М. А. Історіософський дискурс транзитивності сучасного українського суспільства / М.А.Козловець // Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. Філософські науки.– 2016. - Випуск № 1 (82). - С.54-61.

63. Козловець М. А. Национальная идентичность в контексте модернизационных процессов / М.А.Козловець// Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. – 2012.– Випуск 65 (№ 10). – С. 253-263.

64. Козловець М. А. Феномен національної ідентичності в умовах глобалізації: український контекст: Монографія / М. А. Козловець, Д. В. Вітер, Б. Б. Готов. – К.: НВП «Интерсервис», 2014. – 230 с.

65. Колодюк А. Національні стратегії інформаційного суспільства: необхідність, переваги та світова практика запровадження / А.В. Колодюк // Інформаційне суспільство. Шлях України // Бібліотека інформаційного суспільства. – К.: “Відродження” та ПРООН, 2004. – С. 24-31

66. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_004 (Дата звернення: 25.06.2014). – Назва з екрану.

67. Конвенція про заходи щодо протидії торгівлі людьми - [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_858 (Дата звернення: 21.06.2014). – Назва з екрану.

68. Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок. - [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_207 (Дата звернення: 17.06.2014). – Назва з екрану.

69. Конвенція про примусову працю №29. - [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/993_136 (Дата звернення: 21.06.2014). - Назва з екрану.

70. Конвенція про рабство.- [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_161 (Дата звернення: 17.06.2014).- Назва з екрану.

71. Конвенція про скасування примусової праці (ратифікована Україною 05.10.2000) - [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/993_013 (Дата звернення: 21.06.2014). – Назва з екрану.

72. Костомаров М. Спомини про Шевченка / Т. Шевченко. Кобзар, з додатком споминок про Шевченка Костомарова і Микешина. – Прага –“Пчела”. – № 16. – 1876. – С. 12

73. Кохан Г. Міжнародно-правове співробітництво в боротьбі з рабством і работоргівлею: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.11 / Кохан Г. - Х., 2002. - 176 с.

74. Кравець О. Сімейний побут і звичаї українського народу / О. Кравець – К.: Наукова думка, 1966.– 198 с.

75. Кріпак. Кріпацтво. Кріпосне право / В. Д. Гончаренко. І. К. Омельченко // Юридична енциклопедія. Т. 3 : К – М / [редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова) та ін.]. – К. : Українська енциклопедія, 2001. – Т. 3. – С. 418 - 420.

76. Липовецки Ж. Эра пустоты: эссе о современном индивидуализме / Жиль Липовецки; [пер. с фр. В.В. Кузнєцова]. - СПб. : Владимир Даль, 2001. - 332 с

77. Локк Дж. Два трактати про врядування / Локк Дж.; пер з англ. – К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2001. – 265 с.

78. Лосев А. Очерки античного символизма и мифологии / Сост. А. А. Тахо-Годи; Общ. Ред. А. А. Тахо – Годи и И. И. Маханькова. – М.: Мысль, 1993. - 959 с.

79. Лютер М. О рабстве воли / Лютер // Эразм Роттердамский. Философские произведения: [приложения]. – М., 1986. С. 290-545.

80. Макарчук С. Колективізація сільського господарства на Миколаївщині та її наслідки / С. Макарчук, М. Рихальський // Реабілітовані історією. Масові репресії на Миколаївщині в 1921–1950-ті роки: Збірник. Випуск 2. - К. - Миколаїв : Світогляд, 2004. - С. 78 -79.

81. Маніфест 19 февраля 1861 года - [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.hist.msu.ru/ER/Text/feb1861.htm> (Дата звернення: 27.03.2015). – Назва з екрану.
82. Марко Вовчок Інститутка Твори у шести томах – Т. 1. – К.: 1955.
83. Маркс, К. Капитал. Критика политической экономии. Т. 1. / К. Маркс, Ф. Энгельс. Соч. – 2-е изд. – Т. 23 – М.: Гос.изд-во полит.лит-ры, 1960. – 784 с.
84. Маркузе Г. Эрос и цивилизация // Эрос и цивилизация. Одномерный человек: Исследование идеологии развитого индустриального общества / Г. Маркузе. – М.: ООО «Издательство АСТ», 2003. – 526 с.
85. Матеріали брифінгу в МВС України щодо новітніх напрацювань органів внутрішніх справ у боротьбі з кіберзлочинністю. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: mvs.gov.ua (Дата звернення: 03.09.2015). – Назва з екрану.
86. Медведько О. Україна посилює заходи з протидії торгівлі людьми/ О. Медведько// Вісник прокуратури. – 2007. – №8. – С. 3-9.
87. Мунтян М. Постиндустриальное информационное общество как концепция новой глобальной цивилизации / М.А. Мунтян // Безопасность Евразии. –2001. – № 2. – С. 429–466.
88. Нагачевська Ю. Кримінально-правова характеристика торгівлі жінками з метою сексуальної експлуатації [Електронний ресурс] / Ю. С. Нагачевська // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. – 2014. – Вип. 4. - С. 241–253.
89. Нагачевська Ю. Щодо сутності поняття «торгівля жінками з метою сексуальної експлуатації» / Ю. С. Нагачевська // Науковий Вісник Львівського державного університету внутрішніх справ №2. – 2011. - С. 376- 386.
90. Наукова та науково-технічна діяльність в Україні у 2013 році : доповідь [Електронний ресурс] / офіц. веб-сайт Державної служби статистики України. – Режим доступу : www.ukrstat.gov.ua (Дата звернення: 26.09.2015). – Назва з екрану.
91. Нелегальна міграція та торгівля жінками у міжнародно-правовому контексті (у двох книгах). Книга перша. Частина 1 / Авт. кол. Відп. редактори

Ю.І. Римаренко, Я.Ю. Кондратьєв. За редакцією Ю.С.Шемшученка. — К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАНУ, с. 136

92. Небитов А. А. Концептуальні засади кримінально-правової характеристики сексуальної експлуатації / А. А. Небитов // Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ . - 2015. - № 2. - С. 50-61

93. Нибур Г. Рабство как система хозяйства : этнол. исслед. / Г. И. Нибур ; пер. с англ. А. Н. Максимова. - Изд. 2-е. - Москва : URSS : КРАСАНД, 2010. - 434 с.

94. Ницше Ф. Воля к власти / Фридрих Ницше. Избранные произведения: в 3 т. - М., 1994. - Т.3. - 518 с.

95. Ницше Ф. Генеалогия морали / Фридрих Ницше. - М. : Азбука-классика, 2008. - 217 с.

96. Норберт Э. О процессе цивилизации: Социогенетические и психогенетические исследования / Элиас Норберт; [Пер. с нем.] – М.; СПб.: Университетская книга, 2001. - Т.2. - 382 с.

97. Огієнко І. Перше видання революційних віршів Тараса Шевченка / І. Огієнко/ Літературна монографія. – Відб. з ж-лу «Віра й Культура». – 1960.

98. Орлеан А. Відмежування торгівлі людьми від інших злочинів, пов'язаних із трудовою експлуатацією / А. Орлеан // Вісник Національної академії прокуратури України. - 2013. - № 1. - С. 47-52.

99. Орлеан А. Експлуатація людини: поняття та класифікація основних видів (кримінально-правовий аспект) / А.М. Орлеан // Вісник Національної академії прокуратури України. – 2011. – №4. – С. 52–55.

100. Орлеан А. Концепція кримінально-правового забезпечення охорони людини від експлуатації / А. Орлеан // Вісник Національної академії прокуратури України. - 2015. - № 3. - С. 63-68.

101. Орлеан А. Протидія торгівлі людьми, вчиненої з метою експлуатації праці: науково-практичний посібник / А. Орлеан, О. В. Пустова - К. : Фенікс, 2013. - 152 с.

102. Орлеан А. Соціальна обумовленість криміналізації та кримінально-правова характеристика торгівлі людьми: дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право» / А.М. Орлеан ; Національний університет внутрішніх справ. – Х., 2003. – 226 с.
103. Орлеан А. Становление международно-правовой базы противодействия торговле людьми и отдельным видам эксплуатации человека / А. Орлеан // Наука. Общество. Государство - Выпуск № 2. - 2014. С. 1-12.
104. Пайпс Р. Свобода и собственность / Р. Пайпс. - М.: Московская школа политических исследований, 2008. – 416 с.
105. Петрова Г. Міжнародна торгівля людьми: економічні причини / Г. Є. Петрова // Держава та регіони. Сер. Економіка та підприємництво. - 2012. - Вип. 1. - С. 36-39.
106. Платон Государство / Платон - Собрание сочинений в 4 т. - Т. 3. - М.: Мысль, 1994. - 654 с.
107. Платон Законы. / Платон Государство. Законы. Политик / Предисл. Е. И. Темнова. – М.: Мысль, 1998.- 798с. / Государство с. 383 – 716.
108. Плахотнюк Н. Міжнародно-правові аспекти боротьби з торгівлею жінками та дітьми : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.11 «Міжнародне право» / Н. В. Плахотнюк. - К., 2002. - 20 с.
109. Поцюрко О. Іван Франко про свободу як один з основоположних принципів розвитку людства / О. Ю. Поцюрко // Гілея. Історичні науки. Філософські науки. Політичні науки : Наук. вісник : збірник наук. праць / Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова, Українська АН. - К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2012. - Вип. 57 (№2). - С. 366-370
110. Права людини: Виклад фактів №14 // Сучасні форми рабства / Центр прав людини. – Нью-Йорк: ООН, 1994. – 12 с.
111. Проблеми конкурентоспроможності економіки в умовах євроінтеграції: регіональні аспекти. В збірнику Національного інституту стратегічних досліджень січень 2010 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

<http://old.niss.gov.ua/book/Region/03-1>. (Дата звернення: 13.04.2015). – Назва з екрану.

112. Райков А. Виртуальное пространство доверия / А. Н. Райков // Социс. - 2006. - № 5–6. - С. 124-129

113. Реєнт О. Велика реформа 1861 р.: погляд із ХХІ століття / О. П. Реєнт // Проблеми історії України ХІХ - початку ХХ ст.. - 2011. - Вип. 18. - С. 7-24.

114. Реєнт О. До проблеми скасування кріпосного права в 1861 р. / О. П. Реєнт // Укр. іст. журн. – 2011. – №1, С. 34-51.

115. Рейнгольд Г. Умная толпа: новая социальная революция / Говард Рейнгольд. - М.: Фаир Пресс, 2006. - 416 с.

116. Рембецька О. Висвітлення проблеми торгівлі людьми в українських виданнях (на матеріалі газет "День", "Дзеркало тижня") / О. Рембецька // Науковий вісник Херсонського державного університету". Сер. : Лінгвістика. - 2014. - Вип. 21. - С. 191-197.

117. Романова М. Английский аболиционизм и либеральное движение (вторая половина ХІІІ – начало ХІХ тв.) / М. И. Романова // Вопросы истории. – июль 2006. - №7. – С. 26-36.

118. Роттердамский Э. Гипераспистес I / Эразм Роттердамский // Эразм Роттердамский. Философские произведения. – М., 1986. С. 546-593.

119. Роттердамский Э. Диатриба, или Рассуждение о свободе воли / Эразм Роттердамский // Эразм Роттердамский. Философские произведения. – М., 1986. , С. 218-289.

120. Руссо Ж.Ж. Трактаты / Ж. Ж. Руссо. – М. Наука, 1969. – 697 с.

121. Сартр Ж.-П. Бытие и ничто: Опыт феноменологической онтологии / Пер. с фр., предисл., примеч. В. И. Колядко. - М.: Республика, 2000. - 639 с.

122. Сартр Ж.-П. Первичное отношение к другому: любовь, язык, мазохизм / Ж.-П. Сартр // Проблема человека в западной философии. – М. : Прогресс, 1988. – 552 с.

123. Скидельски Р. Дорога от рабства. Об экономических и политических последствиях краха коммунизма / Р. Скидельски. - М.: Ад Маргинем, 2001. - 240 с.
124. Словарь античности : Перевод с немецкого / сост.: Й. Ирмшер, Р. Йоне ; отв. ред. В. И. Кузищин ; ред. А. К. Авеличев [и др.] ; пер. с нем. В. И. Горбушин [и др.]. - Москва : Прогресс, 1989. - 704 с.
125. Словарь исторических терминов / составитель В. С. Симаков, под общей редакцией А. П. Крюковских — СПб.: «Лита», 1998 -214 с.
126. Словник української мови в 11 Т. Редаційна колегія Білодід І. К. – К. : Наукова думка, 1973. – 804 с.
127. Сокуренок В. Общественно-политические взгляды Т.Г. Шевченко / В.Г. Сокуренок // Советское государство и право. – 1984. – № 9. – С. 115–116
128. Сорокин П. А. Человек, цивилизация, общество / А. П. Сорокин ; [общ. ред., сост. и предисл. А. Ю. Союмонов ; пер. с англ. С. А. Сидоренко]. – М. : По- литиздат, 1992. - 543 с.
129. Соціальна профілактика торгівлі людьми : навч.-метод. посіб. / за ред. К. Б. Левченко, І. М. Трубавіної. – К. : Агентство Україна, 2007. – 352 с.
130. Соціальний аналіз основних чинників торгівлі людьми: реальна ситуація та шляхи запобігання / Державний інститут проблем сім'ї та молоді / Авт. кол.: А.В.Алексєєва, Ю.М.Галустян, К.Б.Левченко та ін. – К. 2003, - 92 с.
131. Спенсер Г. Личность и государство [Электронный ресурс] / Г. Спенсер // Издательство «Социум»: интернет-ресурс. – Режим доступа: http://www.sotsium.ru/books/90/79/spencer_person%20and%20state.html
132. Спенсер Г. От свободы к рабству // Опыты научные, политические и философские / Пер. с англ. Под ред. Н.А. Рубакина. – Минск, 1998. – С. 1361-1363.
133. Теплицький В. Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні (60–90-ті рр. XIX ст.) / В. П. Теплицький. – К. : Вид-во АН УРСР, 1959. – 307 с.
134. Тимків К. Детки из сетки / К. Тимкив // Корреспондент. – 2009. – № 41(380). – 32 с .

135. Топчій А. Висвітлення в засобах масової інформації проблеми торгівлі людьми: Посібник для журналістів / А. Топчій. – К.: ОБСЄ, 2007. – 436 с.
136. Тоффлер Е. Третя хвиля / Е. Тоффлер; пер. з англ. А. Євси. – К.: Всесвіт, 2000. – 480 с.
137. Тоффлер А. Футурошок / Оформление обложки С. Шикина – СПб.: Лань, 1997. – 464 с.
138. Трошкин Е. Интеллигенция и власть / Е. Трошкин // Социологические исследования. 1990. № 3., С. 131-140.
139. Трошкин Е. Социологические исследования / Е. Трошкин – 1990. – № 3. – С. 131 – 140.
140. Турен А. Возвращение человека действующего: Очерк социологии / А. Турен; Пер. с французского Е.А. Самарской; Под ред. М.Н. Грецкого. - М. : Научный мир, 1998. - 204 с.
141. Турок В. Взаємозв'язок торгівлі людьми із соціальними хворобами та захворюваністю населення / В. В. Турок // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія : Економіка. - 2015. - Вип. 1(1). - С. 57-60.
142. Україна в міжнародно-правових відносинах. Боротьба зі злочинністю та взаємна правова допомога (кн. 1) : зб. док. (укр. і рос. мовами). – К. : Юрінком, 1996. – 1184 с.
143. Філіпова Н. Державна політика протидії торгівлі людьми в Україні // Ефективність державного управління. — Львів, 2011. — Вип. 27.— С.179–185.
144. Філософський енциклопедичний словник / НАН України; Інститут філософії ім. Г.С.Сковороди / В.І. Шинкарук (голова редкол.). – К., Абрис, 2002. – 742с.
145. Франко І. Мислі о еволюції в історії людськості / І. Франко // Зібрання творів: У 50 т. - К.: Наукова думка, 1986. - Т. 45., С. 76-139
146. Франко І. Панщина та її скасування 1848 р. в Галичині // І. Франко / Збір. творів: У 20 т. – Т. 19. – К., 1956.

147. Фромм Е. Мати чи бути? : пер. з англ./ Еріх Фромм. – К.: Укр. Письменник, 2010. – 222 с.
148. Фромм Э. Здоровое общество // Фромм Э. Мужчина и женщина. – М.: ООО «Фирма «Изд-во АСТ», 1998. – С. 129-452
149. Фромм Э. Искусство любить / Э.Фромм. Перевод с англ. Л. Чернышевой. Минск, ТПЦ «Полифакт», 1990. – 224 с.
150. Хавронюк М. Работоргівля в Україні: чи здатне чинне законодавство ефективно протидіяти їй? / М. Хавронюк// Предпринимательство, хозяйство и право. – 1999. – №3. – С. 23–31.
151. Хидоя. Комментарии мусульманського права / Хидоя- Т. І – Ташкент, 1994. – 121с..
152. Чаплыгин А. Человек и творчество / А. К. Чаплыгин. – Харьков : ХНАДУ, 2011.– 604 с.
153. Чумак Г. Торговля жінками та міжнародне право / Чумак Г. - К. : Наукова думка, 1999. - 61 с.
154. Чухно А. Висновки і пропозиції, що витікають із праці «Постіндустріальна економіка: теорія, практика та їх значення для України» / А. Чухно // Економічна теорія. - 2004. - № 1. – С. 103–114.
155. Чухно А. Постіндустріальна економіка: теорія, практика та її значення для України / А. Чухно // Економіка України – 2001. - №12. - С. 49–53.
156. Чухно А. Сучасна фінансово-економічна криза: природа, шляхи і методи її подолання / А. Чухно // Економіка України. - 2010. - № 2. - С. 4-13.
157. Швед. О. Сексуальна експлуатація неповнолітніх як соціальне явище: тенденції і шляхи профілактики [Текст]: автореф. дис. канд. соціол. наук: 22.00.04 / О. В. Швед; Харківський національний університет внутрішніх справ; Харківський національний університет внутрішніх справ. - Х., 2006. – 21 с.
158. Шевченко Т. Кобзар / Т.Шевченко. – Х. : Школа, 2002. – 640 с.

159. Экономика. Толковый словарь. — М.: "ИНФРА-М", Издательство "Весь Мир". Дж. Блэк. Общая редакция: д.э.н. Осадчая И.М.. 2000. — 356 с.
160. Юридичний енциклопедичний словник / За заг. ред. В. Є. Крутських. 3-е изд., перераб. та доп. - М.: ИНФРА - М, 2001 - VI, 450 с.
161. Europe in figures - Eurostat yearbook 2008 [Electronic recourse] – Way of access: http://epp.eurostat.ec.europa.eu/cache/ITY_OFFPUB/KS-CD-07-001/EN/KS-CD-07-001-EN.PDF.
162. Klaus S. The Global Competitiveness Report 2014–2015. Full Data Edition [Electronic recourse] / S. Klaus, S. Xavier. – 2014. – Way of access: <http://www.weforum.org/gcr>.
163. Learn about Five Forms of Slavery [Electronic recourse] – Way of access: <http://freedomcenter.org/enabling-freedom/five-forms-of-slavery>.
164. Marcuse H. Ethics and Revolution / H. Marcuse // Ethics and Society: Original Essays on Contemporary Moral Problems / ed. R. de George. – N.Y.: Doubleday, 1996. – p. 340.
165. Paterson Orlando. Slavery and social Death: A World History. Cambridge, Harvard University Press, 1982
166. Paterson Orlando. The Sociology of Slavery: An Analysis of the Origins, Development, and Structure of Negro Slave Society in Jamaica, Fairleigh Dickinson University Press, 1967 - p. 310
167. SLAVERY TODAY [Electronic recourse]. - Way of access: <http://www.freetheslaves.net/about-slavery/slavery-today/>
168. The Global Competitiveness Report 2011–2012 [Electronic recourse]. — Way of access: http://www3.weforum.org/docs/WEF_GCR_Report_2011-12.pdf
169. The suppression of slavery (memorandum submitted by the Secretary-General to the Ad Hoc Committee on Slavery - New York, 1951. – p.83
170. Touraine A. The Post–Industrial Society: Tomorrow’s Social History; Classes, Conflicts and Culture in the Programmed Society. – New York, 1971.
171. United Nations Conference on Trade and Development. Trade and Development Report, New York, Geneva. 2004, p.161